

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ
ИШЛАРИ ВАЗИРАЛИГИ
«ЎЗБЕКТЕАТР» ИЖОДИЙ-ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
БИРЛАШМАСИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНАЛАР
АКАДЕМИЯСИНИНГ АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ
ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ
«АРТМАДАД» МАХСУС ЖАМЎРМАСИ

ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ

ШОШМА, ҚУЁШ!

*(Ўлмас Умарбеков
драматургияси хусусида)*

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2004

Профессор Ҳафиз Абдусаматовнинг ушбу китобида атоқли адиб Ўлмас Умарбековнинг драматургия соҳасидаги ижодий фаолияти кенг таҳлил қилинган. Унинг «Комиссия», «Қиёмат қарз», «Шошма, қуёш!», «Кузнинг биринчи кун», «Курорт» каби баркамол саҳна асарларининг талқинига катта ўрин ажратилган.

Китобда характер, конфликт, сюжет, композиция, тил хусусиятлари санъаткорнинг пьесалари асосида чуқур тадқиқ этилган. Бу асар Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари, ўқитувчилари ҳамда адабиёт ихлосмандлари учун мўлжалланган.

**Тақризчилар: Ўткир ШОКИРОВ, филология
фанлари доктори, профессор
Диафуза РАҲМАТУЛЛАЕВА,
санъатшунослик фанлари номзоди.**

**Масъул муҳаррир: Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон халқ шoirи**

ISBN 5-633 01630-0

**С Ҳафиз Абдусаматов. «Шошма, қуёш!»
«Янги аср авлоди», 2004 йил.**

«Ҳар кун кечқурун ботаятган қуёшга қараб, уни тўхтатгим келади. «Шошма, қуёш: Яна биров нурунгни сочиб тур, ишларимни тугатиб олай» дегим келади. Шошиб турибман. Кун ботаяпти...»

Ўлмас УМАРБЕКОВ

КИРИШ

Ўлмас Умарбековни тилга олсам, кўз олдидан хушфеъл, ўта маданиятли, ҳалол, ажойиб инсон, истеъдодли адиб ўтади. Ижодини эсласам, ўзимни гўзал, нафис маконда тургандай ҳис қиламан, қалбим гурур ва фахр туйғуларидан тўлқинланиб кетади.

Ўлмас Умарбеков бадий дурдоналар яратиб, атоқли ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин ола билди. Ўзининг бой ижоди билан миллий санъатимизни ривожлантириб, унинг жаҳонга танилишида ҳам салмоқли ҳисса қўша олган адиб.

Ўлмас Умарбеков деганимизда унинг халқимиз қалбида, маданий ҳаётимизда ўчмас из қолдирган романлари, қиссалари, драмалари ёрқин намён бўлади. Бу асарларда табаррук ижодкорнинг бутун ғазилатлари, бадий камолоти, ижодий маҳорати, фалсафий тафаккури, эстетик идеали жамулжам бўлган.

Ўлмас Умарбеков миллий адабиётимизнинг кенг осмонида ўзига хос юлдуз сифатида пайдо бўлди ва шиддат билан юксалиб борди. Шу сабабдан китобхонлар ва томошабинларнинг ҳурмат-иззатига сазовор бўлган. Адиб бу обрўга, салобатга осонликча эришгани йўқ. У оғир, машаққатли ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди.

Тошкент шаҳрида 1934 йилда таваллуд топган Ўлмас Умарбеков САГУ (ҳозирги Миллий университет)нинг филология факультетини 1956 йилда имтиёзли диплом билан тугатади. Тезда у ижтимоий-меҳнат фаолиятини бошлаб, Республика телевидение ва радиоси Давлат қўмитасида муҳаррир, бош муҳаррир (1956-71) вазифаларини ўтайди. Бир қатор раҳбарлик лавозимларида ишлади (1971-74), кейин «Ўзбекфильм» киностудиясида директор-

лик лавозимини бажаради (1974-82). Ўлмас Умарбеков 1982 йилда Ўзбекистон Маданият вазирининг биринчи уринбосари, кейин вазир бўлиб хизмат қилади. 1985 йилда Республика Ёзувчилар уюшмасига раис этиб сайланади. 1989-91 йилларда Ўзбекистон Республикаси бош вазирининг ўринбосари бўлиб ишлади. Шу билан бирга у Республика Олий кенгашининг депутаты ҳам бўлди.

Ўлмас Умарбеков давлат, ҳукумат ишларида жонбозлик ва ғайрат билан меҳнат қилганидек, ҳаётда ва ижодда ҳам тинимсиз изланди.

Адиб ўз бурчини шундай изҳор этган эди: «Мантиқан келиб чиққанда ёзувчи ҳаётда фаол иштирок этмаса, турмуш қозонида қайнамаса, қандай қилиб халққа манзур асар ярата олади? Ўз қаҳрамонларини севмаса, уларнинг тақдирига лоқайдлик билан қараса, қандай санъаткор бўла олади? Менинг учун қаҳрамонларим ҳаётимнинг бир бўлаги» («Ёш ленинчи», 1971, 20 январ).

У қаерда бўлмасин, доимо кузатувда, иш жараёнида, ижодий лабораториясида ўқиш-ўрганиш билан банд бўлиб юрди. Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков ёзувчилик касбини юксакликка кўтарди, унга жуда катта масъулият билан қаради. «...Энг муҳими эса қаламкашликка ҳунар деб эмас, балки санъат, умр мазмунини белгилловчи муқаддас иш деб қарашни тушуниш зарур», деб таъкидлаган («Ёш ленинчи», 1971, 20 январ).

Бу вазифани у бутун ҳаёт ва ижод йўли давомида аъло даражада бажариб борди. Бу ҳол унинг ижтимоий вазифаларини бажариши билан бирга ижодига ҳам кенг йўл очди.

Эндигина 21 баҳорни кўрган Ўлмас Умарбеков биринчи ҳикояси — «Хатингни кутаман, қиз»ни ёзади. 24 ёшида «Ҳикоялар» тўплами нашр этилади. Ундан кейин эса кетма-кет «Хатингни кутаман» (1960), «Юлдузлар» (1962), «Кимнинг ташвиши йўқ» (1965), «Чарос» (1966), «Болгар қўшиқлари» (1972), «Олтин япроқлар» (1972), «Қиёмат қарз» (1976) каби ҳикоялар тўпламларини, «Севгим-севгилим» (1963), «Уруш фарзанди» (1967), «Ёз ёмғири» (1973), «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» (1983) қиссаларини эълон қилади. «Одам бўлиш қийин» (1970), «Фотима ва Зухра» (1994) романлари ҳам муаллифга катта шуҳрат келтиради.

Шу билан бирга миллий ўзбек кино санъатининг ривож топишида ҳам Ўлмас Умарбековнинг хизматлари каттадир. Унинг «Али бобо ва қирқ қароқчи», «Икки солдат ҳақида қисса», «Ўзгаларни деб...», «Қалин қорлар бағридаги учрашув», «Қаҳрли кунлар тарихи» каби сценарийлари асосида яратилган бадий филмлари ижобий баҳога сазовор бўлди.

Унинг таржима ва публицистика соҳасидаги ижодини ҳам эслаш адолатдан бўлар эди. Адибнинг ҳаётий, жўшқин мақолалари ўқувчиларнинг дилларидан мустаҳкам жой олган.

Ўлмас Умарбеков ижодида, айниқса, драматургия алоҳида мавқе касб этади. У қатор саҳна асарларини ёзди. Кўплари маданиятимиз кўрки бўлган — Миллий академик ўзбек драма театрининг репертуаридан мустаҳкам ўрин олди. Унинг пухта пьесалари жозибаси улуғ санъаткорлар Шукур Бурҳонов, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов, Зикир Муҳаммаджоновларни ўзига ром этди. Улар адибнинг драмаларидаги образларни завқ-шавқ, зўр маҳорат билан ижро этдилар. Бу театрда бир вақтнинг ўзида тўртта асарининг ўйналиши муаллифнинг катта омади, бахти эди. Бундай ҳодиса жуда камдан-кам учрайди. Ҳатто, айрим адиблар ҳазиллашиб: «Ҳамза театри эмас, Ўлмас Умарбеков театри бўлиб қолди», дейишганини ўз қулоғим билан эшитган эдим.

Шу билан бирга, Ўлмас Умарбеков пьесалари вилоят театрларининг саҳналарини ҳам безади, ҳатто чет эл мамлакатларининг бадий мулкига ҳам айланди.

Ўлмас Умарбеков миллий драматургиямиз нуфузини, кўламини оширди. Адиб муттасил равишда бу борадаги билим ва тажрибасини чуқурлаштириб, бадий маҳоратини ошириб борди.

Маълумки, ҳар бир давр ўз талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, жамиятда ўзининг эстетик-бадий тафаккурини шакллантиради ва тараққий эттиради.

Ўлмас Умарбековнинг саҳна ижодини кўздан кечирсак, унда ижтимоий-фалсафий, маърифий-ахлоқий, психологик пьесалар, детектив асарлар, тарихий драмалар мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз.

У замон талабларидан келиб чиқиб драматургия поэтикасига янгиликлар олиб кирди. Бу бадий тадқиқотлари миллий драматургиямиз учун адабий ижод сабоқлари бўлиб хизмат қила олади, десак адолатли гапни айтган бўламиз. Ай-

ниқса, драма ривожі — ҳар бир халқ маданиятининг савиясини, унинг эстетик-бадий тафаккурини, билим даражасини аниқлаб беради. Ҷша даврда яратилган пьесаларни баҳолаганда, таърифлаганда фақат миллийлик мазонидангина эмас, балки жаҳон драматургиясининг илғор анъаналаридан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этсак, тўғрироқ бўлади.

Ўлмас Умарбековнинг пухта асарлари эса жаҳон драматургияси талабларига жавоб берадиган даражада яратилгандир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, драма қайси даврда, қайси услубда яратилишидан қатъи назар, ўзида фалсафа, мантиқ мушоҳадани бадий шаклда ифода этиб, давр кўзгусига, тафаккур мезонига айланиши лозим.

Ўлмас Умарбековнинг пишиқ чиққан пьесалари ҳаёт ҳақида, жамиятнинг муаммолари ҳусусида, инсонлар қисмати, қайғу ва шодликлари, орзу-армонлари тўғрисида фикрлашга, ўйлашга ўргатиши билан бирга, томошабинлар савиясини бир қадар кўтаришга хизмат қиладиган бадий асарлар эканлигини адабий жамоатчилик тўғри аниқлаб берди. Уларнинг томошабинларга бахшида этадиган маънавий озуқаси ҳам мана шундан иборат.

Бунга санъаткор ўзи қўйган муаммоларига ўта самимият ва эҳтирос билан ёндашиши туфайли эришди. Бу фазилят, айниқса, ҳаётни бўямасдан ёки ўринсиз қора бўёқларни оширмасдан, холисона ифодалаб беришида яққол сезилади.

Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков томошабинларнинг шуурини, руҳини забт этди, уларни эргаштириб воқеа-ҳодисалар гирдобига тортиб кетадиган бақувват пьесалар яратиб, ўзининг иқтидорини намойиш эта олди.

Шуларни назарга олиб, дадил айта олишимиз мумкинки, Ўлмас Умарбеков турли мавзулардаги, ҳар хил муаммоларни кўтарган асарлари билан драматургиямиз, умуман адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган адибдир. Шу билан бирга санъаткорнинг драматургияси халқимизнинг маданияти ва санъати, руҳий олами, орзу-истаклари билан туташиб кетади. Унинг драматургик ижоди чинакам миллий ва ноёб ҳодиса, десак хато бўлмайди албатта.

Ўлмас Умарбеков бу асарларнинг ҳар бирини жуда катта ижодий меҳнат билан, тинмай ўқиш, ўрганиш, изла-

ниш орқали вужудга келтирган. Шунинг учун ҳам қуйидаги гапни айтганда, у ҳақ эди:

«...Ҳамма ёзганларим менга азиз, улар ҳаётим, уйқусиз тунларим, ташвишларим, севинч ва орзу-армонларим. Шу ёзганларим туфайли қадрдон элим эътибори, ҳурматини қозондим. ... Улар менинг қўлимдан чиққан, уларда менинг нафасим, юрагим қўри бор». («Тошкент оқшоми», 1994, 14 март).

Ўлмас Умарбековнинг бошидан жуда кўп нарсалар ўтган. У ҳаётнинг лаззатидан ҳам баҳраманд бўлган, унинг аччиқ-чучугини ҳам тотган, тухмат тошларидан четда қолмаган, айрим одамларнинг мунофиқлигини, шафқатсизлигини кўрган, хиёнатларига бардош берган. Энг асосийси, у ҳеч қачон қийинчиликлар, азоб-уқубатлар олдида таслим бўлмаган. Чунки ўзи пок, ҳалол, тўғри бўлганлиги учун бошини баланд кўтариб, келажакка умид билан қараган, ҳақиқатнинг рўёбга чиқишига ишонган.

Бу ҳолат воқеликнинг қатлам-қатлаамларини чуқур ўрганишга, инсонлар тақдирларини яхшилаб билиб олишга имкон туғдирди. Шу сабабли Ўлмас Умарбеков ҳаётий воқеаларнинг илдиз-илдизига етиб бориб тақдир қилишга, инсонларнинг ички оламларини, характерларининг ўзларига хос ҳис-туйғуларини очиб беришга сазовор бўлади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўлмас Умарбековда беъзан шўро замонининг мафқурасини тарғиб қилиб юбориш ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Бунини, аввало, ўша даврдаги сиёсий-ижтимоий, мафқуравий вазиятдан ҳамда муайян талаблардан келиб чиқиб, эстетик мезонлар билан изоҳлаш мумкин. У шундай мазмунда куйлашга мажбур бўлган.

Аммо, ўтмиш даври ҳаёти, муаммолари қанчалик зиддиятли, мураккаб, оғир бўлишига қарамасдан, ҳаққўй адиблар халқнинг меҳнати ва курашидан келиб чиқиб, қалам тебратишга уриндилар. Эстетик-бадий тафаккурнинг ижобий тамойиллари таъсирида ижод этдилар. Булардан бири Ўлмас Умарбеков эди. У астойдил, юракдан халққа, Ватанга хизмат қилишга ҳаракат қилганлиги ҳақиқатдан холи эмас.

У «... қувватим, имконим етганча элимга, юртимга хизмат қилай» («Шарқ юлдузи», 1996, 6-сон, 15-бет), деб бекорга ҳайқирмаган эди. Демак, халқимиз эришган ютуқлардан, ҳаётимизда амалга оширилган ижобий ўзгаришлардан санъаткор четда қолиб кетиши мумкин эмас эди.

Ўлмас Умарбековнинг серқирра ижоди, фаоллиги, жонкуярлиги, Ватан ва халқига фидойи инсонлиги турли жабҳаларда — адабиёт ва маданиятда, жамият ишларида ғайрат кўрсатиб, ҳақгўйлик билан ижод этишга ундаган. Бу ҳол инсонларнинг ҳаёти, меҳнати, кураши, оғир қисматларини маромига етказиб куйлашга олиб келган.

Ўлмас Умарбековнинг бу фазилатини улуғ шоир Ғафур Ғулом ўз вақтида сезган эди. «Бу ҳикоялардаги (Ўлмас Умарбеков асарлари хусусида гап кетаяпти — Ҳ.А.) одамлар жонли, ёрқин характерли бўлиб, энг аввало давлат ва халқ манфаатлари учун жон куйдирадилар» («Ёш ленинчи» газетаси, 1962 йил, 8 сентябр). Бу баҳони адибнинг бошқа асарларига ҳам татбиқ этса тўғри бўлади. Чунки, Ўлмас Умарбеков адабиётнинг вазифасини чуқур, кенг тушунган ҳолда ижод этган эди. «Санъат, адабиёт шундай минбарки, адиб ундан фақат ўз халқининг ҳаёти ҳақида гапирибгина қолмасдан, балки барча нарсаларга — умуман инсониятга, ҳар бир кишининг қалбига муносабатини изҳор этади». («Комсомолец Узбекистана» газетаси, 1982, 29 декабр).

Ўлмас Умарбековнинг тафаккур оламидан отилиб чиққан куйидаги фикр ўзининг ҳаққонийлиги билан яшашга тўла ҳақлидир: «Давр ўзгариб кетди, қадриятлар ўзгарди. Лекин ҳамма даврда ҳалол меҳнат, поклик, одамийлик қадрланган» («Шарқ юлдузи», 1996, 6-сон, 103-бет).

Ҳа, унинг ҳалол меҳнат, поклик, одамийлик нури билан суғорилган пухта асарлари абадийликка дахлдордир.

Ўлмас Умарбеков ўз ижодидан шундай хулоса чиқаргандай: Биз драматургияни шундай минбарга айлантирайликки, у мустақилликни мустаҳкамлаш учун бутун имкониятларни ишга солиб, томошабинларнинг севимли тури бўлиб қолсин. Шундай бўлишини халқ талаб қилмоқда. Бундай бўлишини республикамизнинг раҳбарлари талаб қилмоқда. Уларнинг ҳам маънавий, ҳам моддий чексиз ёрдамларига муносиб жавоб берайлик. Халқнинг, мамлакатимизнинг улкан ишончини оқлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Биз жамият олдидаги қарзимизни узишимиз лозим. Бунинг учун халқ олдинга сурган барча муҳим масалаларни — яъни меҳнатта чорловчи, виждон, имонни покликка чақирувчи, дўстлик ва муҳаббатни ифода этувчи, ва-

танпарварлик туйғуларини куйловчи бақувват, бадий жиҳатдан баркамол пьесаар яратишимиз лозим.

Ўлмас Умарбековнинг жуда катта ижодий ва ижтимоий хизматлари ҳаққоний равишда тақдирланган. Унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Халқ ёзувчиси» унвонлари берилган, Республика Давлат мукофотига сазовор бўлган. Шу сабабдан ҳам адиб, «Босиб ўтган йўлимдан хурсандман, розиман» («Тошкент оқшони», 1994, 14 март), дейиши бежиз эмас.

Юқоридаги фикрларни назарга олиб, хулосага келишимиз мумкинки, Ўлмас Умарбековнинг саҳна асарлари мустақиллик даврида ҳам ўз қийматини йўқотган эмас, улар тўла маънода янги замоннинг талаблари ва вазифаларига бадий хизмат қилиб, ўзбек миллатининг маънавий бойиши ва ўз-ўзини яхшироқ англаши йўлида бизга ҳамроҳдир.

Шу боис Ўлмас Умарбековнинг драматургик меросини бутунги кунда ўрганиш, кенг тарғиб қилиш, уни илмий-оммавий тарада тадқиқ этиш ниҳоятда аҳамиятли ва долзарбдир.

Ўлмас Умарбековнинг ижодига ва ижтимоий фаолиятига аҳамият бериш лозимлигини устоз Фафур Булом ҳам ўз вақтида пайқаган эди.

«Мен Ўлмас Умарбеков ижоди диққат қилса арзирлик деб ўйлайман. Унинг активлиги, тиришқоқлиги ва тинимсиз изланиши эътиборимни тортди» («Ёш ленинчи», 1962 йил, 8 сентябр).

Каминани ҳам узоқ вақтдан бери санъаткорнинг драматургия соҳасидаги ижодий кашфиётлари қизиқтириб келади. Унинг асарларига бир қанча тақризлар эълон қилишга муваффақ бўлганман.

Лекин, шуни айтишимиз керакки, Ўлмас Умарбековнинг ижоди хусусида қилинган ишлар жуда кам. Адибнинг ижодини ўрганиш, тадқиқ этиш адабиётшунослигимиз олдида турган муҳим вазифалардан эканлиги аёндыр. Унинг драматургияси ҳозиргача адабиётшунослигимизда алоҳида тадқиқот сифатида кенг ўрганилган ва чуқурроқ таҳлил этилган эмас.

Санъаткорнинг насрий ижоди, айниқса, драматургияси хусусида ҳеч қандай илмий-оммавий ишлар қилинмаган, дейиш ҳам инсофдан бўлмас. Бу соҳада, айниқса, Собир Мирвалиевнинг «Истеъдоднинг қўш қаноти» (1993),

«Ўлмас Умарбеков» (2004) рисолалари, Лазиз Қаюмовнинг «Танишинг: Ўлмас Умарбеков!» мақоласи (1984), Б.Имомовнинг «Саҳнада — замондошлар» (1986) каби сўз боши-си ҳамда драматургияга бағишланган китоблар ва мақолаларда санъаткорнинг айрим асарлари ҳақида баъзи фикрлар ва мулоҳазалар айтилган.

Бу қилинган ишларга ижобий баҳо берган ҳолда, шуни айтишимиз керакки, Ўлмас Умарбековнинг драматургияси ўзининг кўлами, ижтимоий-ғоявий, бадиий-эстетик қиммати нуқтаи назаридан чуқурроқ тадқиқ этишни талаб қилади.

Драматург 17 та пьеса яратган. Уларнинг купи саҳна юзини кўриб, томошабинларнинг олқишларига сазовор бўлган. Юқоридаги рисола ва мақолаларда қатор асарлари деярли четлаб ўтилган, бундай бўлиши ҳам табиий. Чунки уларнинг характери бошқача бўлган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўлмас Умарбеков драматургиясини таҳлил қилиш, унинг етакчи тамойилларини аниқлаш бизни ўз-ўзидан яқин ўтмишнинг умумий принциплари билан боғлашга мажбур қилади. Ўша даврдаги адабий хусусиятларнинг Ўлмас Умарбеков ижодида янгича маъно ва мазмун касб этганлигини кузатиш ҳам мумкин.

Шуларни назарга олиб, ўзбек адабиётшунослотидаги шу етишмовчиликни тўлдириш мақсадида ушбу тадқиқотни ёзишга жазм қилдик.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов «Йўқлов» шеърисида ёзганидек,

*Чехрангда табассум балқирди доим,
Кўнгли бошинг эди чечакли, гулли.
Арши аълога ҳам сендек мулойим,
Хушсурат бандалар даркор шекилли...*

*Инсон боласига шарафдир ғоят
Халқи рози бўлиб, хотирга олса.
Менинг ушбу шеърим сен учун шояд
Дўстларинг номидан йўқлов бўлалса.*

(«Ўзбекистон овози», 2000, 19 феврал)

Каминанинг ҳам ушбу китоби олимлар номидан «Йўқлов бўлалса» бошим кўкка етган бўларди.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ИНСОН ВА ВИЖДОН

I БОБ

ИЛК ИЖОДИЙ ҚУВОНЧЛАР

Ўлмас Умарбеков адабиётнинг энг қийин турига 60-йилларда мурожаат этди. Бу даврда фан, маданият, адабиёт ва санъат анчагина ривожланиб олган эди. Шулардан бири драматургияни назардан утказайлик. Ёзма, профессионал сахна санъатининг тамал тошини қўйган, унинг кашшофи Бехбудий ўзининг «Падаркуш» асари билан халқимизга драма санъати нима эканлигини, театрнинг жамиятдаги ролини кўрсатиб берди. Ҳамза, Чўлпон, Фитрат, А.Авлоний, Хуршид, Ғ.Зафарийлар ибтидоий бўлиб кўринган драматургияни такомиллаштирдилар, унга адабиётдан катта ўрин ажратиб, томошабинларни театрга кенг жалб қилиб, сахна санъатининг куч-қудратини улар онгига сингдириб, жуда катта қизиқиш уйғотдилар.

Шуни айтиб ўтиш керакки, айниқса, дастлабки йилларда драма ўзининг оммавийлиги билан бошқа адабий тур ва жанрларга нисбатан самарали аҳамиятга эга бўлган.

Комил Яшин, Зиё Саид, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, М.Шайхзода, З.Фатхуллин, У.Исмоилов, Н.Сафаров, С.Абдулмалар оташин куйчилар бўлиб, замоннинг муҳим муаммоларини, ижобий қаҳрамонларни драматургияга олиб кирдилар.

Уларнинг самарали ижодлари туфайли ўзбек миллий драматургияси жаҳонга танила бошлади. Ўзбек пьесалари янги-янги манзилларга сафар қилиб, кўп театрларнинг сахнасини безаб, драматургиямиз ўз кўлами, салобати ва аҳамиятини ошириб борди.

Булар ҳаммаси ўзбек миллий драматургияси жаҳон андозаларининг юксак санъат талабларига жавоб бера бошлаганини кўрсатиб турибди.

Дунёда юз берган драматургиянинг илғор анъаналари билан ўзбек саҳна маданиятини муқояса этсак, миллий пьесаларда ҳам илғор санъат мактабларининг ижодий услуб ва методларига хос бадиий майллар шаклланиб, ривож топганлигини кўрамиз.

Шуни айтиб ўтишимиз керакки, ўзбек миллий драматургияси қисқа вақт ичида юксак поғонага кўтарилиб олди, янги-янги эстетик-бадиий тамойилларни юзага келтирди, ижодий кашфиётлар қилди. Уларнинг кўплари вақт синовидан муваффақиятли ўтди. Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, М. Шайхзода, Иззат Султонларнинг саҳна асарлари янги давр драматургиясига ўтишда жонли кўприк ролини ўйнади. Уларнинг ижодлари реализм ривожини тасдиқловчи бадиий манзарани ташкил этади. Бу санъаткорлар оғзаки енгил драматик мотивлардан ўтиб тўла маънодаги реалистик драматургия андозасига мос тушадиган пьесалар яратишлари билан характерландилар.

Ана шундай қайноқ ижодий жараёнга, энг қийин адабий тур оламига бир гуруҳ ёш истеъдодли қаламкашлар кириб келдилар. Булар Рамаз Бобожон, Ҳамид Фулом, Одил Ёқубов, Ў. Умарбеков, А. Орипов, А. Иброҳимов, Ў. Ҳошимов, Ф. Мусажонов, Ш. Холмирзаев, М. Хайруллаев, У. Назаров, М. Каримов, Ж. Жабборов, Э. Воҳидов, М. Бобоев, Ҳайдар Муҳаммад, Ш. Бошбеков, Ҳ. Расуллардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирининг адабиётда хизматлари, ўзларига хос ўринлари бор.

Бу авлод драматургияга ўзига хос бадиий иқлимни, янги нафасни олиб кирди. Ҳозирги кунда бу авлоднинг баъзи ёрқин намояндалари адабий жараёнга куч ва жозиба бағишлаб турибдилар.

Кейинги давр ўзбек миллий драматургиясида воқеликни чуқур идрок этиш ва уни янгича мазмун ва шаклларда бадиий ифода этишга интилиш хусусиятлари кўзга яққол ташланиб турибди. Бу авлод вакиллари драматургиямиздаги тамойилларни ўз ижодларида мужассамлантириб, ҳар бирининг ўзига хос услуби шаклланиб, ижодий-бадиий изланишлари билан қийин турни янги поғонага олиб чиқдилар. Шуни айтишимиз керакки, ҳар бирининг хусусияти ҳам

мавзу танлашда, ҳам масалани кўтаришда, сюжет ва конфликтни тузишда яққол намоён бўлди. А.Иброҳимовнинг диққат-эътиборини кўпроқ воқеликдаги иллатлар, нуқсонларни фош этиш тортган бўлса, Ш.Бошбеков тузум келтириб чиқарган камчиликлар устида қалам тебратди. Биринда ҳажв устунлик қилса, иккинчисида жиддий драматизмга ургу қилинади. Ҳ.Расул эса кўпроқ ўз ниятини тарихий шахсларни сўзлатиш орқали изҳор этади. Ҳ.Муҳаммадда оилавий жумбоқлар, ор-номус муаммолари етакчилик қилади. М.Хайруллаев ижодида эса лиризм билан қаҳрамонлик мотивларининг омухтасини кўрамаиз.

Шуниси характерики, Ўлмас Умарбековларга мансуб бўлган авлод қисқа вақт ичида жиддий ижодий ишлар қилиб улгуришди.

Санъат оламидаги кекса авлоднинг ютуқлари ёшларнинг унумли қалам тебратишларига кенг йўл очиб берганлиги шубҳасиздир. Уларнинг ижодий тажрибалари ёш қаламкашлар учун маёқ бўлиб хизмат қилди. Чунки кекса авлод намояндалари драматургиянинг тараққиёт тарихида айрим камчиликлар, нуқсонлар, хатоларга йўл қўйишларидан қатъи назар, ўз даврларининг образини, замон руҳини, Ватан қиёфасини, халқ қисматини яратишга муваффақ бўлдилар.

Миллий драматургиямиз жиддий ижодий ютуқларни қўлга киритганлигига қарамай, ҳаётга нисбатан ожизроқ, камбағалроқ кўринади. Чунки у воқеликни, жамиятини ёритишда анча орқада қолди, турли муаммоларини ифодалашда оқсаб қолди.

Очигини айтишимиз керакки, ҳанузгача классикларнинг мероси тўла ва чуқур тадқиқ этилиб, уларнинг аъёналари ёшлар ижодида қандай давом этгани, қайси жиҳатлари бойитилгани етарлича кўрсатиб берилгани йўқ.

Шуни ҳам назарда тутишимиз керакки, ижоднинг умумий ривожини кўзда тутган ҳолда классиклар адабий меросини ўрганиш, улардан таълим олиш билан бирга, улар йўл қўйган нуқсонлардан холи бўлиш йўлларини қидириш ҳам лозим.

Ёш қаламкашлар қаторида Ўлмас Умарбеков ҳам ижоддаги бу қонуниятни қалбига жо қилиб қалам тебратди.

Унинг драматургия соҳасидаги камолот поғоналарида уч хусусият ёрқин кўзга ташланиб туради: биринчи навбатда мумтоз адабиётимиз анъаналари бўлса, иккинчидан жаҳон драматургияси тажрибалари, учинчидан эса халқ ижоди анъаналаридир. Ўлмас Умарбеков ижодида бу тамойилларнинг синтезлашув жараёни юз берганининг шохиди бўламиз. Чунки у мумтоз адабиётимизни пухта билган, халқ оғзаки ижодини синчковлик билан ўрганган. Драманинг сирли-сеҳрли олами уни ўз бағрига торта бошлаган. Булар ҳаммаси сонъаткор ижодига янгича бир салобат, янгича жило бағишлаб, унинг ўзига хос услубини аниқлай боради.

60-70 йилларда драматургияда динамик ривожланиш, ижодкорларда эволюция тамойиллари содир бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу Ўлмас Умарбеков асарлари замида, айниқса, кўпроқ зоҳир бўлган.

Ўзбек миллий санъатида янгича бадий тафаккури барқ уриб турган драматурглардан бири ва истеъдодлиси Ўлмас Умарбековдир. Чунки кейинги давр драматургиясида кўзга ташланган янгиликларни унинг ижоди мисолида яққол кўрамиз. Энг асосийси санъаткор ижодида бадий тафаккурнинг теранлашиши ва тараққиёти яққол намён бўлган. У халқ ҳаёти муаммоларини, жамиятда юз бераётган жиддий ўзгаришларни қаламга олиб, уларга ўзининг аниқ муносабатларини баён этиб, кейинги давр ўзбек миллий драматургияси уфқларини кенгайтириб, унинг ривожига улкан ҳисса қўшди.

Ўлмас Умарбеков бу ҳолатни яхшилаб таърифлаб берган. «...Адабиётсиз, бадий ижодсиз ҳаётимни тасаввур қила олмайман. Шу касбга етишганимдан бениҳоя хурсандман. Албатта, бу борада тинимсиз меҳнат қилдим. Изландим. Устозларга эргашдим, ўргандим. Ҳамма «сир» шундан иборат»¹.

Ўлмас Умарбеков дастлабки ҳикоялари биланоқ адабий жамоатчиликнинг эътиборига тушган, уқувчилар ҳам,

¹ «Адабиёт ва замон» тўплами, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1981, 376-бет).

Бундан кейин олиндиغان мисолларда тўпламнинг бетларини қансичида кўрсатиб борамиз.

адабиётшунослар ҳам унинг илк асарларини ижобий баҳолаганлиги ҳам тасодифий эмас. Бу ҳақда халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаевдан эшитайлик. «Биз Бутуниттифоқ ёш ёзувчиларнинг конференциясига борганда, москвалик танқидчилар Ўлмаснинг ҳикояларини жа мақташган эди: «Куёшли», деб, чиндан ҳам ҳикояларингиз — куёшли, Ўлмас» («Ёзувчи» газетаси, 1989, 1-сон).

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, илк насрий асарларида ноқ Ўлмас Умарбековнинг драмага мойиллиги аниқ кўриниб турарди. Булар нималарда кўринадиди? Авваламбор, монолог ва диалог тузиш санъатида. Маълумки, драмада асосий гап персонажларнинг ўзаро алоқалари, сўзлашувини содда, аниқ қилиб яратишдадир. Бу истиснодди Ўлмас Умарбеков эгаллаб бошлаган эди. Илк ҳикояси «Бобоёнроқ» дан бир мисол келтирайлик. Икки қаҳрамон — Фуломқодир билан Абдужалил ўртасидаги диалогни олайлик:

«... — Тузукмисиз? Нега чойхонада кўринмадингиз? — деди Абдужалил ака унга қўл узатиб. — Янгийўлдан Сайди қизиқ келган экан, ярим кечагача ҳангомалашиб ўтирдик. Ё тоб йўқми?»

— Йўқ, отдайман. — Фуломқодир ота базўр жилмайиб гапирди. — Қани, ичкарига.

— Хўш, бу янги уйга қачон кўчасиз? Ё уй ёқмадимми?

— Нега? Уй яхши. Қачон десангиз ўтаверамиз. Икки кишига бундан ортиқ яна нима керак? — Фуломқодир ота кулиб қўйди.

— Ундай бўлса, ҳали одам юборайлик. Керакли нарсаларни кўчиришсин.

— Дарахтларни нима қиламиз? — гапга аралашди Абдужалил ака, — уларни кўчириб бўлмайди-ку!

— Қирқилади-да, — чолнинг ўрнига жавоб қилди қишлоқ раиси. — Бу ахир проблемамас-ку.

— Нима?! — сўради Фуломқодир...

— Бу қийин масала эмас, деяпман. Баҳона билан қишга ўтинли бўлиб қоласиз...

У нима дейишини билмасди. Ранги ўчиб, лаблари титради.

— Ёмғир ҳам тинди, — деди Абдужалил ака ўрнидан кўзгалиб. — Бу йил мева йили бўлди-да, ўзиям.

Ота индамади.

— Ҳай, биз турдик. Ҳали кўришармиз-а, боғда ота?

— Одамлар келишганда ишни дарахтлардан бошлай қолишсин. Бу ёнроқни ағдариш ҳам ҳазил эмас.

— Йўқ.

— Лаббай?

— Йўқ, одам керакмас. — ... Ўзим қирқиб бераман.

— Йўқ-э, қўйинг...

— Қўйинги бор эканми, ўзим қирқаман. Вассалом. Ўтин-ни тўғри сизникига олиб бориб ташлайман!

— Йўқ-э, тўхтанг. Нима деяпсиз ўзи? Абдужалил ака, бу ёққа қаранг!... Ахир мен сизнинг фойдангизни ўйлаб гапираяпман. Тушунинг.

— Тушундим, тушундим. Хайр. Фуломқодир ота эшик-ни шартта ёпиб орқасига қайтди. Унинг бутун вужуди тит-рарди.

— Ўтин эмиш! Ўзингни ўтин қилиш керак¹.

Агарда бу асарнинг номи, жанри тилга олинмаса, юқоридаги лавҳани драмадаги лавҳа деб ўйлайсиз. Ҳа, бу фақат бир мисол. Бунга ўхшаш мисолларни адибнинг ҳикояларидан, романларидан кўплаб келтиришимиз мумкин.

Маълумки, бадиий ижоднинг кушандаси — бу қуруқ баёнчилик, ҳаётни ҳисси тасвирлаш, характерларни юз-ки ифодалашдир.

Баъзи драмаларда муаллиф узоқ ҳикоя қилади-ю, воқеа давомида баъзан ҳикоячи қаҳрамон ҳолатида кўринади. Айрим ҳолларда ҳикоячи-қаҳрамон баён қилади-ю, аммо ҳаракат қилмайди, бошқа персонажлар билан курашга кирмайди. Бошқача қилиб айтсак, воқеа жараёни гавдалантира олмайди, жонли шахслар кўз олдимизда тикланмайди. Оқибатда драматик ҳаракат эмас, баёнчилик устуналик қилиб кетади. Кўпинча баёнчилик воқеани ўтган замонда ҳикоя қилиш йўсинида содир бўлади.

¹ Ўлмас Умарбеков. Сайланма. Уч жилдик. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент - 1984-1985. Биринчи жилд 97-98-бетлар.

Бундан кейин ушбу асардан келтирилган мисолларнинг фақат бети ҳавс ичида кўрсатилади.

Драманинг энг характерли томони шундаки, у насрда кўп кузатиладиган китобий тилдан жонли сўзлашув тилига яқинлиги билан ажралиб туради. Бу ҳол томошабин билан қаҳрамон ўртасидаги масофани камайтиради, кўпинча бирлаштириб ҳам юборади. Шу сабабдан ҳам драма тилига халқнинг оғзаки нутқининг товланишлари турлича кириб боради. Буни яхши билган Ўлмас Умарбеков баёнчиликдан қочишга уринди.

Адибдаги бу фазилатни ўз вақтида улуғ шоиримиз Фафур Фулом ҳам пайқаган эди. У қатор ҳикоялари устида тўхталиб, шундай деб ёзган эди: «...Ўлмас сафсатабозлик, баёнчилик ва сусликдан қутилган, ёрқин характерлар яратишга эришган. Улар кам гапириб, кўп ҳаракат қилади» («Ёш ленинчи» газетаси, 1962, 8 сентябр).

Устознинг юқоридаги иккита сўзига алоҳида аҳамият бериш жуда ўринли бўларди. «Сусликдан қутилган» бунинг заминида катта маъно бор. «Суслик» драматик ҳаракатга тўғон бўлади, унинг ривожига кафан бичади. Демак, Ўлмас Умарбеков қийин жанрнинг асоси бўлмиш драматик ҳаракатни ҳам эгаллай бошлаган. Бу биринчи омил иккинчи омилга ҳам замин ҳозирлаган. Бу эса драматизм. Унинг кўп ҳикоя ва қиссаларида драматизм, кучли воқеа-ҳодисалар, ўткир инсоний қисматлар тасвири катта ўрин олган.

Бу ҳолат — пьесанинг қалби, жони бўлган конфликтни яратишга хизмат қилган. Адибнинг биронта асари йўқки, унда қандайдир даражада турли конфликтлар, зиддиятлар, тўқнашувлар ўз ифодасини топмаган бўлсин.

Қисқача қилиб айтсак, адибнинг кўп ҳикоялари ва қиссалари драматик коллизия услубида яратилган.

Бу омилларнинг ҳаммаси Ўлмас Умарбековни драма турига дадил олиб кирди ва унда муваффақиятли қалам тебратишига асос бўлди. Демак, Ўлмас Умарбеков ҳикоя ва қиссаларда бўй кўрсатиб, қаламини чархлаб, инсонлар характерларини яратиш маҳоратини дурустгина эгаллаб олгач, драматургияга илдам қадам билан кириб келди. Бу энг қийин, мураккаб, оғир адабий тур меҳнат ва қунтлиликни талаб қилиши билан бирга, ҳаёт тажрибасига эга бўлишни, асар тилининг бойлиги ва жилвадорлиги,

шираилигига эришишни, театрнинг ўзига хос жиҳатларидан хабардор бўлишни ҳам тақозо этарди.

Бу турнинг ўзига хос томони яна шундаки, муаллиф драмада кўринмасдан, лекин ўз асарининг ҳамма ерида, бутун сюжет ривожда, конфликт характерида ҳозир у нозир бўлиб туриши керак. Драматург ўз фикрини очикдан-очик айтмасдан, билдирмоқчи бўлганларини, томошабинларга қаҳрамонлари хатти-ҳаракати, нутқи орқали етказди.

Аммо муаллиф қандайдир йўллар билан ўз қаҳрамонларига муносабатини билдиради. Бу муносабат турлича бўлиши мумкин, уларни ё ёқлайди ёки қоралайди, инкор этиб, қаҳрини сочади. Муаллиф бу усуллардан фойдаланиб қаҳрамон портретини яратади, унинг хатти-ҳаракатларини ифода этади, нарса-буюмларни тасвирлаб, персонажнинг руҳий оламини таҳлил этади.

Драматург барча ҳолатларда ҳам сюжет жловини маҳкам ушлаб, ўзининг гоаявий-эстетик ниятларини, нуқтаи назарини, ўз позициясини, мақсад ва идеалларини пьесаларининг моҳиятига сингдириб юборади.

Ўлмас Умарбеков энг қийин турга мурожаат қилишдан олдинроқ, унинг сир-асрорларини ўрганиб ола бошлаган эди. Саҳна энг оммабоп майдон бўлиб, унинг ёрдами билан ўз ижодий мақсадларини, гоаясини томошабинларга кенгроқ етказиш имконияти борлигини яхши англаган.

Ўлмас Умарбеков ўзига хос янгича овози, янгича бадиий тафаккури билан тенгқурларидан ажралиб турарди. Шу билан бирга унинг драматургиясининг мантиқий жиҳатдан устуворлиги, фикрлардаги ижтимоий салмоқнинг кучлилиги, ташбеҳларнинг жозибадорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. У бадиий ижоднинг ўзига хос жилваларини, ўзгача конфликтларни, янги-янги қаҳрамонларни эстетик тафаккур нури билан яшнатди.

Ўлмас Умарбековнинг бу фазилати унинг илк саҳна асарларидан бошлаб кўрина бошлади. Булар «Бўронли йиллар», «Оқар сувлар», «Суд» пьесаларидир. Буларнинг ҳар бири ўзига хос, оригинал асарлардир. Бу асарлар қамраб олинган масалалар билан ҳам, мавзу ва характерлар, конфликтларнинг қўйилиши, сюжетларнинг тузилиши жиҳатлари билан ҳам ажралиб турадилар.

Ўлмас Умарбековнинг ижодий-бадний шаклланиш ва ривожланиш даври XX асрнинг иккинчи ярмида юз берганлиги учун ҳам унинг драмаларида ўша замон зиддиятлари, тўқнашувлари ўзининг бадий инъикосини топган.

Ўлмас Умарбеков шундай ёзган эди:

«Мен учун ҳаётда энг қизиқарли нарса, ... энг сирли нарса — инсон... Фольклор, адабиёт яратилгандан бери инсон ижодкорнинг асосий кузатиш, яратиш объекти бўлиб келган...

Мени қизиқтирган нарса жанр эмас, одамлар, уларнинг ҳаёти, дили, характери эди» (Ўша тўплам, 377-378-бетлар).

Инсонлар характери, турмуши, руҳиятини чуқур ўрганар экан, адиб ҳаётнинг қайноқ қозонида пишиб борди. Унинг турли ўлкаларга сафари, тарих саҳифаларига саёҳати, мамлакатимиз вилоятлари, туманларидаги учрашувлар, халқ билан дийдорлашувлари пишиқ-пужта характерлар яратишда қўл келди. Бу фикрнинг тасдиғини биз адибнинг дастлабки пьесаси «Бўронли йиллар»дан бошлаб кўра бошлаймиз.

1. КУРАШ ҚЎЙНИДА

Ўлмас Умарбековнинг ҳикоя қилишча, у «Бўронли йиллар» драмасига 1960 йилларда киришиб, уни 1962 йилда тамомлаган. Асар 1963 йилда биринчи бор Огаҳий номи Хоразм вилоят мусиқали ва комедия театрининг саҳнасида қўйилади. Кейинчалик эса бу драма Қўқон театри саҳнасини ҳам безади.

Бу пьеса ёш муаллифнинг биринчи саҳна асари бўлишига қарамай, адабий жамоатчилик ва томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Матбуотда ҳам у ўзининг ижобий баҳосини олди. «Бўронли йиллар қўшиғи» («Ёш ленинчи», 1964, 9 январ) деб ҳам таърифланди.

Ўлмас Умарбеков ўз асарининг асосига 20-йилларнинг охирида, қишлоқлардан бирида юз берган ҳодисаларни қўйган. Булар орқали мамлакатдаги оғир, мураккаб ҳаёт манзарасини тасаввур этишга сазовор бўлган.

Характерли томони шундаки, ундаги асосий қаҳрамонлар — мактаб болалари. Улар чин ватанпарварлар сифатида талқин қилинади.

Пьесанинг замирида Собир исми боланинг ҳаёти ётади. Муаллиф уни етук шахс сифатида, онгли, ўз ишини яхши биладиган инсон деб талқин қилмаган. Асарда бир гўдак боланинг ўсиши, эволюцияси қаламга олинган.

Мана, аҳамият берайлик. Собир оғир, мушкул ҳаёт йўлини босиб ўтади. У ёшлигидаёқ отасидан ажраб қолади. Кейин Қодирбойнинг хонадонида хизмат қилишга мажбур бўлади. У ердаги асосий меҳнати — эртаю кеч қўй боқишдан иборат. Шу меҳнати унга бир бурда нон олиб келади. Собир ёш бўлганлиги сабабли бўш, заиф, онгсиз кимса эди. Шу сабабдан ҳам бойга қулдай муте бўлиб юради. Хўжайиннинг топшириғини сўзсиз бажарилиши лозим деб тушунади, шунга тўла амал қилади. Бойга жуда ҳам ишонади, унинг чизган чизигидан бир қадам ҳам чекинмайди.

Маккор Қодирбойнинг бозори касод бўлгач, замон уни суриб ташлагандан кейин Собирни: «...мени энди бой ота дема, Қодир ота деявер, жўпми?» дея аврайди. Бу гапни ҳам соддадил Собир айнан тушунади, менга хўжайин раҳмдиллик қилаяпти, гамхўрлик кўрсатяпти, деб ўйлайди.

Қодирбойдай муштумзўр қўй терисига кириб олганлиги га ҳали Собирнинг ақли етмас эди. Уни ҳаётнинг сўқмоқларида тентиратиб, бошини деворга урдириб ақлини киритиш мумкин эди. Муаллиф ижодида шу йўлни, яъни ўқувчиларни ишонтира оладиган йўлни топди. Энг асосий гап шундаки, у доим қул бўлиб қолавермайди. Муаллифнинг маҳорати шундаки, ўзининг ёш қаҳрамони онгини ўстириб боради.

Ўлмас Умарбеков «Инсоннинг ташкил топиши ва тараққий этишини ифода этиш мен учун жуда ҳам муҳимдир», («Комсомолец Узбекистана» газетаси, 1982, 29 декабр) деб таърифлаган эди. Хўш, у қаҳрамондаги динамикани, қалбидаги ўзгаришларни қандай очди? Бунинг учун муаллиф ҳаётий воқеа-ҳодисаларни ифода этиб, Собирни уларнинг гирдобига олиб киради. Воқеалар тўлқинида унинг кўзи очилади. Бу нималарда ўз аксини топди? Авваламбор, муаллиф қаҳрамонини социал-ижтимоий муҳит билан тўқнаштиради. У адолатсизликни, ҳақсизликни, ёвузликни, жабр-зулмни, асоссиз ҳақоратларни кўрди.

Айниқса, муштумзўрларнинг тегирмонни ёндиришлари, ғаллани заҳарлашлари, халқ мулкани нобуд этишга

уринишлари, илғор деҳқонларни асла, меҳрибон инсон Олимни ярадор қилиб, йўқотишга ҳаракат қилишларининг ҳаммаси Собирнинг онг призмасидан бирма-бир ўтади. Буларнинг барчасини ёш қаҳрамон ўз кўзи билан куради ёки пок инсонлардан эшилтади.

Шулар билан бирга Собирни даҳшатта солган бир ҳодисани ҳам муаллиф акс эттирганки, бу унинг қалбини қаттиқ жароҳатлайди. Отамерос най Собир учун жуда қимматли, ҳаётдаги бирдан-бир таянчи ва қувончи. У найни чалиб, олам азобларидан фориғ бўлган, дардига дармон олган. Асбобни чалиб, падари бузрукворининг ружини шод этиб юрган. Шундай азиз нарсасидан ажраб қолиш Собир учун катта йўқотиш эди. Уни бундай роҳатдан ким маҳрум қилди? Собирнинг ишонган тоғи Қодирбой бундай ёвузликка қўл урди, пайтини пойлаб, найни синдириб ташлайди. Қаҳрамоннинг бундан кейинги ҳолатини муаллиф ҳаққоний ифодалаб, унинг ички оламини очиб беради, ўқувчиларни қайғу-алам оламига олиб кира олади. Собир ҳушидан кетиб, ҳолсизланиб йиқилиши, «сув» деб нидо қилишлари ўқувчиларга жуда қаттиқ таъсир этади. Ҳолдан тойган болага раҳм қилиш, ёрдам қўлини чўзиш ўрнига, Қодирбой уни калтаклаши қаҳрамон онгида бурилиш ясайди.

Собирнинг онгидаги ўзгаришларга сабаб бўлган яна бир омил — унинг мактаб тарбиясини кўришидир. Муаллиф қаҳрамонини илғор талабалар билан тўқнаштиради. Ҳалол, пок, соф виждонли кишилар ўзларининг ҳаққўй қилимишлари ва ҳаққоний сўзлари билан унинг онгига қаттиқ таъсир этадилар. Шу сабабдан ҳам Собир тўғри йўлга тушиб, дунёқарашида, онгида, фикрлашида жиддий ўзгаришлар юз бериб, дўстни душмандан, душманни дўстандан ажрата олиб халқ мулкига ёвузлик қилган муштумзўрларнинг кирдикорларини фош қилиш даражасига етиб боради.

Пьесада катта ўринни Қодирбой эгаллайди. Шунини айтиб ўтишимиз керакки, муаллиф уни қора бўёқларда тасвирлаган. Унда биронта ижобий хусусиятни кўрсатмай, ўз воявий позициясида мустаҳкам турган кимсани ифодалаган. Шунини алоҳида қайд қилишимиз керакки, бунга Ўлмас Умарбековнинг ўзи яхши изоҳ берган: «... ҳар бир ёзувчининг ҳаётда мавжуд бўлган, мавжуд бўлиши мум-

кин бўлган ва фақат шу ёзувчигагина яқин бўлган ва у мукаммал ўрганиб юрган мавзуси бор» («Ёш ленинчи», 1971, 20 январ). Драматург Қодирбой бой бўлганлиги учун уни газаб найзасига олмаган. Шу нарсага ақамият беришимиз керакки, ҳар бир соҳада бўлгани сингари бойлар ичида мурувватли ва софдиллари ҳам, фирибгар, разиллари ҳам учраган. Булардан қайси бирларини ўз асарига олиб кириш, муаллифнинг шахсий ғоявий-бадний ниятидир. Шунинг учун сен бойни қораладинг деб, муаллифга адолатсиз тошларни отиш инсофдан эмас. Энг асосий гап асарда бой қандай тарзда кўрсатилишидан қатъи назар, унинг қилмишларига ўқувчиларни ишонтира олиш санъатига борлиқ. Дадил айтишимиз керакки, Ўлмас Умарбеков Қодирбойнинг салбий томонларини кўрсатиб, уларга ўқувчиларни ишонтира олган.

Бунда у устоз Ойбек изидан борган, унинг маҳоратидан сабоқ олган, қаҳрамони Мирзакаримга эргашган. Бу кимса билан Қодирбой ўртасида муштарак томонлари ҳам йўқ эмас.

Юқорида айтганимиздек, Собир отасидан ажралгандан кейин Қодирбойда қора меҳнат қилишга мажбур бўлган. «Қутлуғ қон» романида ҳам Йўлчи тирикчилик мақсадида бир бурда нон топиб ейиш учун торасти Мирзакаримбой хузурига бориб, хизмат қилишдан бошқа иложи қолмайди. Ойбекда қишлоқи бир деҳқон шаҳарга келиб, Мирзакаримбойнинг ёвузлиги, адолатсизлиги, ҳаддан ташқари зулмини кўриб, онгида, қалбида жиддий ўзгаришлар юз бериб, ҳақиқат оламига кириб, озодлик учун курашчига айланади. Ўлмас Умарбековнинг «Бўронли йиллар» пьесасида ҳам бош қаҳрамондаги динамика жараёни «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчининг босиб ўтган йўлига ўхшаб кетади. Бу Собирнинг қилмишлари Йўлчи фаолиятининг ўзгинаси, деган фикрни асло келтириб чиқармайди. Маълумки, ҳаёт қотиб қолмаган, у ҳамиша ўзгаришда, ўсишда. Бу ҳаётий жараёнда инсонлар ҳам ўсиб, улғайиб бораверадилар. Ҳаёт ҳақиқати билан тўқнашиб, бошқача фикрлайдиган, дунёқарашларида ўзгаришлар юз бераётган кишиларнинг сон-саногини йўқ. Ойбек ҳам, Ўлмас Умарбеков ҳам шу ҳақиқат нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ўз қаҳрамонларини ифода

этганлар. Шунинг назарга олсак, баъзи ҳаётий белгиларининг муштарак бўлиб қолишини табиий бир ҳол деб қабул қилишимиз ўринли бўлар эди. Шу билан бирга Йўлчи билан Собир ўртасида жиддий тафовутлар ҳам мавжуд. Биринчидан, ёшлари жиҳатидан. Ойбек қаҳрамони етук бир йигит. Ўлмас Умарбеков қаҳрамони эса ёш бола. Гап ёшдагина эмас, бу ҳолат ҳаёт тажрибасига ҳам бориб тақалади. Бири кўзи очилган шахс, иккинчиси гўдак. Уларнинг қилмишлари, хатти-ҳаракатлари ҳам бутунлай бошқача вазиятда, шароитда, даврда юз беради. Шу сабабдан ҳам Собирни оригинал образ, пьесадаги ифода этилган воқеа-ҳодисаларни ўзига хос деб таърифлаш хато бўлмаса керак.

Икки асардаги тафовутларни кўрсатишда Мирҳайдар образи ҳам яхшигина хизмат қила олади. Бундай кимса «Кутлуғ қон»да учрамайди. Аммо у Комил Яшиннинг «Номус ва муҳаббат» драмасидаги Яхшибой образининг давоми ва ривожини сифатида пайдо бўлган.

Давоми деганда нималарни кўзда тутамиз? Ҳар икки қаҳрамон қишлоқда, колхозлаштириш даврида ҳаракат қиладилар. Ўлмас Умарбековда колхозлаштириш арафасидаги кимсани курсак, Комил Яшинда бу жараён амалга ошгандан кейинги вақтдаги кўнгли қора ёт унсур билан тўқнашамиз. Мирҳайдар ҳам, Яхшибой ҳам жамоанинг олиб бораётган ижобий ишларига ёт кимсалардир. Ўлмас Умарбеков ўз қаҳрамонининг образини яратишда ҳамиртурушни Комил Яшиннинг қаҳрамонидан олган бўлиши ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас.

Хўш, Мирҳайдар қайси жиҳатлари билан характерли? У Яхшибойга ўхшаган ўтакетган тулки, маккор, ҳийлакор. Ташқи томондан қарасангиз, юмшоқ супурги, жуда хушмуомала, ширинсўз. Ўзининг бу хусусиятлари билан ўзгаларнинг ичига кириб кетиб, заҳарли ниятларини амалга оширишга уринадиган махлуқ.

Унинг хавфли томони яна шундаки, у — мансабдор. Мирҳайдар бошқарув раисининг ўринбосари лавозимида ўрнашиб олиши, қинғир қилмишларини амалга оширишига ёрдам берган. У керак бўлганда иккиюзламачиликка, ҳийла-найрангга куч беради. Ўзини оппоқ, меҳрибон қилиб кўрсатишга устаси фаранг. Бу хусусияти унинг ҳар бир

хатти-ҳаракатида, қилиқларида, ҳатто гапириш тарзида яққол билиниб туради Мирҳайдарнинг айниқса, Қодирбойнинг ички одамларини, қайғу-аламларини, изтиробларини ифодалаб беришда муаллиф анчагина ютуқларга эришганлигини қайд қилмасдан ўта олмаймиз.

Ўлмас Умарбеков насрда ҳам, драматургияда ҳам ижобий қаҳрамон яратиш маслагига жуда катта аҳамият берган.

Очилигини айтишимиз керакки, ҳаётимиздаги инсонларнинг кўпчилигини яхши, виждонли, пок кишилар ташкил қилади. Шундай экан, драматургияда уларга катта ўрин берилиши табиий ҳол сифатида қабул қилиниши ўз-ўзидан маълум бўлиб турибди.

Улуғ адиблар ҳам бу масалага жиддий муносабатда бўлганликлари маълум. Улар асарларида ижобий қаҳрамонлар воқеаларнинг жўшқин оқимида, курашнинг қизғин йўналишида турганлар. Уларнинг ҳақиқат, адолат учун кескин курашлари ифода этилган, гўзал қиёфалари очиб берилган. Уларнинг қаҳрамонлари воқеаларнинг тўлқинида турганликлари учун ҳам умумий гапларни айтишдан, турли сабаблар билан юз берган арзимаган нарсалар ҳақида кераксиз хулосалар чиқаришдан холи бўлганлар.

Шу сабабдан ҳам улуғ адиблар яратган қаҳрамонлар эсда қоладиган, пухта, жонли характерлардир. Бу қаҳрамонлар бадий дурдоналар сифатида миллий драматургиямизда ўчмас из қолдирдилар, бадий эстетик завқ уйғотдилар, жамиятнинг тараққиётига маълум даражада бадий воситалар билан таъсир этдилар.

Чўлпоннинг Ёрқинойи, Фитратнинг Нуриддинхожаси, Арслони, Раҳимбахшиси, Ҳамзанинг Марями, Холисхони, Майсараси, Ғофири, Комил Яшиннинг Нурхони, Гулсараси, Уйғуннинг Ҳурриятларининг энг муҳим томонлари шундаки, улар юзаки равишда ижобий юмуш бажарадиган шахслар эмас, балки пухта, жонли характерларга моллик бўлган мукамал образлардир. Бу персонажлар қотиб қолган, атрофдаги кимсалар хато қилиб қолса, пойлаб туриб савалайдиган, тўғри маслаҳат бериб, ақлли гаплар айтиб чекланадиган қаҳрамонлардан ҳам эмас.

Ўлмас Умарбеков ажойиб меросни тўлдирадиган, бойитадиган ижодий меҳнат қилди. Унинг ижобий қаҳрамон-

лари ҳақиқатдан ҳам жасур, кучли иродага эга бўлган характерли кишилар эди, уларнинг саҳнада пайдо бўлиши салбий типларни талвасага солади, ҳайиқтиради, қўрқинч ҳисларини турдиради.

Ижобий қаҳрамонлар саҳнада мустаҳкам оёқда турган ҳолда дадиллик, ҳаққонийлик, тўғрилиқ намуналарини кўрсатадилар. Улар салбий шахсларга ён босиб, тушунтириб, ундан илтимос қилиб ўтирмасдан, қатъий туриб жанг майдонига отилиб, курашда ҳақликларини асослаб, ғалаба томонга қараб йўл оладиган шахслар. Лекин бундан драматург пьесасининг асосига, марказига фақат ижобий қаҳрамонни қўйишига, бутун диққат-эътиборини уларни ифода этишга қаратишга мажбур, деган жулоса чиқмаслиги керак.

Буларни яхши билган Ўлмас Умарбеков ўзининг ижобий қаҳрамонларига зеб берди, уларнинг фаолиятини жўшқин ҳаёт оқимига олиб кирди.

Бу нарса биринчи пьесасидан бошлабоқ кўзга яққол ташланади. Собирдан ташқари Олим образини яратилган ҳам санъаткор катта ижодий меҳнат қилганлиги сезилиб турибди. Олим ким? У 20-йилларда етишган, ҳаётнинг тўлақини келтириб чиқарган янги даврнинг олижаноб кишиси. Замонанинг зайли билан ўзининг истеъдодини кўрсата олган илғор, чиниққан бир раҳбар. Олим граждандар урушида, жанг майдонларида қон кечиб, тобланади, ҳаётнинг паст-баландини тушуниб боради. У яхши-ёмонни ажрата оладиган тажрибага эга бўлган ғамхўр, ишчан шахс. Оддий меҳнаткашларга, мактаб болаларига унинг қилган меҳрибончилиги кишиларни лол қолдирарди. Шу билан бирга у замоннинг асл, ҳалол деҳқонларини жон куйдириб, уларнинг халқ учун фойдали меҳнатларини юракдан ҳимоя қиладиган раҳбар. Олимнинг оғир, аммо шарафли меҳнати туфайли эришилган самараларни ёвуз кўзлардан мардона туриб сақлашининг боиси ҳам шунда. Буни у бошлиқ бўлгани учунгина қилмайди. Балки Олим ўзининг мустаҳкам иродаси, қатъий эътиқодининг тақозоси билан иш қилган.

Унинг ишчанлиги, жонкуярлик фазилатлари ҳам табиатидан, характерининг туб моҳиятидан, ҳаёт тарзининг мазмунидан келиб чиққандир. Олим образи идеаллашти-

рилган эмас. Муаллиф унинг нуқсонларини ҳам ҳаққоний кўрсатишга уринган. Шунини айтиб ўтиш керакки, ижобий қаҳрамонлар тўғри иш қиладилар, ҳеч адашмайдилар, деган фикр келиб чиқиб қолмаслиги лозим. Улар жонли кишилар каби ютуқларга ҳам эришадилар, хатолар ҳам қиладилар, камчиликларга ҳам йўл қўядилар. Худди шу ҳолни Олим фаолиятида ҳам яққол кўрамиз. Унинг айрим муаммоларни ҳал қилишда иккиланишлари, қатъиятсизлиги, баъзан адашишлари ҳам ифода этилган. Лекин Олим адашса ҳам оқибатда тўғри йўлни топиб олади, ҳаққоний хулосалар чиқариш даражасига етиб боради.

Шу билан бирга, ҳаёт ҳақиқатига яқинлаштираман, деб ижобий қаҳрамонларни ҳадеб адаштиравериш, шубҳалантиравериш, ҳар бир ҳодисадан чўчитавериш, ўз позициясидан тез-тез қайтаравериш хусусиятлари билан қуроллантириш тўғри бўлавермайди. Қаҳрамонлар ҳадеб иккиланиверишлари ҳам уларга доғ бўлиб тушади, бу юқорида айтганимиздек, ижобий қаҳрамон ўйламайди, чуқур мулоҳаза юргизмайди, баъзан иккиланиш ҳолларидан, сукунат сақлашларидан маҳрум дегани эмас, албатта.

Шунини ҳам айтиб ўтиш лозимки, Ўлмас Умарбеков ижобий қаҳрамон тушунчасини идеал шахс тушунчаси билан қориштириб юбормаган. Улар ўртасидаги фарқларга чуқур ёндашиб, таҳлил қилиб қалам тебратган. Бу идеалликдан воз кечиш эмас. Биз идеал образларга қаршимиз, аммо идеалликни ҳимоя қиламиз. Персонажлар идеал руҳ билан суворилиши лозим. Идеаллик эса персонажлар характерида гўзаллик баҳшида этади. У ўзининг моҳияти билан ҳақиқатни кенг кўламда намоён қилишга имкон беради. Ўлмас Умарбеков шундай позициядан келиб чиқиб, ўзининг ижобий қаҳрамонларини яратган. Бу масалада ҳам Ўлмас Умарбеков устозлари йўлидан борди.

Олим Ўлмас Умарбеков ижодий фаолиятида муваффақиятли чиққан қаҳрамонлардандир. Пьесада Собир ва Олимдан ташқари яна бир нечта қаҳрамонларнинг қилмишлари билан танишамиз. Албатта, булар ҳаммаси яхши чиққан пухта персонажлар деб бўлмайди, бундай талаб қўйиш ҳам ўринли бўлмаса керак. Пьесада ҳар бирига ижодий юк берилгандай. Ёш қиз Мастура Собир билан

бирга дарс тайёрлаганда айрим фикрларни айтиб, дустининг онгида қисман бўлсада ўзгариш ясагандай бўлади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, пьесадаги барча персонажлар динамик ҳолда ўсишлари, онгларида жиддий ўзгаришлар юз беравериши шарт эмас, бу мумкин ҳам эмас. Р.Отаев ва Ж.Абдураҳимовларнинг тақризларида: «...Биз спектаклда Собирнинг ўсиб, ўзгариб борганлигини ҳис қилганимиз ҳолда Мастурада бу нарсанинг етишмаганлигини кўрамиз». («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1963 йил 21 декабр). Авваламбор, шуни айтиш керакки, Мастура турғун образ эмас, унда маълум даражада динамика сезилиб туради. Буни нимада кўрамиз? Бундай ўзгариш дастлаб унинг фикрлаш йўсинида юз беради. Мастура мактаб ўқувчиси, ёш қиз. У Собирга нисбатан илгорроқ бўлиб, воқеликдаги ҳодисаларга тўғри муносабатда бўлади. Мастура дунёқарashiдаги ижобий фикрларини Собир онгига сингдириб, уни чинакам қурашчи бўлиб етишишига катта ҳисса қўшган. Дўсти ўқишдан қолиб кетмаслиги учун астойдил кўмаклашади. Мастура илгари соддагина қиз бўлган, воқеалар оқими, ҳаёт тўлқини унга таъсир этган. Бу билан муаллиф Мастуранинг онгидаги ўсишни бера олган деб айтсак, адолатдан бўлар эди.

Шуни ҳам айтиб ўтишимиз керакки, тарихдан олиб ёзилган драмада муаллиф ўтмиш моҳиятидан келиб чиқиб, тарих материалларидан, факт ва ҳужжатлардан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлган ҳолда тарихийликни бузмасликка ҳаракат қилган. Драматург бир даврдаги тарихий воқеаларни бошқа даврга ўтказмасдан, ўтмишдаги шахсларнинг характерини ўзгартириб ёки бойитиб, мавжуд фикрларга маълум даражада янгиликлар киритиб акс эттиришга эришган.

Аmmo Ўлмас Умарбеков ўша вақтда содир бўлган жиддий хатоларни четлаб ўтган. Бу нарса, айниқса, қишлоқ хўжалигида коллективлаштириш бошланганда юз берган эди. Деҳқонларни мажбурлаб колхозларга киритиш, уларга қаттиқ тазйиқ ўтказиш ҳоллари ҳам мавжуд бўлган. Ҳаётнинг бу ҳақиқати пьесада қандайдир даражада ифода этилганда эди, ундаги ҳаққоният кучайган, бадиий қиймати эса ошган бўларди. Асарда қишлоқ хўжалиги

борасидаги шўро сиёсати бирдан-бир тўғри сиёсат сифатида талқин қилинади. Бу эса ўша замоннинг зайли билан қилинган ишлар эди. Булардан ташқари, драмада сюжет ва композиция жиҳатдан ҳам нуқсонлар учрайди. Масалан, 5-кўриниш билан 6-кўриниш ўртасида узилиш пайдо бўлиб қолган. Оқибатда бу икки кўриниш бир-бирига узвий боғланмаган. Шу билан бирга тегирмонга ўт қўйиш ҳам сунъийроқ чиқиб қолган.

Умуман олганда, Ўлмас Умарбеков драматургияга қадам қўйиб, биринчи саҳна асарини муваффақиятли чиқаргани, фақат муаллифдагина эмас, ўқувчи ва томошабинларда ҳам қувонч туйғуларини уйғотди.

2. СУД АГАР АДОЛАТЛИ БЎЛСА...

Ўлмас Умарбековга қувонч келтирган асарлардан яна бири «Суд» драмаси (1970)дир.

Санъаткор драма сирларидан воқиф бўлганлиги туфайли ўз асарининг қизиқарли ва ҳаяжонли чиқиши учун турли фожиали ҳолатларни, драматик вазиятларни ифода этишга уринган.

«Суд» асарида ҳам катта фожа юз берган. Инсон ўлдирилган. Ким ўлдирган, нима учун? Муаллиф сирли воқеалар ичига ўқувчиларни олиб кириб кетади.

Бундай усулни Ўлмас Умарбеков мумтоз адабиётдан, чет эл фильмларидан ўрганган. Шу сабабдан бу усул ҳам насрига, ҳам драматургиясига кенг кириб келган.

Мана, мисол учун «Ёз ёмғири» қиссасини олайлик. Асар бошида унинг қаҳрамони бўлмиш Мунисхоннинг ўлдирилганлиги кўрсатилиб, кейин ўтмишга қайтиб, воқеа-ҳодисалар ҳикоя қилиниб, қотилликнинг сабаблари бадий шаклда очиб берилади. Бу Ўлмас Умарбековнинг ёқимли усулидир. Шу сабабдан ҳам у «Қизимга мактублар» эссе-сида отаси Раҳимбекнинг вафотини қайд қилади, кейин у қандай одам эканлиги таърифланади.

«Маруся холанинг милтиги» ҳикояси қуйидаги сўзлар билан бошланади: «Сулаймон ота қамалиб қолди. Умрида қамоқнинг кўчасидан ўтмаган одам қариганида уч йилга

кесилиб, ўғри, киссавурларнинг орасида юрибди» (1, 166). Хўш, у нимага қамадди? Бунинг сабабларини ўтмишга саёҳат қилиш билан билиб оламиз. Бундай мисолларни Ўлмас Умарбеков ижодидан қўп топилшимиз мумкин. Шундай воқеаларнинг ёрқин кўринишини «Суд» пьесасида учратамиз. Асар воқеаси бош қаҳрамон Шухрат Қосимовни суд қилишдан бошланади. Нега у суд қилиниши керак? Нима айби бор? Воқеалар давомида ўтмиш кўз олдимизда гавдаланади. Ҳа, инсон ўлдирилган. Уни ким оламдан юлиб олган? Қора курсида ўтирган Шухратми? У айбдорми ёки бошқа кимса?

Авваламбор, ким нариги дунёга жўнатилган? Бу энди-гина ўн етти баҳорни кўрган, «қалби юзлаб орзулар билан лиммо-лим бўлган» мактабнинг юқори синфида таълим олаётган Замира Муродовадир. Муаллиф Замиранинг ҳаёти билан ўқувчиларни таништириш орқали ўлим объекти бўлиб қолишининг сабабларини қаламга олган. Замира отасидан эрта ажраб қолиб, онасининг тарбиясида бўлади. Она Аълобуш қизини кўз қорачигидай асраб, у билан ўта юмшоқ муомалада бўлади. Замира мактабда то 9-синфгача яхши ўқийди. Севгига мубтало бўлиб, эсхуши севиб қолган йигитида эди. Ўқиши ҳам сустлаша бошлайди. Дугоналаридан орқада қолади. Йигитнинг қулига айлана бошлайди. Номусидан ажраб, ҳомиладор бўлиш даражасига етади. Севган йигити номардлик қилган бўлса керакки, ундан қутилиш учун қотилликка боргандир.

Аммо, кимнинг қотил экани ҳали номаълум. Кўп фактлар Шухратга бориб тақалаяпти. Шу сабабдан ҳам суд унга ёпишиб олиб, жавобгарликка тортиш пайида.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, Ўлмас Умарбеков суд фаолиятини, жиноятни очиш жараёнларини, ҳукм чиқариш йўлларини жуда яхши ўрганиб олиб, қаҳрамонини ўша гирдобга олиб кириб, қисматини ифода этиб беради. Шухратни айбдор деб топиш учун маълум материаллар маъжуд. Булар нималардан иборат? Авваламбор Шухрат Замира билан дўст бўлган, биргалашиб дарс тайёрлашган. Қотиллик содир бўлган кунда, деярли ўша дақиқаларда икки қадрдон учрашган, гаплашган, дардлашган.

Фожиа юз берган кун Шухрат уйда бўлмасдан «институтдаги лабораторияда ишим бор, эрталаб қайтаман».

деган. Тергов суриштириб аниқласа, Шухрат у ерда бўлмаган. Шу билан бирга у гастрономга кириб, сигарета олганлигини қайд қилган. Ҳша куни у гастрономда бундай папирос сотилмаган. Демак, ёлгон гапирган. Бу ҳол суд ҳайъатини шубҳага солишга тўла асос бўла олади. Бундан ташқари, у ясаниб оқ кўйлак, қора шим кийиб кетганлиги ҳам, Ҳша куни қоронғида кўришган кимсанинг кийими ҳам худди уникага Ҳшаган. Буларнинг ҳаммаси Шухратни айблаш учун далиллар эди. Аммо бир муаммо мавҳум бўлиб турарди. Унинг ҳаққоний ечими масалани, қаҳрамоннинг қисматини узил-кесил ҳал қиларди.

У ҳам бўлса Шухратнинг бир кеча қаерда ётганлиги хусусидадир. Агарда «айбдор» бу сирни очиб ташлаб, ҳақиқат йўлига кирмаса, у қамалиб кетиб, озодликдан маҳрум қилиниши турган гап.

Лекин бу сирни судда очиб ташлашга қалбининг амри ҳеч йўл қўймас эди, номус кучлилиқ қиларди. Ҳзини қурбон қилишга, қамокда чириб кетишга рози бўлса ҳам ҳақиқатни яширишга жон-жаҳди билан киришган.

Бу ҳол Шухратнинг олижаноб табиати, софдил характери дан дарақдир. У фақат Ҳзини эмас, балки пок, ҳалол, меҳрибон оиласини, айниқса, жонидан ҳам афзал кўрган севиклиси Муҳаббатининг обрўси, номусини, иззат-ҳурматини сақлаб қолиш учун ҳам ҳақиқатни яширган.

Гап шундаки, у бир кеча Муҳаббат билан дилкашлиқ қилган, тўйиб-тўйиб ширин сўхбатлашган, юрагини ёзган, ҳордиқ чиқарган. Бу, албатта, ахлоққа зид ҳол. Чунки Шухрат оилали, ғамхўр, меҳрибон, уни жонидан севадиган рафиқаси Раҳима ва сеvimли қизи Зулфия бор. Қайнотаси, академик Убай Толиповнинг унга бўлган ғамхўрлигининг чегараси йўқ. У бир етим болани балоғатга етказган. Шухратнинг отаси урушда ҳалок бўлган, болалигида онаси вафот этган. Кейин у болалар уйида тарбияланган. Ҳрта маълумотли бўлганидан кейин унинг отасининг Ҳртоғи Убай Толипов уйида туради. Университетни битириши, электроника институтида илмий ходим бўлиб ишлаши ҳам академикнинг хизматлари туфайлидир. Ҳзига оталиқ қилган Убай Толиповни уялтириб, ерга қаратиб қўйишни Шухрат асло истамаган. Ҳақиқатни сир сақла-

шининг сабабларидан бири ҳам шунда. Чунки у ўта номусли бўлиб, номус деган сўзга тилда ҳам, дилда ҳам содиқ бўлган. Уни қадрлаган ва азиз деб билган Шухрат бутун умри давомида пок сақлаган, заррача бўлса ҳам гард юқтирмасликка астойдил ҳаракат қилган. Шунинг учун у ўзини ҳам, дўст-биродарларини ҳам, қариндош-уруғларининг ҳам номусига номуносиб ишлар қилмасликка, уни қадрлашга, шарафлашга уринди. Шухратнинг виждон амри қариндошларининг номусига соя ташламасликдан иборатдир.

Шундай экан, нега Шухрат оиласига хиёнат қилиб қўйди? Бунинг туб моҳиятида севги ётади. Муҳаббат ҳамма нарсадан, ҳатто атомдан ҳам кучли эканлигини муаллиф кўрсатиб, асослаб берган. «Севги ҳар нарсага қодир» (III, 26) деб бежиз айтмаган қаҳрамонларидан бири.

Ўлмас Умарбеков бу тушунча ҳақиқатдан ҳам кенг қўламли эканлигини таъкидлайди. «Инсон ҳаётида муҳаббат муҳим ўринни эгаллайди. Муҳаббат билан туғиламиз, вояга етамиз, ҳаётга, муҳаббатга ташна юрак ҳарорати билан қадам ташлаймиз. Ватанга, она тупроққа, севимли ёрга муҳаббат — бари инсонга хос азалий туйғулардир». («Ёш ленинчи», 1971, 20 январ).

Ўлмас Умарбеков ижодида фожиавийликни мардлик билан, лиризмни самимийлик билан қўшиб, омихта қилиб ифода этиш устунлик қилади. Муаллиф қотилик ҳодисасидан кейин лирик, севги мотивларига ўтади. Бунга ўқувчиларни ишонтиради. Гарчи, қаҳрамони нохуш иш қилиб қўйса ҳам уни оқлашга уринади, асослайди.

Шухрат ҳаётда кўз очиб кўрган, севги оламига олиб кирган қиз Муҳаббатдир. Унга ёшлиқдан кўнгила қўйган, у билан ширин турмуш қуриб, ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиб, маза қилиб яшашни орзу қилган. «Ўлғунимизча бирга бўламиз, деб аҳд қилган эдик», (III, 20) деган эди Шухрат. Муҳаббатнинг севгиси ҳам бир мактабда, бир синфда ўқиб юрган Шухратга тушиб, у товланиб, мустаҳкамланиб, пўлат метиндай бўлиб кетган эди.

Аммо, дабдурустдан кутилмаган, ҳаёлига ҳам келмаган Раҳима ўртадан чиқиб қолди. Шухратни тўла маънода одам қилган Убай Толипов бирдан қизини унга бермоқ-

чи эканлигини изҳор этганда, куёв бўладиган Шухрат ҳангманг бўлиб қолиши ҳам шундан эди.

Шухрат жуда оғир вазиятга тушиб қолади. Бир томонга қараса, академикнинг унга кўрсатган жуда кўп яхшиликлари, нон бериб, туз бериб, уни вояга етказганлиги. Иккинчи томонда эса унинг бениҳоя кучли Муҳаббати. Қалбида икки хил кураш турғун уради. Бир томондан ўз номусини сақлаб қолиш ҳиссиёти бўлса, иккинчи томондан севимли қизи номусига доғ туширмаслик. Ички зиддиятлар тўқнашуви бошланади.

Қайнотасининг хизматлари устуналик қилиб кетади. Шухрат гарчи таклифга юракдан рози бўлмасада, кўнгличанлик қилади, севгисини оёқ-ости этади. Бу билан у ҳаётда катта хатога йўл қўяди. Бу хато фақат унга эмас, кўпчиликка жуда оғир тушади, оиласини қақшатади, Муҳаббатининг турмушини бадном қилади. Шухрат ўзининг бўшлиги, нодонлигини кейинчалик янада чуқурроқ англаб этади. У хотини Раҳимага шундай дейди: «Гамлет билан Палоний саҳнаси эсингиздами?.. Анави булутми? — сўрайди Гамлет. Палоний у кўрсатган томонга тикилиб: «Ҳа, ҳа, булут», дейди. «Филга ўхшайдими?» «Ҳа, ҳа, филнинг ўзи, йўқ, туяга ўхшайди... Дарҳақиқат, буни қаранг, туянинг ўзгинаси!» Мен худди шу Палонийга ўхшайман. Сизда гуноҳ йўқ, Раҳима, хафа бўлманг. Мен сизнинг олдингизда гуноҳқорман. Кечиринг. Киши ўз ихтиёри билан иш қилмас экан, Палонийдан фарқ қилмай қолади. Агар мен шундай бўлганимда сиз ҳам, мен ҳам бунчалик қийналмас эдик, бу ерга (қамоққа — Ҳ.А) тушмас эдим» (III, 24).

Бугина эмас. Муаллиф бундан ташқари Шухратнинг тажрибасизлиги орқали йўл қўйган баъзи нуқсонларини ҳам ифода этиб, қаҳрамоннинг жонли инсон эканлигига урғу қилади. У суд жараёнида ҳам ошкор қиладиган гапларни билдирмасдан, айтмайдиган сўзларни изҳор қилишни муаллиф қаҳрамонининг адвокати орқали ўқувчиларга етказиб туради.

Ўлмас Умарбеков адвокатни қизиқ далиллар билан қуролантиради. Адвокат Шухратга Раҳиманинг эрини Замирага рашк қилишини гапириш мутлақо ўринсиз деб билган. Бу нарса унга зарар етказганини таъкидлаган. Оқибатда нотў-

ғри тасаввур туғилишига сабаб бўлган. Бундан ташқари, ясаниб олиб, уйдан чиқиб кетганлиги ҳақидаги қаҳрамоннинг гапи ҳам суд ҳайъатида шубҳани оширган, унинг қотиллигини исботлашга хизмат қилган. Чунки унинг кийим-боши билан қотилнинг кўйлаги, шими ўхшаш бўлиб қолган.

Жўш, оқибатда севгилиси Муҳаббатнинг қисмати нима бўлди? Муҳаббат жуда яхши одамга турмушга чиқади, аммо севги уни Шуҳрат томонга қараб етаклайди. Ҳеч қачон кўнгли эрига илимаган Муҳаббат ундан ажралиб кетиб, қишлоққа қараб йўл олади. Тошкентда Шуҳратни кўриб, севгиси жўш уради, у билан бирга бўлишни ният қилади. Ҳамма ҳангома шундан чиқди, судда Шуҳратни айблов курсисига ўтказиб қўйган ҳам мана шу орзунинг самараси эди.

Муҳаббат эса севгининг юксак намунасини, севгилисига чексиз садоқатини намойиш этди. У гарчи қилган номаъқул иши учун жамоа олдида шарманда бўлишига қарамай, Шуҳратни бало-қазодан сақлаб қолиши ҳам унинг жасорати эди. Мана буни Муҳаббатнинг чексиз, улкан севгиси дейдилар.

Ўлмас Умарбеков маънавий-ахлоқий муаммога катта аҳамият бериб, қалб садосини биринчи қаторга қўяди. Буни шундай воқеалар, ҳодисалар, турли тақдирлар заминида очадики, унга ишонмасдан иложимиз йўқ.

Пьесадаги асосий қаҳрамонларнинг ҳаммаси ижобий. Шуҳрат пок, инсофли шахс. Раҳима эри учун жонини фидо қиладиган рафиқа. Муҳаббат адолат, севги шайдоси. Унинг турмуш ўртоғи «жуда яхши одам» (III, 20), Толипов — илмнинг, ҳақиқатнинг фидойиси, Аълобуш — заҳматкаш, қизига ўта меҳрибон аёл, мактаб ўқитувчиси Миржалол эса меҳнатда суяги қотган, ўқувчиларининг меҳрибони, Раъно — садоқатли дутона.

Шундай бўлишига қарамай, Шуҳратнинг ҳам, Муҳаббатнинг ҳам турмушлари бузилган. Икки оилада ҳам совуқчилик келиб чиққан, кўнглисиз ҳодисалар юз берган. Нега шундай бўлди? Бунга асосий сабаб севгига кафан бичиш эди. Муҳаббат кучли қудратга эга. Пьесада уни ҳеч қанақа қолипга солиб бўлмаслиги, у кўмиб ташланса ҳам, ўтга ташланса ҳам, сувга оқизилса ҳам, бошини баланд кўтариб «Мен муҳаббатман» деб жар соладиган тарзда ифода этилган.

Шуни ҳам айтиб ўтишимиз керакки, Ўлмас Умарбеков бир томондан Шуҳратнинг «айбдор»лигини очиб берадиган далилларни ифодалаб берган бўлса, иккинчи томондан унга бўлган ҳурмат-иззатни, унинг қотил эмаслигини исботловчи айрим фактларни ҳам кўрсатиб беради. Бунини, айниқса, мактаб жамоасининг, унинг вакили бўлмиш чол — ўқитувчи Миржалол Каримов орқали намоён қилди.

«Наҳотки, Шуҳрат, мен билган ювош бола, қотил бўлса? Ҳеч ақлим бовар қилмаяпти. ...У кўйнинг оғзидан чўп олган эмас, қандай қилиб айб унга тушди?» (Ш, 27). Чол ўзига қандай ишонса, собиқ ўқувчиси Шуҳратнинг ҳалоллигига, поклигига шундай ишонади. Фақат угина эмас, бутун бошли мактаб жамоаси ҳам шундай фикрда. Шу сабабдан ҳам Шуҳратни тўла оқлаб, барча ўқитувчилар ёқлаб ҳимоя қилган ҳужжатни тайёрлаб судга олиб келиши ҳам бежиз эмас. Бугина эмас, унинг одобли инсон эканлигини қайнотаси Убай Толипов, кизи Раҳима, севиклиси Муҳаббатлар ҳам жон-диллари билан қайд қилишлари ҳам бежиз эмас.

Шу нарсани алоҳида таъкидлашимиз керакки, муаллиф инсонга ишониш масаласини кўндаланг қилиб кўяди. Шўро даврида инсонларга ишонч каби фазилат йўқолиб бориб, кўп зиёлилар қамоққа олинган пайтларда Ўлмас Умарбеков дадил туриб, қатъийлик билан инсон шахсини дадил кўтаради. У қаҳрамони тилидан шундай дейди: «Ишонч-чи? Ахир... биз ҳаммамиз одаммиз-ку? Одам одамга ишониши керак. Бўлмаса, жамият, тараққиёт, қолаверса, ҳаётнинг нима зарурлиги қолади?» (III, 27).

Муаллиф ишончсизлик қандай оғир, тузатиб бўлмайдиган даҳшатли оқибатларга олиб борганлигини фалсафий руҳда очиб берган, ўқувчиларни, умуман жамоани огоҳлантирган. «Биз ўз вақтида одамларга ишончсизлик жабрини кўп тортганмиз. Не-не одамлардан жудо бўлганмиз. Наҳотки ҳали ҳам шулардан хулоса чиқарилмаган бўлса? Бу ахир... бу ахир...» (III, 28). Ўлмас Умарбеков булар ҳақда кўйиб-пишиб ёзишининг сабаби, ҳали ҳам бу фалокатлар орадан кўтарилиб кетмаганлигидадир. Унинг «Бу ахир... бу ахир...» дейишида катта маъно бор. Бу драматизм ҳозир ҳам давом этаяпти, деган хулосага келиб, уч нуқта кўйиши тасодифий эмас. Бу ҳолатни пьесада

шундай исботлайди. Адвокатнинг жавоби билан муаллиф ўзининг ҳақлигини асослайди. «Тўғри, ... лекин суд ишида битта ишончнинг ўзи камлик қилади. Ишонч факт билан исботланиши керак» (III, 27). Юзаки қарасангиз, балки тўғридир. Лекин юксак инсоний фазилатлардан келиб чиқилса, унга шубҳа туғдирилади.

Миржалол Каримовнинг сўзларига диққат қилайлик: «...Демак, мендай, хизмат кўрсатган кекса ўқитувчидан, икки энлик қоғоз обрўли экан-да» (III, 28). Муаллиф ўқувчиларни чуқур хулосага олиб келади: «Буни исботлаш учун муҳр босилган қоғоз керак». (III, 28). Санъаткор шўро даврида илдиз отган бюрократизмнинг томир-томирига етиб бориб, унинг жирканч оқибатларини ўқувчилар олдида намойиш қилади. Бемаънилик, бюрократизм нимага олиб борганлигини бир инсон мисолида очиб беради. «Ўн йил биз бир болани ўқитиб, унга «инсон» деган улуғ номни берсагу, суд бир кунда уни бу номдан маҳрум қилса? Бунга қандай чидаб бўлади?» (III, 28). Ҳа, бундай адолатсизликка чидаб бўлмайди, деган хулосага ўқувчиларни олиб келади муаллиф.

Пьесанинг яна бир фазилати шундаки, муаллиф персонажларнинг нутқларини индивидуаллаштиришга диққат-эътиборини қаратди.

Прокурор, суд раисининг қуруқ, протокол характеридаги нутқлари айнан ўзларига мос-хосдир. Адвокатнинг тилидаги жонланиш ҳолатлари ҳаётий чиққан. Айниқса, Аълобуш билан Сабоҳатларнинг нутқларини эшитиб, уларнинг характерлари кўз олдимизда яққол намоён бўлади.

Аълобушнинг сўзларидан унинг соддалиги, самимийлиги, тўғрилиги, очиқ кўнгиллиги барқ уриб турса, Сабоҳатда бўлса нодонлик, шу билан бирга маҳмадоналик билиниб туради.

Шу билан бирга, Ўлмас Умарбеков баъзан ишонарли чиқмаган ҳолатларга ҳам йўл қўяди. Замиранинг онаси Аълобушнинг сўзларига диққатингизни қаратмоқчиман. У бирдан, томдан тараша тушгандай шундай дейди: «Бу болага (Шухратга — Ҳ.А.) қаттиқ жабр қилманглар, ҳар ҳолда яхши одамларнинг боласи. Ҳозир ҳам ўзи ичини ит тимдалаётган бўлса керак. Мен... (йиғлаб). Мен кечирдим. Сизлар ҳам кечиринглар...» (III, 34).

Ўлмас Умарбеков ўз қаҳрамонининг оғир ҳолатга тушиб қолганлигидан раҳми келиб, унга мурувват кўрсатиш мақсадида юқоридаги сўзларни қаҳрамонига беради. Шунини айтиб ўтишимиз керакки, муаллифнинг Шухратга раҳми келса ҳам Аълобушнинг ўша пайтда, ўша муҳитда, ўша вазиятда бунчалик шафқат қилиши мумкин эмас. Нега? Мана, пьесадаги лавҳаларга мурожаат қилайлик.

Аълобуш судда шундай дейди: «Қотил! (Шухратга қараб — Ҳ.А.) Қизимда нима қасдинг бор эди?! Жувонмарг! Қотил!.. (У йиқилади...) (III, 17). У бетоб бўлиб қолади.

Ундан кейинги гапларни эшитайлик. «Туппа-тузук одам деб юрардим. Ичида илони бор экан яшшамагурнинг... Ер ютсин Шухрат акангни (III, 32). Қизимни, адо бўлгур, қачон алдаб қўйган экан... (Шухрат устида гап кетаяпти — Ҳ.А.) ... Ана, қотил ўтирибди-ку?» (III, 33). Хўш, ер билан яксон қиладиган айбномани Шухратга ёғдириб турган, азоб-уқубат чеккан, бирдан-бир фарзандидан жудо бўлган она, бирдан ўша кунидек, ўша дақиқаларда Шухратни кечиринглар, деб судга мурожаат қиладими? Бу мантикқа тўғри келмайди-ку!

Агарда саҳнада гапираётган шахс ўз табиатидан келиб чиқмасдан муаллифнинг мажбурияти туфайли сўзласа, унинг сўзлари муаллифга маъқул тушса ҳам томошабинни ҳаяжонга сола олмайди, худди меъёрига етмаган мошқўрданинг ажралиб қолган мош ва гуручига ўхшаб қолаверади.

Аълобуш юқоридаги сўзларни айтиши ҳам мумкин. Агарда уни воқеалар давомида тайёрлаб, ўша даражага олиб бориб, ифодаланса. Пьесада бу ҳолни кўрмаймиз. Шу сабабдан Аълобушнинг сўнгги, хотималовчи сўзлари ишонарли чиқмай қолган.

Шунга ўхшаш ҳодиса Шухрат билан ҳам юз берди.

Шухратни драматик аҳволга тушириб қўйганлардан бири академик Толиповдир. Бу нодон олим ўзича яхшилик қиламан, деб Шухратни балого гирифтор қилиб қўяди. Бу ҳолатни муаллиф ўз қаҳрамони Адвокат тилидан яхши таърифлайди. «Биз ота-оналар баъзан шундай. Ёшларга яхшилик қиламиз. деб ёмонликни раво кўриб қўйганимизни билмаймиз. Керак пайтда аралашиш, ёрдам бериш ўрни-

га, мутлақо кераксиз пайтда уларнинг ишига аралашамиз, ёрдам берган бўламиз. Натижада ҳамма нарсани бузамиз...» (III, 26). Ҳа, бундай ҳодисалар ҳаётда жуда кўп учраб туради. Бунинг оқибатида қанча-қанча бегуноҳ одамларнинг қисматлари фожиага айланиб кетади. Муаллиф шуларни назарга олиб Толипов образини яратганлиги таҳсинга сазовор. Бу ажойиб инсоннинг бирдан-бир мақсади Шухратни бахтли қилиш эди. Шу сабабдан қизини унга турмушга беради. Аммо Шухратнинг қалби билан иши бўлмаган, ундан розилик ҳам олмаган. Ўзи билганча иш юритган. Бу қилмиши мушкул, аянчли оқибатга олиб боргандан кейин додлаб қолиши ижобий натижа бермаслиги аниқ эди, фойдасиз эди. «Мен эса кўрдан ҳам баттар эканман. Кўр бўлмасам, қизимни шу аҳволга солармидим?» (III, 29).

Муаллиф ўзбошимчалик Муҳаббатнинг эркин ҳаёт тарзининг кушандаси эканлигини очиб берган.

Пьесада яна бир нарса ўқувчиларнинг диққатини жалб қилса керак, деб ўйлаймиз. У ҳам бўлса Замиранинг ҳақиқий қотили ким бўлди? Асардан бунга жавоб топа олмаймиз.

Тўғри, балки бунга эҳтиёж ҳам йўқдир. Чунки асосий воя, яъни Шухратнинг айбсизлигини очиб беришдир. Аммо қотил тўғрисида асарнинг бошидан-охиригача гап кетсаю, у кўз олдимизда намоён бўлмасдан кимлиги мавжум бўлиб қолса? Бу ҳол ўқувчиларда биров бўлсада кўнгли тўлмаслик кайфиятини кўзгатган.

3. ЭЙ, ОҚАР СУВЛАР, ОҚАР СУВЛАР...

«Суд» драмасидаги бош қаҳрамон Шухрат «Ақд бошқа экан, ҳаёт бошқа экан. Мен аҳдимда турмадим. Уни алдадим... Унга нисбатан хиёнат эди», (III, 20 ва 21) деган. Бу муаммо «Оқар сувлар» (1970) пьесасида бўй-басти билан жилваланади. Бу асарнинг 1971 йилда Ўзбек Давлат «Ёш гвардия», ҳозирги Аброр Ҳидоятлов номи театрда муваффақиятли қўйилишида ҳам ўзига хос маъно ва мазмун бор. Хўш, «Оқар сувлар»да хиёнат, номардлик, кўрқоқлик қандай ифодаланди, қайси йўсинда фош этилди? Бу

муаммо икки шахс ўртасида юз беради. Бири Комил бўлса, иккинчиси Гулчеҳра. Булар бир-бирига зид шахслардир. Гулчеҳра тиббиёт институтини эндигина тамомлаб, меҳнат ҳаётига қадам ташлаб, беморларни даволаш, уларнинг дардларига малҳам бўлиш, турли касалликлардан ҳалос этиш каби эзгу ният билан яшаган, одобли, ҳалол шифокор. Ўн гулидан биргинаси очилган, ҳаёт лаззатлари билан қувониши, энг яхши орзу-умидлар тўлиб тошганлиги, маънавий бойлиги билан ўқувчиларда меҳр уйғотган бу қиз сирваниб кетиб, дарёда чўкапти.

Унинг ҳузурда эса севикли дўсти Комил талвасада. Муаллиф бундай оғир, даҳшатли вазиятга бош қаҳрамонини олиб кириб, унинг бутун қиёфасини, қалбини очиб беради. Агарда Комил олдинги асардаги Шуҳратга ўхшаб мард бўлганида, муҳаббати учун жонини фидо қилганда эди, у ўзини сувга отиб, севгилисини ўлимдан қутқарган бўларди. Минг афсуски, у бундайлардан эмас. Комил пок, дадил инсонлар орасида палағда чиқиб қолди, кўрқоқлик қилди, номардлик кўчасига кириб кетди. Оқибатда улур инсон номига, севиклисига хиёнат қилиб, унинг ўлимига сабабчи бўлди. Ҳаттоки, Гулчеҳра дарёдан бошини чиқариб, қўлингизни чўзинг, менга ёрдам беринг, деганда ҳам ўзини ўйлади, шахсий манфаат устунлик қилиб кетди. Сувга тушсам, мен фарқ бўлиб кетаман, деган ҳаёл миясига урилди.

Кўрқоқлик, номардлик жамиятга ёпишган хавфли иллат эканлиги, ҳалол инсонлар бошига битган бало бўлганлиги бадиий бўёқларда кўрсатиб берилади. Пьесада бу ярамас иллат қандай қилиб фожиага олиб борганлигининг шоҳиди бўламыз. Бунга мубтало бўлган Комилянинг руҳий фожиасини ифодалаш билан зарарли маразнинг жирканч оқибатлари кўз олдимиздан ўтказилади.

Шу билан бирга Комилда қисман бўлсада одамгарчилик, раҳмдиллик хислати ҳам йўқ эмас. Комил ҳам Шуҳратга ўхшаб икки ўт орасида қолгандай бўлади. Аммо бу икки асардаги вазиятлар турлича юз беради. Олдинги асарда қаҳрамон маънавий ҳалокат томонга қараб олиб борилган бўлса, кейингисида гап инсонни жисмоний ҳалокатдан сақлаб қолиш, фожиадан қутқариш устида кетаётир.

Шу йўсинда Комилдаги номардлик билан раҳмдиллик туйғулари ўзаро тўқнашувга боради. Бу зиддиятлар қаҳрамонни икки бир-бирига қарама-қарши томонга тортади. Бири уни дарёга чорласа, иккинчиси эса «уни деб жонингни хавф остида қолдирма» дейишга ундайди. Бу икки хил қараш Комилни оғир ички дардга олиб киради. У қайси бирини амалга оширишда қийналиб, онгида эса руҳий курашни кечиради. Буни амалда муаллиф шундай асослайди: у қаҳрамонни гоҳ сув томонга бошлаб, унга ташламоқчи бўлади, гоҳ эса уни қўрқоқлиги туфайли орқага қайтаради. Муаллиф бу ерда ре-маркадан яхши, унумли фойдаланган. Хаяжонли сўзсиз ҳолатларда Комил қатъий бирор қарорга келолмай жим туриб қолишлари ўқувчилар ва томошабинларга кучли таъсир қилиши турган гап.

Ҳа, муаллиф қаҳрамоннинг табиати, характеридан келиб чиқиб, унинг қалбидаги бу чигални ечишга уринади. Комил ҳамон ташвишда. Уни бу ҳолга солган нарса жамоат олдида шарманда бўлиб қолишидан ҳайқиш, айбдорлигининг ошқора бўлишидан қўрқув. Лекин у усталик билан айбини ёпа олади, шунинг учун ҳам жамоатчилик шубҳасидан холи бўлишга эришади. Аммо жамоатдан чап бериш билан қутила олмаслиги аниқ. Чунки виждон азоби унга тинчлик бермай, вужудини алам гирдобига тортиб, кўксига ханжар ботгандай, қалбини ҳовончага солиб янчгандай бўлади.

Муаллиф қаҳрамонининг гуноҳини тасодифий ҳол сифатида талқин қилмаган. Бунга уни тайёрлаб, Комилнинг жирканч қалбига қўл солиб, сарқитларни ташқарига олиб чиқиб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилади.

Ўлмас Умарбековнинг асослаб беришича, Комилнинг касали енгил-елпи касаддан эмас. Агарда бош оғриғи, томоқ қичиши, босим ошиши бўлганда, улардан фориг бўлиш йўллари осонроқ эди. Уларнинг давоси — дори-дармон.

Комилнинг онгини соғайтириш учун узоқ вақт самарали даволаш талаб қилиниши табиий ҳол. Чунки унинг хасталиги қалбига чуқур идиз отиб кетган. Бундай идизлардан бири софдил, ҳалол дўстининг «айбдор» деб қамалишига сабабчи бўлишидадир.

Ахир, одамгарчиликнинг учқуни бўлганда эди, қизининг доғи ҳасратида азоб-уқубатда оламдан ўтган онани йўқлаган бўларди. Қизи учун ҳам мурувват кўрсатиш оддий бир инсоний бурч-ку! Шуларда ҳам унинг кўрқоқлиги ва шахсий манфаат устунлигини тўла ҳис қилиб борамиз. Чириган илдизлардан яна бири уни хотинидан, дўстларидан жудо қилиб, яккамохов бўлиб қолишига олиб келган.

«Фақат ўзим», деб юрган бу шахс вабо касали тарқалганлиги гумон қилинган туманга бормаслиги ҳам унинг маҳдудлигини исботлаб турибди.

Пьесада суд жараёни қизиқарли, таъсирли қилиб акс эттирилган. Гуноҳкорни фош этиш йўлларида яна бири марҳумага «жон ато» этиб, у орқали Комилни «савалаш», жамоатчилик олдида шарманда қилиш. Ҳа, Гулчеҳранинг жўшқин қалб нидоси, фифони юрагидан ўқдай отилиб чиққан қаҳр-ғазаби Комилни қотилликда айблаши маънавий жиҳатдан уни ўлимга йўллаши эди. Бу ҳолат ҳамда дўстлари Рустам ва Ғафурларнинг танқиди, танбеҳи Комилни конфликтли вазиятга олиб кириб, қалбидаги драматик ҳолатларни, жиддий коллизияларни янада кучайтиради. Ахир у бу қоралашдан кейин дўстлари олдида қандай қилиб ҳам бош кўтариб юрсин?! Қани энди, ер ёрилса-ю қаърига кириб кетса.

Хўш, бу дашномлар, кесатиклар, баданни тешиб кетадиган ўтқир сўзларнинг таъсири бўлдими? Ҳа, бунинг самарасини, яъни Комил онгини ёриша бошлаганлигини Гулчеҳра қабрини зиёрат қилишида, марҳумадан узр сўраб, чуқур руҳий эзилишлар гирдобига тушганлигида ҳис қиламиз. Бу ҳол ижобий кучнинг шахс учун курашнинг самараси сифатида ифода этилган.

Шу нарсани ҳам айтиб ўтишимиз керакки, Ўлмас Умарбеков ижодида миллий характерни яратишга, миллий урф-одатларни ифода этишга катта аҳамият берган. Унинг барча асарлари миллий руҳ, миллий ифтихор билан суғорилган. Бу ҳол «Оқар сувлар»да ҳам ўзининг яққол аксини топган. Тўй манзарасини олиб кўрайлик: куёвнинг устидан тангалар ва ширинликлар сочиш, дугоналар келинни олиб келиши, карнай-сурнай садоларининг янграшлари ёрқин миллий бўёқларда тасвирланган.

Пьесада зарур муаммолардан бири — керакли, асосий шахслар билан эпизодик бўлиб кўринган персонажлар ҳам-да улар ўртасидаги боғлиқлик, сюжетдаги ўринлари ва воқеаларни ривожлантиришдаги роллари муаммосидир.

Биз, албатта, сахнада қисқа фурсат ичида юз берган ҳодисаларни, вақтни қаттиқ тежаган ҳолда, сюжет оқимига боғланмаган, ҳаракат ўзагининг ривожидида қатнашмаган шахсларга ўрин йўқ, деб айтамыз. Шу билан бирга пьесанинг бирдан-бир кўзда тутган нияти фақат шу билан чекланиб қолмайди-ку? Гарчи эпизодик бўлиб кўринган кимса ҳам қандайдир, кичик бўлса ҳам бирор кўзга ташланган ишни бажариши ёки бажарилишига ҳисса қўшиши мумкин.

Асарга баҳо берганда, уни таҳлил қилганда персонажларнинг керак ва керакмаслигини сюжетнинг фақат ташқи томондан келиб чиқмасдан, балки унда ҳаёт қанчалик чуқур акс эттирилганлигига, унинг тараққиёт жараёналари қандай ифода этилганлигига қараш талаб этилади. Баъзан шундай ҳодисалар ҳам юз берадики, эпизодик персонажлар сюжетнинг тараққиётида ишгирок этмасликлари ҳам мумкин, юзаки қарасак, улар ортиқча бўлиб ҳам кўринади. Лекин улар умумий манзарага муайян бир бўёқ беради, 3-4 лўқмалари билан кўзга ташланиб боришлари ҳам ҳақиқатдан йироқ эмас. Уларда баъзи характер чизиқлари кўриниб бориши ҳам мумкин. Худди шундай персонажлардан бири Гурковдир. У гарчи бир марта кўринса ҳам ўзига хос қилими, қилимиши, сюжетдаги ўрни биланиб туради.

Гурков шундай вазиятга тушиб қоладики, у кўп гапирришга, рақибини фош қилиб ташлашга ҳам ҳақли эди, лекин у 2-3 лўқма билан аниқ йўналишда гап қотади, шу билан у чекланади, аммо ниятига етиб олади.

Гурков тўқнашувда бевосита қатнашмаса ҳам шароитни юзага келтиришда, хатти-ҳаракатни жонлантиришда ўзига хос аҳамият касб этади, бош қаҳрамон фаолиятининг моҳиятини аниқлашда бевосита бўлмасада, билвосита ўрин эгаллайди.

Кўпинча пухта эпизодик персонажлар табиий ҳолатни бахшида қилишга, асарнинг асосий ғоясини тўлдиришга, бойитишга хизмат этадилар. Гурковни ҳам шулар қаторига киритиш мумкин.

Бу жиҳатдан ҳам улуғ адиблар бизга намуна кўрсатган. Уларнинг ижоди, тажрибаси ёш қаламкашларга асқотади. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Яшин, Уйғун, Шайхзода, Абдулла Қажҳорлар ижодига бир назар ташлайлик. Уларнинг қатор эпизодик образларини кўздан кечирсак, ҳар бири кам гапирса-да, сахнада бир ёки икки марта кўринса ҳам умумий ғоявий оқимда ўзига хос ўрни мавжуд. Уларда эпизодик персонажларни яратишда ҳам драматик истеъдодларининг кучли жиҳатлари кўзга ташланади. Лекин эпизодик персонажларга нисбатан совуқдонлик билан қараш, уларни етарли ифодалай олмаслик пьеса-лар савиясига путур етказиши турган гап.

«Оқар сувлар» драмасида ҳам муваффақиятсиз чиққан, асарда ҳеч қандай ўрин эгаллаб олмаган эпизодик персонажларнинг учраши ўқувчиларда ачиниш туйғуларини кўзғайди. Булар месткомнинг аъзоларидир. Хўш, улар нима иш қиладди, денг? Улар фақат бошлиқларни зиёрат қилгани келадилар, ҳолос. Келадилар-у кетадилар. Бу персонажлар воқеаларда ҳеч қандай рол ўйнамайдилар, бирор бир ғоявий-бадий вазифани бажармайдилар. Бу ҳол эса местком аъзоларини индивидуаллаштиришга имкон бермаган. Оқибатда улар ошиқча бўлиб қолган. Ўлмас Умарбеков айрим ҳолларда эпизодик персонажларни яратишда оқсаб қолган. Унинг олдинги асаридаги ўқитувчи Носиржон ва Нурмат ҳам эпизодик персонажлар сифатида чиқмай қолган.

Умуман олганда, Ўлмас Умарбеков ўзининг илк сахна асарлари «Бўронли йиллар», «Суд», «Оқар сувлар» билан драматург бўлиб етишганлигини яққол исботлади. Бу қийин жанрда мустаҳкам ўринни эгаллаб олди. Драматургияга янги мазмун, янги характерлар, турлича конфликтлар, қизиқарли сюжетлар олиб кириб, уни ҳам мазмунан, ҳам шаклан ривожлантиришга ҳисса қўша олди.

Ўлмас Умарбеков оғир шароитда қийин адабий тур зина-пояларидан илдам қадамлар билан ўтиб, драматургиянинг юқори поғоналарини забт этиб борди. Буни унинг келгуси ижодий фаолиятида яққолроқ сезамиз.

II БОБ

ВИЖДОН ТИЛГА КИРГАНДА

Ўлмас Умарбековнинг Хоразм, Кўқон, «Ёш гвардия» (Ҳозирги Аброр Ҳидоятлов) театрларида асарлари қўйилиб, у сахна сирларини эгаллаб олганидан кейин Ҳамза номидаги (Ҳозирги миллий) театрга дадил қадамлар билан кириб келди. Бу ҳол тасодифий эмас эди. Отаҳон театри-мизнинг юксак салобати билан истисъоддан ёш қаламкаш Ўлмас Умарбековнинг драматургик қобилияти ўртасида яқинлик сезилди.

Маълуумки, бу муқаддас санъат кошонаси драматурглар учун гоъят катта ижодий лаборатория бўлиб келган. Уларни илҳомлантирган, қаламларини чархлаб, бадий маҳоратларини оширган.

Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбековнинг Ўзбек академик миллий театри билан ижодий учрашуви бир табиий ҳол эди. Улар бир-бирини тўлдирди ва бойитди. Унинг пьесалари, театрнинг олижаноб ниятларига, интилишларига, замон руҳига мос тушганлиги учун ҳам самарали ижодий ҳамкорликни давом эттиришди. Ўлмас Умарбеков эса ўзининг новаторлиги, янги-янги мавзуларни ёритганлиги, муҳим муаммоларни кўтарганлиги билан мазкур театри-мизнинг мезонига мос тушди. Шу билан бирга у театрнинг бир порона юқорига кўтарилишида ҳисса қўшди.

Ўлмас Умарбековнинг қаҳрамонлари алоҳида ажралиб турадиган, мустасно тартибидаги персонажлар эмас, балки оддий меҳнаткаш, ҳақгўй, софдил, тўғри сўз инсонлар, деган фикр Ўлмас Умарбеков эстетикасининг заминини ташкил қилади. Шу сабабдан ҳам унинг ҳар бир пьесасидан халқ оммасининг руҳи, дарди бўртиб туради. Шу халқ оммасидан чиққан қаҳрамонлардан ҳаёт оқимини, куч-қудратини сезиш қийин эмас. Бундан мақсад воқелик унинг асарлари заминиде туришини қайд қилишдир. Демак, пьесалар асосида халқ оммаси, ҳаққоний борлиқ ётади, деган хулоса чиқарсак, хато бўлмас.

Гўзаллик, поклик мавзуси Ўлмас Умарбеков ижодида ўз аҳамияти ва моҳияти билан кўзга яққол ташланади.

Драматург гузаллик билан ҳақиқатнинг юксаклик ва маънавиятини, эстетика ва этиканинг бирлигини мутаносиб равишда олиб борди.

Гузалик ва маънавият виждон билан чамбарчас боғлиқ. Виждон катта мақсад кўзга ташланса ўз кучини кўрсатади, агарда мамлакатнинг тақдири ва истиқболи кун тартибида турса, бахт ёки бахтсизлик масаласи кўндаланг бўлса, виждон тилга киради. Аммо шуҳратпарастлик, фақат ўзининг шахсий ҳаловатини ўйлаш, шунга қараб иш тутиш соф виждон амри эмас, балки худбинлик ва тубанликдир.

Ўлмас Умарбеков асарларида виждон, ор-номус, иймон муаммолари олдинги қаторга ўтади. Шу боисдан ҳам воқелик ифодасидан кўра изтироб, ички кечинмалар тасвири устунлик қилиб кетади.

Профессор С.Мирвалиев ҳақ гапни айтган: «Сизнинг ҳамма асарларингизда: ҳикоя, қисса, роман, драма бўлмасин, ҳаммасида бир масала қизил ип бўлиб туради... адабиётимизда етакчи мавзу бўлган маънавий-ахлоқий проблема масаласидир. Виждон, бурч масаласи. Одамийлик масаласи. Менимча, сизнинг бошқа адиблардан фарқлантириб турадиган ўз услубингиз, ўз ўрнингиз, ўз овозингизни белгилайдиган омиллардан бири бу» (Ўша тўпلام, 383- бет).

Дарҳақиқат, Ўлмас Умарбеков бутун ижоди давомида маънавий-ахлоқий муаммоларни ранг-баранг жанр ва кўринишда ифодалаб келган. Унинг бу фазилати, айниқса, «Комиссия» (1971) асаридан бошланади. Бу пьеса адибнинг қийин, мушқул йўлини очиб беради, унинг санъаткорлик истеъдодини намойиш этиши билан бирга, виждон, бахт нимадан иборат эканлигига бадий тил билан жавоб беради.

«Комиссия» Ўлмас Умарбековнинг ижодида янги давр бошланганлигидан дарак беради. Бу асар янгича, ўзига хос бўёқлар, ҳаётий муносабатлар, эскича масалаларга янгича жавоб бериш каби жиҳатлари билан ажралиб туради. У ўзининг қаҳрамонларига янгича кўз билан қаради, уларнинг қувончлари ва аламларини, ютуқ ва мағлубиятини қалб призмасидан ўтказди. Илгариги асарларида ўз ифодасини топган драматик ҳолатлар сатирик бўёқлар билан

алмашди. Лирик-комик оҳангга зўр берилди. Ҳақиқий ҳаёт ҳаракатда кўринди. «Комиссия» мардлик ва қўрқоқлик ҳақида. Ҳаётда қаҳрамонлик намунасини кўрсата олишга қобилиятли, қийин суқмоқларда тойиб кетмаган инсон ролиб чиқади. Инсоннинг қалбини мана ман деб, кўзгуда кўрсатадиган нарса ҳам унинг виждони. Виждон инсонни гоҳ ўлимга етаклайди, гоҳ мардлик намунасини кўрсатишга ундайди, гоҳ эса уни бир умр азоб-уқубат гирдобига тортади. Ҳа, энг мураккаб синов дамларида виждон тилга киради ё у ўзининг поклигини исбот қилади, ёки қинғир йўлга кетиб қолади. Драматург бундайлардан бирининг образи — Саид Каримовни пьесасига олиб кириб, унинг маънавий қиёфасини гавдалантириб беради.

Қўрқоқлик муаммосига Ўлмас Умарбеков ўз асарларида қайта-қайта қайтади. «Чўли ироқ» қиссасини олайлик. Ундаги бош қаҳрамон Бекжон севгилиси Гавҳарга хиёнат қилиб, уни саҳрон кабирда ёлғиз ташлаб кетади. У ўз гуноҳини ювмоқчи бўлади, лекин унга дадиллик етишмайди, қўрқоқлик қилади. Беқарорлик, иродасизлик барча иллатларнинг калитидир. Қўрқоқлик фожиага ҳам олиб боради. Бу жиҳатлари Бекжонни Комил («Оқар сувлар») ва Саидга бориб боғлайди.

Саид Каримовни таърифлаганда биринчи навбатда, унинг руҳий ҳолатидан келиб чиқишимиз лозим.

Драматургнинг тақдир услуби қаҳрамон руҳий дунёсига қаратилганлиги сабабли у онг оқимида кўпроқ эътиборини қаратган. Онг таърифи кўп овозлилик тарзида ифода қилиниб тўлиқ шакланган индивидуал услуб сифатида намоён бўлади. Бу ҳол эса бадиий компонентлик вазифасини ўтайди.

Пьесанинг барча компонентларида муаллифнинг жамиятга, ҳаётга қарашлари, унинг дунёқараши, воқеликни тушунтириш усули ҳукмронлик қилади. Бу нарса асарнинг композициясига ўзига ҳослик олиб кирган. Композиция, сюжет ва характерлар устида жиддий ишлашда, драматик конфликтини аниқлаш ва ундаги ҳар бир белгини, характерни бош мақсад ва роъвий йўналишга хизмат эттиришда муаллифнинг катта ижодий меҳнати сезилиб туради.

Маълумки, театрларнинг руҳий кечинмаларга асосланган психологик характердаги пьесаларсиз яшаши, тараққий этиши мумкин эмас. Бу тоифадаги асарлар ҳозирги замон драматургиясида етакчи ўринни эгаллаши лозим. Психологизм воқеликда, инсонлар характерлари ва тақдирларида турли кўринишларга эга бўлиб, улар ҳар хил конфликтларни келтириб чиқаришга асос бўлади. Шунга ҳам аҳамият бериш лозимки, Ўлмас Умарбеков ижодида психологизм тор бир доирада эмас, балки турли тарзда ўзини намойиш этиб, ҳаётнинг ранг-баранглигини, бойлигини кўрсатишга хизмат қилган.

30-йилларда, янги-янги беш йилликлар даврида қаҳрамонона меҳнат миллий драматургиямизнинг поэтик негизи, унинг жон-танига айланиб, илҳомлантирувчи мавзу вазифасини ўтаган бўлса, 60-70-йилларга келиб унинг характери ўзгарди, унга янгиликлар олиб кирилади. Миллий драматургиямизда шахсга, замондошга бўлган қизиқиш ниҳоятда ошиб кетади, унинг маънавий ва социал ўсиш жараёнига, ҳуллас инсоннинг кўп қиррали фаолиятини таҳлил қилишга катта аҳамият берилади. Бу ҳол эса драматургиянинг бадий хусусиятларини аниқлаб беришга қаратилган эди.

К.Яшин, Уйғун, А.Қаҳҳор ижодида муҳим ижтимоий-маънавий масалалар поэтик ва фалсафий асосда умумлаштирилади, инсоннинг мураккаб характери талқин қилиниб, унинг турли муаммоларини очиб беришга уринилди.

Ўлмас Умарбековнинг эса, доимий мавзуси — инсон виждонининг поклигини сақлаш, ҳалоллик учун кураш.

Унинг зиммасига ҳам жамиятни кенг таҳлил қилади-ган, ҳаётни чуқур қамраб оладиган, қаҳрамонларнинг ўзига хос руҳий оламларини чизиб берадиган, тил орқали муҳим жой манзараларини гавдалантирадиган драматик асарлар яратиш каби мураккаб ва залворли вазифа тушди. Буни у тўла уддалай олди.

Энди драматургнинг қаҳрамонига ўтайлик. Саид Каримовнинг маънавий ожизликдан қутилириш учун уни руҳан бойитиш талаб қилинарди. Муаллиф бунга эриша олдимиди? У пьесанинг бошланишидаёқ бу муаммага диққат-эътиборини қаратиши бежиз эмас.

Иккинчи жаҳон урушида Курск жанги алоҳида зарҳал ҳарфлар билан тарих саҳифаларига муҳрлаб қўйилган. Курскдаги ҳаёт-мамот жангида бизнинг қаҳрамонимиз Саид Каримов ҳам қатнашган. Бу тарихий ғалабага ўттиз йил тўлган. Шу муносабат билан учрашувлар бўлиб ўтмоқда, халқимизнинг жанговор мардакларини ҳикоя қилиб берувчи маърузалар ва суҳбатлар ўтказилмоқда. Ҳаёт тажрибасидан маълумки, бундай учрашувларда урушда бевосита қатнашган собиқ ҳарбийлар иштирок этиши табиий ҳол. Аммо қизиқ ҳодиса юз беради. Шундай учрашувларнинг бирида Курск жангида бевосита қатнашган Саид Каримов гапини эплаб айта олмайди. У сўзлаб туриб, тўхтаб қолади. Раис унга мурожаат қилганда: «Йўқ, гапиролмайман. Мени кечиринглар. Гапиролмайман. Ҳаққим йўқ...» (III, 46) деб қолади.

Нима учун Саид Каримов дабдурустдан, бутун зални ҳайратга солиб, «Ҳаққим йўқ...» деб бонг урди. Бундан кейин эса «... бутун зал ичидан юриб чиқиб кетади». У чақириқларга ҳам қулоқ солмайди, аниқроғи, эшита олмайди.

Муаллиф ўз қаҳрамонини асар бошидан бошлаб азоб-уқубат гирдобига олиб киради. Ғалаба кунида барча уруш фахрийлари кўкракларига орден ва медалларни тақиб олишган, ғурур билан бошларини баланд кўтариб юришибди. Фақат Саиднинг кўкраги бўм-бўш. Балки у биронта ҳам орден ва медал билан тақдирланмагандир. Йўқ, ундай эмас. Қаҳрамонимиз қатор-қатор орден ва медаллар олган, катта лейтенант ҳарбий унвонига сазовор бўлган. Хўш, унда нега уларни тақмаган ёки менсимадими? Йўқ, асло. Унинг тантана қилиб юришга тоқати йўқ, аниқроғи, маънавий ҳуқуққа эга эмас.

Муаллиф бунинг сирини очиш, ички дардини бериш мақсадида ремаркадан фойдаланиб, унинг ачинарли аҳволини ифодалаб беради. Мана, аҳамият беринг! У сўзлаши керак! «Каримов минбарга чиқади. Чўнтагидан қорозларини олади. Бир зум ўйланиб қолади» (III, 45). Гапириб туриб, Каримов «тўхтаб қолади». Бу паузаларга муаллиф алоҳида аҳамият бериб, унга катта маъно юклайди.

Бу паузалар конфликтнинг моҳиятини оширади, ички зиддиятини кучайтиради, хатти-ҳаракатни ишга сола-

ди. Яна бир паузага оид ремаркани олиб кўрайлик. «Каримов майдонда хаёлчан, оҳиста юрибди» (III, 46). Ҳа, у гапирмайди. Лекин бутун дарди ичида, у қайнаб-тошиб ётибди. Унинг ички оламига саёҳат қиламиз: «Демак, унутиб бўлмайди. Ўттиз йил ичида биринчи марта шундай учрашувга боришим эди. Унутиб бўлмайди. Бормаслик керак эди. Боргандан кейин гапириш керак эди. Яхши бўлмади. Лекин нимани гапирардим? Нимани? ... Қаёққа борсам экан? Мени тушунадиган одам бормикин?» (III, 46). У Курскдаги фожиавий воқеаларни айтиб бериши мумкин эмас, бунинг учун ўзининг қилмишини очиб ташлаши керак. Бунга унинг мардлиги етишмайди. Чунки у гуноҳ иш қилиб қўйган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, қаҳрамон ўзида пайдо бўлган ҳис-туйғуларни изҳор этишигина кифоя эмас. Агарда ҳис-туйғулар асар мазмуни билан боғланса, қаҳрамоннинг индивидуал хусусиятини очиб берсагина алоҳида аҳамият касб этади. Акс ҳолда мазмунсиз, оддий ҳис-туйғу сифатида қолиб кетаверади, воқеалар оқимида роли бўлмайди. Ҳаттоки ифода этилган ички кечинмалар бошқа персонажга ҳам ўз таъсирини ўтказиб, унда акс-садо берса, янги туйғулар уйғотса, ана ўшандагина уларнинг қиймати ошган бўлади.

Ўлмас Умарбековга хос санъат унинг пьесаси номидан ҳам билиниб, йўналишини, маънавиятини аниқлашга ёрдам беради, характернинг табиатини белгилашга хизмат этади. «Комиссия»да асосан бир киши — Саид Каримов тақдири туради ва драманинг конфликт, сюжети, ҳолатлар қаҳрамоннинг фаолияти доирасида кечади. Унинг ички оламидаги ўзгаришлар ташқи дунёнинг кучлари таъсирида содир бўлишига алоҳида аҳамият берилади.

Саид Каримовнинг қалбини эзиб ётган драматик ҳолатнинг кучайиши, қаҳрамоннинг айтмаган, ташқарига чиқармаган ички монологи, муаллиф нуқтаи назаридан гапиртирилиб берилиши, ундаги руҳиятни чуқурлаштиришга олиб борган.

Бу ерда Саид Каримовнинг ички монологи ўз нияти сифатида очиб берилади. Бундай ифода муаллиф фикри билан қаҳрамон ниятини бир-бирига қўшади. Шуниси харак-

терлики, унинг дардлари, ҳис-туйғулари муаллиф фикрининг синтезини ташкил этади. Энг муҳими қаҳрамон ички изтиробларининг ижтимоий характерга эга бўлишидadir. Муаллиф қаҳрамоннинг дардини ижтимоий дард даражасига кўтара олган. Бу дард даставвал, муаллиф кўнгилдан ўтиб, унда пиширилиб, кейин қаҳрамоннинг руҳий оламини асослаш ва изоҳлаш учун хизмат қилдирилган. Хўш, нима учун Саид Каримов азоб гирдобига тушиб қолди?

Чунки у виждонига хиёнат қилиб қўйиб, азобини 30 йил давомида тортади. Бу гуноҳи у билан ҳамиша соядай эргашиб юриб, асабларини кемиради, осойишталигини бузади.

Саид Каримов уйга кирса ҳам, ишхонада бўлса ҳам, дўстлари билан суҳбатлашса ҳам, ухласа ҳам шу айби унга тинчлик бермайди. Хўш, бу айб нимадан иборат? Иккинчи жаҳон уруши давридаги жангларнинг бирида Саид Каримов кўрқоқлик қилиб, командирининг чекиниш тўғрисидаги буйруғини қуролдош дўстларига етказмасдан уларнинг ҳалок бўлишига, энг яқин қадрдони Ғаниевнинг қаттиқ ярадор бўлиб, босқинчилар қўлига тушиб қолишига сабабчи бўлади. Саид Каримовнинг бир дақиқалик бу кўрқоқлиги жуда қимматга тушган, фожиали оқибатларга олиб келган.

Саид Каримов катта бир заводнинг раҳбари бўлишига, унда жиддий муваффақиятларга эришилган бўлишига, жамоа уни ҳурмат-иззат қилишига қарамай, у ҳамиша дард-алам билан яшайди. Фақат ўзига аён бўлган бу фожиа вақт ўтган бўлса ҳам доим янгилашиб тургандай, худди кечагина содир бўлгандай. Аммо бу айбни исботловчи жонли гувоҳ йўқ. Виждони йўқ кимса бўлса, «ёпиқлик қозон — ёпиқлик» деб айш-ишратини суриб юрган бўларди. Аммо Саид Каримовда виждон бор. Унинг виждони ҳар қандай жонли гувоҳдан кучли ва қудратлидир. Виждон азобида қолиб кетган Каримов қандай қилиб маънавий изтироблардан қутилиш чораларини излайди.

У дайдиб, телбаларга ўхшаб кечалари майдонларда кезиб юришининг боиси ҳам шунда. Қани энди, бир тушунадиган, унинг дардига малҳам бўладиган, оғирини енгил қиладиган, юрагидаги ғалаёнга сув сепадиган ким-

са топилса-ю, дардини тўкиб солса, ўзини оқлаб олиб, енгил ҳис қилса. Шу нияти уни фаррош Мария Ивановнанинг хонадонига бошлаб боради. Саид Каримов унинг хонадонига тузоққа тушган қушдай талпиниб, нажот истаб йўл қидиради.

Пьесада кечаги дард бугунга келиб иддиз отиб, зўрайиб кетганлигини, у ўз қобирини ёриб, ташқарига отилиб чиқишга уринганлигини кўрамиз. Бугина эмас, кечаги дард, фақат бугунгина эмас, эртанинг ҳам дарди бўлиши мумкинлиги ҳис этилади. Шундай экан, томошабинда: «Саид Каримов олижаноб, ҳақтўй инсонга дардини тўкиб солармикин ёки яна четлаб ўтармикин?» деган савол турилади. Бу жиҳатдан Мария Ивановна билан бўлган суҳбат жуда характерли. «Негадир кўнглим ваши. Бугун эрталаб соатимни тақа олмадим. Чап қўлга тақиладим соат, ўнг қўлгами, ҳеч эслолмайман», (III, 51) деб Мария Ивановнага шикоят қилади. Ҳам уни гангитиб қўйган, у эсанкираб қолган.

Муаллиф ўз қаҳрамонини Мария Ивановна ҳузуридаги суҳбат орқали чиғирикдан ўтказади, иродасини синнайди. Драматург олдин Саид Каримовнинг қалб торларини чертадиган, аламига алам қўшадиган ҳолатларни ифода этади. Мария Ивановна Курскдаги ғалаба муносабати билан мактабдаги учрашувда «Сўзга ҳам чиқдингизми?» (III, 47) деб сўраганда Саид Каримов жавоб беролмай қолади. Ҳа, қандай қилиб жавоб берсин. Ахир айнан шу савол унинг тинчини олди, бағрини тешиб чиққудай бўлиб турибди-ку? Мария Ивановна Ленинграддаги ясида оч чақалоқларга меҳрибончилик қилганлигини айтиб бериб, қаҳрамонимизнинг ярасига туз сепгандай бўлади. «Бўлмаса, ҳозир уйқум тинч бўлмасди», (III, 50) дейди. Бир инсон оч чақалоқларга ғамжўрлик қилиб, уларни ўлимдан сақлаб қолса-ю, иккинчиси соғ-саломат йигитларнинг ўлимига сабабчи бўлса. Ҳа, бу фикр Саид Каримовнинг хаёлидан ўтмаслиги мумкин эмас. Мария Ивановна яна бир характерли ҳодисани айтиб бериб, уни қаттиқроқ ҳаяжонга солиб қўяди.

Ёниб ётган, фронтга жўнатилган машинадан афдарилиб тушган яшиклардаги конфетларни оч қолган биронта

инсон емаган, битта чол конфетни оғзига олиб боради-ю, аммо татимаган. Мария Ивановна бир сиқимгинасини оч чақалоқларга олиб борса бўларди, лекин бу ишни қилмади. Чунки чолнинг ҳам, Мария Ивановнанинг ҳам виждони тилга кириб, бунга йўл қўймаган. Яна бир характерли томони шундаки, конфетлар фаронгдаги жангчиларнинг ризқи эканлигини билган қаҳрамонлар нафсларини тийган. Бу аёл биронта конфетни ҳам хато қилмай фронтчиларга етказишни лозим топсаю, Саид Каримов тирик инсонларнинг қадрига етмаса. Ўша суҳбатда Мария Ивановна айтиб берган яна бир ҳодиса Саид Каримовни лоқ қолдиради. 90 га чиққан чол қишда эмас, ёзда қазо қилишини худодан сўраркан, қор-ёмғирда, тийганчоқда унинг тобутини кўтарганлар қийналмасин деб ният қилган. Бундан Мария Ивановна намуна бўладиган хулоса чиқаради: «Буни қаранг, жони узилишини ўйламайди-ю, одамларга ачинади» (III, 48). Хўш, Саид Каримов одамларга — жангчи дўстларига ачиндимиз? Йўқ, албатта. Шундай бўлганидан кейин унинг бағрига бу сўзлар ханжардай ботмайди, деб ўйлайсизми?

Мария Ивановна бу гапларни директорини ранжитиш, қалбини оғритиш мақсадида атайлаб айтаётгани йўқ. Чунки хўжайинининг нима гуноҳ қилиб қўйганидан унинг бутунлай хабари бўлмаган. Аёлнинг: «Йўқ, йўқ, мен ўлимдан қўрқмайман. Ўлимнинг ёлғиз қолишидан қўрқаман», дегани ҳам (III, 48) Саид Каримовга азоб беради.

Ахир, қаҳрамонимиз ўлимдан қўрқиб, хиёнат йўлига кирган-ку! Кўнглига бироз ором бериш мақсадида бу хонадонга қадам ранжида қилган, ҳамдан бир дақиқа бўлса ҳам четланмоқчи бўлган Саид Каримов қадаҳ кўтариб: «Уйингизга... ҳам кирмасин», (III, 49) дейиши ҳам бежиз эмас. Ҳамнинг азобини тортган директор унинг нима эканлигини яхши биларди.

Бунинг оқибатида Саид Каримовнинг қалби кураш майдонига айланиб кетади. Характер мантиғидан келиб чиққан ҳолда Саид Каримов конфликтли ҳолатга олиб кирилади.

Саид Каримовнинг виждони билан иродаси ўртасида тўқнашув юз беради. У ўзи билан ўзи олишади. Унинг он-

гида руҳий кураш авжига чиқа бошлайди, яъни ўзини ўзи пинҳона фош этади. Бошқача айтсак, у ўзини виждон хивичи билан савалайди. Муаллиф бу муаммони осонлик билан ҳал қилмай, уни бутун мураккаблиги билан ифода-лайди. Мураккаблиги нимада? Бир қарасанг, Саид Каримов бағритош, қайсар одамдай бўлиб куринади, шу билан бирга унда адолат, раҳм мавжудлигига ишонч ҳам ҳосил қиласан. Бундан ташқари унинг иродасизлиги ҳам бўй кўрсатиб туради. Иродасизлиги заминида кўрқоқлик ётади. Инсон руҳида кўрқоқлик ниш урдими, унинг оқибати драматик, ҳатто фожиавий ҳодисага олиб бориши мумкинлиги асарнинг асосий лейтмотивига айланган. Бугина эмас, Саид Каримовнинг ҳаётдаги иродасизлиги кейин ҳам унга панд бериб, ўзини адолат майдонида кўрсатишига имкон бермайди. Ахир, бор гапни очиб ташлай олмаепти-ку! Бунда кўрқоқлиги яна ўзини кўрсатиб бораяпти. Лекин қаҳрамонимиз ундан қутилиш учун астойдил интилиши виждони тилга кираётганлигидан далолат эди. Агар бундай бўлмаганда Мария Ивановнадан қатъий равишда «... бирон гуноҳ қилиб қўйган бўлсангиз, кейин у худди қуртдек юрагингизни кемираверади, кемираверади... нима қилардингиз?» деб сўрамаган бўларди. Унинг жавоби қаҳрамоннинг дилидаги хоҳишига монанд тушгандай бўлди: «Аввал юрагимни бўшатардим. Кейин нима бўлса-бўлар» (III, 52).

Мария Ивановна маслаҳати билан унинг қалбига йўл топиб, уни тилга киритишга ҳисса қўша олди. Саид биринчи бор бегона инсон олдида айбини бўйнига олиб, изҳор этиш даражасига бориши ҳам унинг қалбига нур кириб, ёриша бошлаганидан далолат берарди. «Гуноҳим катта... Уни ҳеч қандай фаришта комиссия ҳам кечиролмайди», (III, 52) дейди Каримов.

Саид комиссиялар қандай бўлишини, улар нима билан шуғулланишини кетма-кет суриштиришининг туб моҳиятида ҳам «комиссия» масаласи кўндаланг бўлиб турибди. У комиссияларни кўп кўрган, бир йил олдин ҳам заводини текшириб кетишган. У группа бўлиб келган комиссиялардан ҳайқмаган, кўрқмаган, чунки ташкилотда қинғир ишлари йўқ. Лекин Саид Каримов бир комиссиядан ўлим-

дан қўрққандай қўрқади. Бу — ўзининг комиссияси, виждон комиссияси.

Унинг дард-алам билан изҳор этган ички монологда ҳақиқат йўлига туша бошлаганини янада яққол ҳис қилиб борамиз. «Ўлиш қийин, лекин яшаш ўлимдан ҳам қийин... Мария Ивановна ҳақ, юракни бўшатиш керак. Ҳа, у шундай қилишига аминман. Кучли одам у. Йўли равшан. Юракни бўшатиш керак. Билардим шуни. Лекин нега, нега шунча йил кутдим? Қўрқдимми? Кимдан? Нимадан? Одамларданми? Одамлар ҳар доим бор. Инсон абадий. Шуни унутдимми мен? Ҳа, унутдим. Энди эса кеч... Нима деяпман ўзи? Бошим говаб кетди. Қаёққа борсам экан?» (III, 52).

Саид Мария Ивановна ҳузуридан ўзини анча енгил ҳис қилиб чиққан бўлсада, ҳали ўзига тўла келгани йўқ. У гуноҳини эътироф этгани билан бу гуноҳ нимадан иборат эканлигини айтиш даражасигача боргани йўқ. Балки яна ўша қўрқоқлик, иродасизлик қалбини ўраб-чирмаб олгандир. Аммо бу сирни очиб, қалбини бўшатиб олиш ниятидан қайтмаган. Яна ўзгаларни қидириб, кўчада мўйсафид билан учрашиб қолиши ҳам характерлидир. Учрашиш тасодифий бўлса ҳам масаланинг моҳияти жиҳатидан муаллифнинг гоявий-эстетик мақсадини очиш жиҳатидан табиий ҳолдай ифода топган.

Бундан муаллиф нима мақсадни кўзда тутган? Яна бир карра Саид Каримовнинг қалбидаги аламларни кучайтириш. Аввало, ремаркага аҳамият берайлик: «Каримов оҳиста юриб бораяпти. Қаршисидан бир мўйсафид келаяпти. Унинг кўкраги тўла орден ва медаллар. Олисда якка бир мушак отилади. Саҳна ёришиб кетади. Мушакнинг овозидан Каримов чўчиб тўхтайди» (III, 53). Бу ремарканинг ҳар бир луқмасида, хатти-ҳаракат жараёнида маъно бор. Саиднинг оҳиста юриши кайфиятининг синиқ эканлигини, мушак отилиши ўша даҳшатли, фожиали ҳолатдан дарак берганлигини, у кўчани ёритиши эса ғалабадан нишона бўлганлигини кўрсатади. Нима учун муаллиф мўйсафиднинг кўкрагидаги нишонларга урғу қилди? Мўйсафид гашт қилиб, кўкрагини кенг кериб, бошини баланд кўтариб юришини яна бир марта Саидга қарши қўяди.

Муаллиф энди икки фронтчининг мулоқотига ўтиб, яна қаҳрамонини маънавий жиҳатдан савалай бошлайди. Мўйсафид Саидга орденларини тақиб юрмагани учун қаттиқ танбеҳ беради. Каримовнинг «Тақиш шартми?» деган саволига мўйсафид қойил қилиб жавоб беради: «Шарт. Бугунги кун, улуғ кун, тантанали кун. Бугун ҳамма орден, медалларини тақиши керак... Орден мақтаниш эмас, ҳурмат. Биз чеккан азоб ҳурмати. Тўкилган қонимиз ҳақи» (Ш, 54). Орденларни тақиш хурсандчилик нишонаси эканлигини алоҳида таъкидлаши ҳам ўрнига тушган. Ҳамма бало шундаки, у хурсанд эмас-да. Шундай бўлганидан кейин қандай қилиб уларни тақсин. Мўйсафид Каримовни ўша даҳшатли воқеалар оламига олиб кириб, отилган мушакка диққат-эътиборни тортиб, у юракни севинчга тўлдиришини, ҳаёт минг хил рангда товланиб кўз олдиндан ўтгандек бўлишини қайд қилиб, суҳбатдошининг ярасини газак олдириб юборади.

Муаллиф бу саҳнада мўйсафиднинг офицерлар билан бўлиб ўтган зўр учрашувини таъкидлаб, уни Саид билан бўлган учрашувга қарши қўйиш мақсадида келтиради.

Муаллиф ҳар бир тасодифий бўлиб кўринган ҳодисадан мантиқ қидиради, уни пьесанинг ғоявий-бадний йўналишига бура олади, қаҳрамонини бўрттириб, кучайтириб кўрсатишга сазовор бўлади. Ахир мўйсафид Саид жанг қилган Курсқда танкчи бўлиб хизмат қилганлиги ҳам ўша мудҳиш ходисани ўйлашга, қаҳрамонга эса туртки беришга йўналтирилган. Ҳа, кимга тўй-у, кимга аза. Саид узоқ вақтдан бери мотам тутади, ўзи учун ўзи мотам тутади.

Саиднинг бутун эс-ҳуши боши берк кўчадан чиқиб, чин инсонлар қаторига қўшилиш, тўйиб-тўйиб нафас олиб, кўнглини ёритиш. Бу нияти уни котибаси Раҳиманинг уйига бошлаб келади. Саиднинг юрагига адолат чўғини солган ҳаёт уни савобли ишлар қилишга ундайди. Раҳима унга хомуш кўринган, балки турмуши бузилгандир. «Тинч бўлса, юрагимни бўшатаман» (Ш, 52). Ҳа, юрак бўшатишдан улуғ иш йўқ. Ҳамма гап шундаки, у бу ишни бажара оладими? Ҳақиқатан ҳам Раҳиманинг турмуши бузилиш олдиди. Бунга сабаб эри Исмоилнинг арокхўрлиги, ичкиликка муккасидан кетганлиги. Шу сабабдан ҳам Раҳима

масалани кўндалангига ҳал қилиб, ундан ажралишга аҳд қилиб қўйган.

Шундай вазиятда Каримовнинг берган маслаҳати жуда характерли ва сабоқлидир. «Раҳима, инсон ҳар бир қадамини ўйлаб босиши керак. Акс ҳолда, ҳар бир ўйламай босилган қадам учун умр бўйи виждонининг олдида жавоб беришга тўғри келади. Тушунаяпсиэми? Умр бўйи. Шунинг учун шошилманг, ўйлаб кўринг» (III, 55). Ҳа, Саид бу гапларни бежиз айтаётгани йўқ. У ўзининг аччиқ ҳаётидан, катта хатосидан келиб чиқиб фикр юритаяпти. У ичидан ўзи қилган хатони бошқалар, шу жумладан, Раҳимахон такрорлашини асло истамайди. Чунки Саид «кўрмайин босдим тиканни, кўрсам эрдим, босмас эрдим», зайлида иш қилмаган, у билган ҳолда гуноҳга йўл қўйган.

Раҳиманинг кўтарган муаммоси Саиднинг кўнгил қолипига айнан тушиб, мустаҳкам жой олган. Бу эса бахтли бўлиш, тинч яшаш. Ҳамма гап шундаки, бу имкониятлардан фақат Саидгина эмас, Раҳима ҳам маҳрум. Унинг ҳаёти ҳам авбда ўтмоқда. Бу ҳол инкаловини дардлашишга, бир ёқадан бош чиқариб, иш тутишга мажбур этмоқда. Характерли томони шундаки, Раҳима директорининг ташвишларидан бутунлай бежабар, аксинча, уни бахтли, ишлари ўнгидан келган, ҳаммага яхшилиқ қилган раҳбар сифатида билади.

Бу ҳол Раҳимага ҳам қайғу-аламлари, хатоси туфайли бахтсиз бўлиб қолганлиги хусусида ёзмоқчи бўлган ҳаёт китоби ёмон чиқиб қолганлигини эътироф этишга мажбур қилади. Ёмон чиққан китобни тузатиш мукинми? Бунга муаллиф ўз қаҳрамони тилидан фалсафий тарзда жавоб беради: «Тузатиш деган гап, ҳаётни янгидан бошлаш деган гап» (III, 57). Саид ўз қилмишига шундай чуқур баҳо бериш даражасига бориб етади. Лекин бу ўринда ҳам Саид ҳамиша ташвишда юришини изҳор этади-ку, аммо ташвишларининг сабабини очишга ҳали ботина олмайди. Қачон юкдан, дарддан фориг бўларкин? Қаҳрамонимиз нажот излаб, кечалари яна кўча кезиб, санғиб юришни лозим топади. Бундан қисман бўлсада, таскин топгандай. Зора дард қалқиб юзага чиқса.

Саид ўз-ўзи билан гаплашади, дардлашади, тортишади. Эшитган сўзларини қалб призмасидан ўтказиб таҳлил

қилади, муносабатини билдиради, керакли жойларидан сабоқ олмоқчи бўлади. Мана, унинг эътирофига аҳамият берайлик-а! «Тинч одамгина бировга яхшилик қилади... Тинч одам. Шундай одам бормикан? Балки мендан бошқа ҳамма тинчдир? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Ҳаммада биронта ташвиш бор. Ташвиши бор одам тинч бўлмайди. Кўнгли тинч одамнинг уйқуси ҳам тинч... Менинг уйқум нотинч. Кўзим илинганини ҳам билмайман. Соатга қарайман. Соатга қарайман. Минутлар кетидан минутлар ўтади. Соатлар ўтади. Менда эса уйқу йўқ, қизиқ, алаҳсираганимда нималарни гапирар эканман!» (III, 58). Бу ерда у Раҳима билан билвосита баҳслашгандай. Бу ҳол ўзига хос овозли ва овозсиз диалогни ташкил этади. Бу иккига бўлиниши мумкин. Бу усул бир хилликка чек қўйиб, ички ва ташқи тарзда давом этган. Шу билан бирга ўзлаштирма гап шаклида мавжуд бўлган диалог эса қаҳрамон нутқига уйғунлашиб кетади. Бу қаҳрамоннинг тасаввурдаги монологда бошқа инсоннинг нутқи эшитилиб, қўп овозлилик юзага чиқади. Бу ерда биратўла икки кишининг хитобини, икки овозни эшитамиз.

Худди шунга ўхшаш, аммо бошқача мазмун ва характерда Саид Мария Ивановнанинг сўзларини тилга олиб, «юракни бушатиш керак» (III, 52), деб ўзига танбеҳ беришларида ҳам шундай усулни учратамиз. Характерли томони шундаки, бу овозлар ўзича юз бермасдан, улар драма конфликтининг моҳиятига боғланган бўлиб, сюжет ва композиция қурилмасига сингиб кетган. Улар муаллиф роясини тўлақонли аъзоси тарзида асардаги воқеаларнинг динамикасини таъминлашга ҳамда характерларни очишга хизмат қилган.

Ўлмас Умарбеков халқ тилини яхши билиши, ҳар бир сўзни нозик ҳис қилиши, унинг маъно ва шаклларига алоҳида эътибор билан қараши, сўзни такрор ишлатиши туфайли кучли эмоционаликка эришади. Сўз ўйинларни моҳирлик билан ишлатиши пьесанинг бадий кувватини оширган. Булар ҳаммаси бош роя ва муаммони очишга бўйсундирилган.

Ўлмас Умарбеков ижодининг ижобий фазилатларидан яна бири ва муҳими — ҳаёт ва инсонларни ҳаққоний тас-

вирлаш, воқеанавислик йўлидан эмас, балки таҳлил ва тадқиқ этиш орқали инсон қалби қандай йўсинга тушиб қолганини кўрсатиб беришдир.

Бу ҳол бош қаҳрамон тунда майдонда учратган Рамаз ва Оля билан олиб борган диалогда ҳам ўз аксини топган. Икки ёш тўйдан чиқиб келиб бирга яшашга аҳд қилишиб, Каримовдан эзгу тилаклар билдиришни илтимос қилишди. Улар Саид Каримовни яхши одам деб мурожаат қилишлари ҳам характерлидир. Бу ерда ҳам ўша мудҳиш фожиа Каримовнинг онгига ургандай бўлади. Қаҳрамон тилаги ҳам ўтмиш руҳидан келиб чиқади. Мана, эшитинг: «Шундай яшангки, юзингиз доим ёруғ бўлсин. Одамларга кўзингиз тушганда, бошингиз эгилмасин. Тик боқинг... Доим виждонингиз буюрганини қилинглар. Ҳаётдаги ҳеч қандай қийинчиликлар сизларни чўчитмасин. Мард бўлинглар» (III, 59–60). Бу насиҳатдан сизлар менга ўхшаб виждон азобида қолманглар, деган жулоса чиқади.

Каримов ҳаётини қайтадан бошламоқчи. Кўча майдонда учратган нуроний чолга ҳам чинакам инсон бўлиш лозимлигини таъкидлаши ҳам шу фикрни тасдиқ этиб турибди. Муаллиф ўз қаҳрамонини кетма-кет санчиб-санчиб олади. Мана, ўша нуроний чолнинг донишмандларча қилган насиҳатини эшитайлик: «...Ўтган кунингни унутма, кийган чоригингни қуритма. Инсонни инсон қиладиган нарса унинг ўтмиши... Кечаги кунини унутган одамнинг эртаси бўлмайди... Эртаси йўқ одамдан бўлса ҳеч қандай наф йўқ. Уни боридан йўғи яхши» (III, 67). Ўша чол билиб-билмасдан худди Каримов ҳақида топиб гапиргандай тасаввур тўғдиради. Ҳа, ўтмиш доғи кечирилмас доғ. Буни асослаш, ишботлаш учун муаллиф ўтмишга қайтади, Каримов туфайли урушда ҳалок бўлиб кетганларни тилга киритади.

Муаллиф бўлган ҳодисани — жангчиларнинг фожиали тақдирини Саид Каримов нуқтаи назаридан таҳлил қилдиради. Унинг онгидаги бурилиш сабабини очиб, ҳолатини ҳам қаҳрамоннинг янги даврдаги онги, дунёқарashi, руҳиятига мослаб гапиртиради, ўйлатади.

Қаҳрамон ўз кўзи билан кўрган воқеа-ҳодисаларни, бошидан ўтказган ишларни айтади, ўзи билмаган ҳодисаларни эса улардан хабардор бўлган шахслар сузлайди.

Тугри, жангчилар Саид Каримовнинг айби билан ҳалок бўлганликларини билишмаган, ҳақиқатнинг тагига етмасдан оламдан ўтганлар. Муаллиф уларни жонлантирганда қаҳрамоннинг тилидан ҳақиқатни очади, уларда ачиниш, нафрат ва қайғу туғдиради. «Сорокин: — Энди билсам, мен ва дўстларимнинг ўлимига сен сабабчи экансан» (III, 75).

Ҳа, бу гапни эшитганидан кўра, ер ёрилса-ю, унинг қаърига кириб кетса, енгилроқ бўлармиди?

«Ўшанда сизлар қолиб, мен ўлиб кетганим яхши эди. Шунда тинч бўлардим. Жуда бўлмаганда гўримда» (III, 76). Бу ўттиз йил олдин қилган ишига минг бор пушаймон бўлган айбдорнинг чин юракдан эътирофи эди.

Каримов бундай хулосага келиши мумкин эдими? Ҳа, мумкин эди. Буни муаллиф асарнинг бутун сюжети давомида асослаб берган. Биринчидан, у доим қилган номаъқулчилиги учун ўзини ўзи айблаб, эзилиб юрган. Иккинчидан эса гуноҳини ювиш учун ишчи-хизматчиларнинг бошини силайди, қўлидан келадиган яхшиликларни аямайди. Шу билан таскин топмоқчи бўлган. Ҳатто, фаррош хурсанд бўлсин, деб уни ишга олиб келиш учун уйига машина юборишни лозим топади. Жамоада бирор кишининг кўнглини ранжитмасликка уринади. Булар ҳаммаси унинг виждони борлигидан, жўшқин қалб эгаси эканлигидан, ҳалол ишлаш учун астойдил киришганидан далолат беради. Бу фазилатлар катта завод раҳбарининг иззат-ҳурматини жамоада ошириб борган. Лекин у қандай савобли ишларни қилмасин, кўнгли ором ола билмади. Ўзининг таърифича «бўлмаяпти» деган фикрга келади. Жангда ҳалок бўлган Мансур ҳақ гапни айтган. «Гуноҳини ювадиган одам, гуноҳини сир тутмайди» (III, 76).

У биринчи бор «тириштирилган» собиқ фронтчиларга ёрилади, айбини бўйнига олади. Лекин ўз атрофида жон фидо этиб, меҳнат қилиб юрган ҳамкасбларига, дўстларига сирни ҳамон очмайди. Қадрдони Ғаниевга бир қўрқоқ алоқачи сабабли унинг асир тушганлигини, дўстларининг ҳалок бўлганлигини айтади. Аммо у қўрқоқ алоқачи ким эканлигини ҳануз ундан яширади. Бу ҳол Саиднинг тўла равишда мард бўлиб етилмаганлигини кўрсатади.

Ўлмас Умарбеков виждон, ҳалоллик ҳақидаги турлитуман айтилган гапларни катта ансамблга йиғиб, финалда воқеаларнинг якуни сифатида ечиб беради. Бош қаҳрамоннинг қиёфасини тўла изҳор этиб, асосий ғоявий-эстетик ниятини хотималайди.

Каримов биринчи бор тирик одам олдида қўрқоқ алоқачи ким эканлигини дадил тилга олади.

«Мурод, шу учрашувимиздан ўттиз йилдан бери қўрқардим. Энди нима бўлса-бўлар, Мурод, ўша алоқачи менман, мен!» (III, 76). Финалда маънавий ҳукм чиқарилади. Персонаж қандай эканлиги аниқ билинди. Муаллифнинг оламга ва қаҳрамонга муносабати яққол кўзга ташланди.

Юқоридаги лўқма асарнинг хотимасигина эмас, унинг кульминациясидир. Чунки у бутун воқеалар жараёни юксалиб, энг юқори чўққига чиққан ҳолатни билдиради. Энг асосийси бош қаҳрамоннинг дунёқарашидаги ўзгариши, виждонини юксакликка кўтарилишидир. Бу пьесанинг кульминациясидир. Аммо кульминация асарда ягона эмас. Каримовнинг ўлик жангчилар билан мулоқоти ҳам салобати, кўлами ўткирлиги билан кульминацион даражага кўтарилган.

Яна бир чиқариладиган хулоса, драматург қўрқоқ одамнинг мард шахсга айланиш динамикасини асослаб берганлигидир.

Ўлмас Умарбеков ижодининг ўзига хос хусусияти шундаки, ундаги диологлар динамик ҳолда тузилгандир. Санъаткор ҳар бир пужта асар сюжети динамикаси ва тадрижий тараққиётини таъминлаш билан бирга, драма поэтикасининг ўзига хос бадиий компонентини ҳам ҳосил қилади.

Драматург танлаган ва пьесасида қўлаган концепцияси унинг бадииятини таъминловчи компонент бўлиб, санъаткорнинг услуб концепцияси юзага қалқиб чиқишига олиб келган. Ўлмас Умарбеков қўлаган услубнинг ҳар бир кўриниши (шакли, белгиси), яъни характер яратиш, конфликт тузиш, сюжет қуриш, ифода шакли, монологлар ва диалоглар драматург концепциясини тўла очиб беришга қаратилган.

Ўлмас Умарбековнинг саҳна сирларини мукамал эгалаб олиши персонаж нутқини, барча ўзига хос оҳанг ва

интонацияни маромида ўзлаштириб олиши турли тоифадаги образларни қиёмига етказиб яратишига имкон берган.

Бу жиҳатдан яна икки образ характерлидир. Бири Фаниев бўлса, иккинчиси Келдиевдир. Булар бир-бирига зид шахслардир. Характерли томони яна шундаки, улар Каримовга ҳам яқин, ҳам узоқ. Улар бош қаҳрамонни ўзлари билан бир жон-бир тан деб ҳис қилмайдилар. Фаниевга Каримовнинг либераллиги, вазифасига охириги вақтларда катта масъулият билан қарай олмаганлиги маъқул тушмади. Оқибатда кабель ишлаб чиқаришда сифатсизликка йўл қўйилаётганлиги Фаниевни ташвишга солади, бу нарса қадрдон, қуролдош дўстига ачиниш ҳиссини уйғотади. Бу ҳол эса икки дўст ўртасида тортишувларни, конфликтни келтириб чиқаради. Бунинг устига Саид Каримовдаги қайғу-аламнинг сирларига Фаниев ета олмаслиги зиддиятни кучайтиради.

Каримов эса дўстидан ажраб қолмаслик учун сирни узоқ вақт ошкор қилмасдан юради. Очиқдан-очиқ: «Агар у ҳамма гапни билганда, менга дўст бўлиб қолармикин?» деб ўйлайди (Ш, 67). Ана, унинг шубҳаси. Ҳа, унда шундай шубҳанинг уйғониши табиий бир ҳол. Чунки дўстининг қандай одам эканлиги унга маълум. Мурод Фаниевнинг қалби булоқ сувидай тиниқ, зиммасига юклатилган барча вазифаларни ўзининг муқаддас бурчидай деб билиб, қалб даъвати билан бажаради. Фронтда ҳам жанг қилиш намунасини кўрсатган. У меҳнатда ҳам ибрат бўладиган ишларни жону дили билан адо этади.

Муаллиф қаҳрамонини саҳнага олиб чиқиш биланок, у қандай заҳматкаш эканлигини ифодалаб боради. Ремаркага аҳамият берайлик: «Мурод гилам устида ётиб олиб қандайдир чертёжларни кўраяпти» (Ш, 67). Буларни кундуз куни бажараяпти, деб ўйласангиз керак. Йўқ, асло. Бу ҳолни муаллиф қаҳрамони тилидан баён қилади: «Болам, соат беш ярим бўлди, тонг отаяпти. Сен ҳалиям ухламадингми?» (Ш, 67). Ҳа, қаҳрамонимиз кечаси билан бошини қотириб, кабелларнинг сифатини оширишга хизмат қилдиган чертёжлар устида иш олиб борган. Унинг мақсади Нью-Йорк билан Лондон орасидан ўтган камида йигирма

Йилга чидай оладиган кабелларни ишлаб чиқаришдир. Бош инженернинг бу мақсади директорнинг қилмишлари билан зид бўлиши турган гап. Каримов бўлса амал-тақал қилиб кабелларни ишлаб чиқарса-ю, асосий кучни кастрюлка, қозон ва идиш-товоқларни етказишга қаратса. Ахир, бундай ишлар узоққа бормаслигига, эрта-индин сирлар фош бўлишига Ғаниевнинг ақли етади-ку!

Пок, ақлли бутун онгли ҳаётини меҳнатга бахшида этиб, ҳатто оила қуриш лозимлигини ўйламаган, ичмаган, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаган инсон у. Шунга кўра Мурод заводдаги хатолар, нуқсонларни кўриб туриб четлаб ўта олмас эди. Булар ҳақида вазирликка ёзилган шикоят ҳам бош инженернинг қалб даъвати билан юз берган.

Бу шикоят учун директор бош инженерига раҳмат айтиши мумкин эмас эди, албатта. Чунки бу иш унинг характериға зид. Комиссиядан юрагини олдириб қўйган Каримовға шикоят ўлганнинг устиға чиқиб тепгандай бўлиб таъсир этиши турган гап. Саид ҳам чакки эмас. Ўзини мудофаа қилишға уста. Гўё у халққа керак бўлган, унга маъқул тушган идиш-товоқларни пеш қилиб, зиддиятдан чиқиб кетмоқчи бўлади. Кабелларнинг сифати устиға гап кетганда директор ўзини оқлайдиган, рўкач қиладиган асоси йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам Каримов зимдан камчилигига рози бўлгандай. Ғаниев адолат, ҳақгўйлик тарафдори.

Фронтдаги жанг туфайли келиб чиққан зиддият жуда характерлидир. Муаллиф ўша даҳшатли ҳодисаға кетмакет ўқувчиларнинг диққат-эътиборини қаратиб, чигал нарсани ечишға уринади. Ғаниев концлагерда чеккан чидаб бўлмайдиган азобларини, оламдан ўтган тўрт азаматнинг фазилатларини эслаши орқали Каримов исканжаға олинади. «Агар булар омон қолишганда, ким билади, ким бўлишарди. Директорми, инженерми, ишчимми? Лекин бир нарсани яхши биламан, улар чинакам инсон бўлишарди. Ҳақгўй, булоқ сувидай соф, мард бўлишарди... Соловейко, Сорокин, Эгуриди, Неъматов» (II, 73).

Бу гапнинг рост эканлигини тилға киритилган ўша тўрт қаҳрамон ҳам тасдиқлайди. Эгуридининг яхши овози

бўлган, уянги Шаляпин бўлиб етишиши мумкин экан, ерни жонидан азиз кўрган Соловейко агроном бўлармиди, Неъматовга юристлик насиб қилармиди, ҳайвонларни севган Сорокин биолог касбини эгаллармиди. Каримов билан қуролдош дўстлар ўртасидаги зиддият ҳақиқат очилгандан кейин ҳал бўлади. Аммо Саид билан Муродга оид конфликт эса жумбоқлигича қолади. Чунки ўша даҳшатли сир очилмайди. Асар охирида у ошкор бўлганидан кейин зиддият ҳам барҳам топади.

«Комиссия» пьесасининг якуни ремарка билан берилди. «Иккала дўст бир-бирига тикилиб қолади» (III, 76). Ремарка изоҳловчи-шарҳловчи тарзида намоён бўлади. Бу ремарка Каримов билан Фаниевнинг асида ким эканликларини билдириб тургандай. Маълумки, ремаркалар турлича ҳолда учрайди. Вазият ремаркаси, ҳолат ремаркаси, портрет ремаркаси, пейзаж ремаркаси. «Комиссия» да қўлланилган ремаркани ҳолат ремаркаси, десак хато бўлмас.

Баъзи танқидчилар Саид билан Мурод ўртасида юз берган нозик конфликтнинг моҳиятига унчалик етиб бормаянганга ўхшашади. Масалан, Б.Фуломов «Виждон ревизияси» номи тақризида шундай ёзади: «Сезгир, донолиги, бутуннинг кўзи билан эртани кўра олиши ундайди уни бу ишга. Шу виждон унинг бошлиғи камчиликларини очиб ташлаши орқасида юз берадиган характерлараро зиддиятлар конфликт даражасига ўсиб чиқмайди» («Тошкент оқшоми» газетаси, 1974, 25 март).

Шуни айтиб ўтиш керакки, конфликтни қип-яланғоч қилиб ифода этиш шарт эмас. У ранг-баранг шаклларда юз бериши мумкин. Улардан бири «Комиссия» да ўз ифодасини топган. Икки дўст ўртасидаги конфликт шундан иборатки, улар бир-бирлари билан руҳий жиҳатдан кураш олиб борадилар, Муроднинг дашномлари билан Саид Каримовнинг ички дардлари тўқнашади, улар зўрайиб, конфликт ҳолатига киради. Ҳар икки дўст конфликтли вазиятга тушиб қоладилар, ундан қутилиш учун ҳаракат қилиб, яна конфликтга бориб тақаладилар.

Ўлмас Умарбеков воқеалар оқимидан, ҳаёт зиддиятларидан келиб чиқиб, умуминсоний характерга эга

бўлган яна бир муаммони кўтаради. У қаҳрамони тилидан: «Насиҳат бизнинг замонда кимга ёқарди?» (III, 68) дейди. Ҳа, бу шуро даврининг характерли хусусияти эди. Агарда ҳаётда хушомадгўйлик авжига чиқса, ман-манлик ошиб кетса ёки раҳбар ўзини билмай ҳовлиқиб қолса, ўша ерда насихатнинг йўли бекитилади. Мабодо у бош кўтариб қолса, кафан бичилади. Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков куйиб-пишиб насихатга кенг йўл очиш керак, деб бонг урди.

Юқоридаги луқмада Ўлмас Умарбеков фалсафасининг концепцияси ўз аксини топган. Муаллиф Каримов воситасида жамиятдаги, ҳаётдаги долзарб муаммоларни кўтарган ва ўқувчиларнинг диққат-эътиборини ўшаларга жалб қилиши жуда ўрнига тушган. Юқорида айтилган гаплар фақат ўтмишгагина қаратилмай, келажакда ҳам ўз қийматини йўқотмаслиги аниқ. Ўлмас Умарбеков фалсафасида ҳар бир инсон ўтмишини эсдан чиқармаган ҳолда ҳозирги ҳаётда билиб қадам қўйиши, келгусига тўғри назар ташлай олиши лозимлиги даъват этилган. Яна муҳими шундаки, унинг фалсафаси вақтинчалик амал курсисига ўтирган, инсонларни қақшатган, бойишга ружу қўйган, гердайган мансабдорларга сабоқ беради. Ўлмас Умарбековнинг фикрича, амал инсонни кўтармайди, балки инсон уни улуғлайди, гўзаллаштиради. Бунинг учун раҳбар инсонларга яхшилик қилиши, уларнинг ҳожатини чиқариши, келажакда жамиятнинг тараққиётига ҳисса қўша олиши даркор.

Инсон раҳбар бўлгани учун яхши бўлавермайди. У яхши инсон бўлгани учун лавозимга эга бўлиши лозим. Чунки омма кўпинча ўз ичида раҳбар етиштиради. Бошлиқ эса уни бошқаради. Халқнинг дарди, ниятларини амалга оширади. Қойил қилиб раҳбарлик қилиши учун у жамоага қулоқ осмоғи зарур. Маълумки, лавозим инсон туфайли ташкил топади, лавозим инсонни бунёдга келтирмайди, бор нарсани йўқ қилиб қўймайди ёки йўқ нарсани барпо ҳам қилавермайди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, раҳбарлар — терговчи, судья ёки прокурорлар эмас. Улар кишиларни сабр-тоқат ва донишмандлик билан ишнинг кўзини билиб тарбиялаш ўрнига буйруқлар

бериш, қарорлар чиқариш билан чекланиб қолмаслик-лари лозим. Тўғри тарбиялаш санъатига эга бўлган раҳбар мансабнинг обрўйини кўтаради, аҳамиятини орттиради, уни гўзаллаштиради. Агар раҳбар шу тамойилга амал қилмаса, қоқилиши турган гап.

Ўлмас Умарбеков ўзининг бу тамойилини икки қаҳрамони мисолида очиб беради. Фаниев зимдан Каримовга қақшатқич зарба бериб, уни лол қолдиришини муаллиф усталик билан ифода этади: «Биз ўзимиз учун яшамаяпмиз. Ўша биз учун, бизнинг келажагимиз, бутунимиз деб қурбон бўлганлар учун яшаяпмиз. Улар оз эмас... Улар биздан розими? Қандай яшаётганимиз, ишлаётганимиздан кўнгли тўқми? Шу ҳақда бир кун, жуда бўлмаганда, бир дақиқа ўйлаш керак. Ҳар биримиз — ҳар бир одам. Чунки ҳар биримизда ана шу йигирма миллион кишининг юраги ураяпти. Ҳар кеча, ҳар кундуз, ҳали бу кўпни кўрган ерда кўзга кўринмайдиган, ушлаб бўлмайдиган гувоҳлар бор. Мингта яхшининг ичида кимдир биров бировни арзимаган нарсада алдайди. Кимдир биров бировни меҳнат билан топган тийинини уриб қолади. Кимдир биров ўзининг бир кунлик роҳатини ўйлаб, кимнингдир оиласини бузади ва уни бир неча йилга ё бир умрга ишдан чиқаради. Кимдир биров арзимаган нарсада дағаллик қилиб, кимнингдир ҳаётга ишончини ўғирлайди. Агар шуларнинг ҳаммаси кечга бориб сарҳисоб қилинса, тепа сочинг тикка бўлиб кетади. Шунақалар бизда ҳам бор. Биттаси анави Келдиев, сен бўлсанг унинг бошини силаб юрибсан. Ўткинчи обрўининг кетига тушгансан. Бу обрў елкангдаги гард, пуф деса тушиб кетади. Из ҳам қолдирмайди. Чинакам обрў эртани ўйлаган одамда. Эртага бутундан яхши бўлади, деб умид қилган одамда» (III, 72).

Каримов обрў, амал кетидан қувиб ёмонларга ҳам яхшилик қилиб юборади. Фаниев унинг бу хусусиятини рўйирост танқид остига олади. «... Яхшига ҳам, ёмонга ҳам баробар яхшилик қилиб яшаш мумкин эмас. Бу фақат шахсиятпараст, ўзини уйлаган, ўзининг тинчлигини кўзлаган одамларнинг иши» (III, 72).

Энди гапни Келдиевга олиб ўтайлик. Нега энди Фаниев эзилиб, куйиб-пишиб диққат-эътиборини Келдиевга қарат-

ди. Халқимизда яхши нақл бор. «Дўстинг юзта бўлса ҳам кам, душманинг битта бўлса ҳам кўп». Кимга қандай муносабатда бўлиш лозимлиги пьесада чуқур маъно касб этган ҳолда ўз аксини топади. Ёмон кимсага яхшилиқ қилиш, унинг ёнини олиш кўнглисиз оқибатларга олиб боришини пьесадан уқиб оламиз. Асардан чиқарилган яна бир хулоса шундаки, ёмонни қўллаб-қувватлаш, унга яқинлашиш, унинг қаторига қўшилиб қолиш, деган фикр ҳам олдинга сурилади. Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади, деб халқимиз бекорга айтмаган.

Келдиевнинг қораси Каримовга юққан эди. Бунинг оқибатида директор асл инсон Ғаниевни беобрў қилишга уринади.

Келдиевни қўллаб-қувватлашга ҳеч қандай асос йўқ эди. У ўзининг биронта қилмиши билан ижобий муносабатга сазовор бўла олмайди. Бу кимса ўтакетган айёр, фақат ўзини ўйлаган, турли йўллар билан ташкилотни шилиб олишга уринган махлуқ. Муаллиф дастлаб унинг турмуш тарзига ўқувчиларни олиб кириб, завхоз билан бош инженернинг ҳаётини солиштириш орқали унинг олчоқлигини очиб беради. Ғаниевнинг уйи оддийгина бўлиб, Келдиевнинг уйи ҳашаматли. «Тахмон тўла духоба кўрпалар, ёстиқлар. Ўртадаги столга турли ноз-неъматлар қалаштириб ташланган» (Ш, 60). Уйи эса музейга ўхшаб безатилган. Устунлари эса Бобир Мирзонинг амакилари қурдирган устунлардан. Уйига мўлжалланган қандилларни кўрган одамнинг оғзи очилиб қоларди. Булар ҳам камлик қилгандай унинг боғи ўзига яраша безатилган. Қизиқда, завхознинг маоши бош инженерникидан кам бўлса, бирининг хонадони ҳай-ҳай, иккинчисиники эса вой-вой. Бу тафовутларнинг сабаби нимада, илдишлари қерга бориб тақалади?

Бунга муаллиф ўринлатиб жавоб беради. Келдиев заводдан юлишидан ташқари, савдогарчиликни авжига чиқариб, бойиган. Ҳовлидаги минглаб туп гулларни Навосибирск, Ростов, Рига каби шаҳарларнинг бозорларига олиб бориб, қиммат баҳоларда сотган. Унинг усталиги шундаки, директорнинг сажийлигидан фойдаланиб, ўша шаҳарларга завод ҳисобидан командировкалар олиб, шахсий ишларини дўндириб юрган.

Бугина эмас, Келдиев ўтакетган ифвогар ҳамдир. Унинг тўқиган бўҳтонига кўра заводдаги пок, ҳалол, ишбилармон хизматчиларнинг барчаси унга, директорга душман эмиш. Энг ёмони Мурод Фаниев бош-қош бўлиб янги кабелни ихтиро қилаётган барча кишиларни қоралаш орқали хайрли, мамлакатга жуда катта фойда берадиган ишнинг белига тепишга уринишдир.

Келдиев завод танасига ёпишиб олган зулуқдир. Директорга берган маслаҳатларини эшитинг: «Бир амаллаб шуларни яна тўғри йўлга солиб олиш керак» (III, 63). Бу дегани — катта ишни барбод қилиш, яхши хизматчиларнинг баҳридан ўтиш. Каримов унинг қилмишларини сезиб қолади, бирдан-бир тўғри хулосага келади. Драматург: «Кузғунга ўхшаб, ҳаром 300 йил яшагандан кўра, бургутдай бўлиб, ўттиз йил яшаган минг бор афзал», — деб таъкидлайди. Директорнинг ҳаққоний фикри яна шундан иборат: «Одам учун ҳалол халқум — ҳаётда биронта из қолдириш» (III, 65).

Булардан келиб чиқиб, Каримов ўз ходимига жуда тўғри маслаҳат беради: «Ҳаётингизни, Келдиев, ана шу ҳеч нимадан, нолдан бошланг... Бирор гуноҳ қилган одам ҳаётини бир-икки марта шу нолдан бошлаши керак» (III, 65). Ўтмишни эсдан чиқармасдан, ҳеч бўлмаса бир кун бўлса ҳам уни эслашни Саид талаб қилиши ҳам мантиқнинг оқими билан, қаҳрамоннинг ярамас қилмиши билан боғланиб кетади. Бу қабих ўтмишининг қайтарма, тўғри йўлга тушиб ол, деганидир.

Келдиевнинг маънавий олами қашшоқ, у оддий нарса-лардан ҳам беҳабар, ўтакетган саводсиз кимса. Буни «Лев Толстойнинг жуда яхши шеърлари бор», деган фикридан ҳам билиб олиш мумкин.

Аммо керакли одамларни алдаб-сулдаб, кўнглини овлаб, қинғир қилмишларини яширишга уста. Келадиган комиссия аъзоларини бвалиқўрликка олиб чиқиб, дастурхонни қази-қарталар билан тўлдириб ташламоқчи бўлиши заминидан ҳам унинг қора нияти ётарди.

Унинг бу мунофиқона қилмишларининг моҳиятига етиб борган Каримов уни бошлаб савалайди. «Замонга айб қўйманг. Сизга ўхшаганлар замонни бузаяпти: порахўрларни, муттаҳамларни қўпайтираяпти». (III, 64).

Қаллоблар, ўғрилар, муттаҳамларнинг асосий мақсади — замонни қоралаш, бутун айбни замонга қўйиб, ўзларини эса фаришталардай қилиб кўрсатиш. Бу ўтмишда ҳам бўлган, ҳозирги даврда ҳам авж олиб бормоқда.

Шундай қилиб, икки раҳбар уртасидаги зиддият бирининг маънавий жиҳатдан устуналиги билан, иккинчисининг эса инкор этилиши билан ҳал қилинади.

Ўлмас Умарбеков «Комиссия»да ҳам «Оқар сувлар» пьесасидаги айрим усулларни қўлаган. Маълумки, бундан олдинги асарида ҳам бош қаҳрамон Комил севгилис Гулчеҳрани сувга ботиб кетаётганлигини кўриб, қўрқоқлик қилиб, уни қутқармайди. Бу айби учун ҳамиша пушаймон қилиб яшайди. Кейинги драмасида Каримов қуролдош дўстларини қутқармасдан, азоб чекиб юришлари юқорида қўлланган усулга анча ўхшаб кетади.

Яна бир ўхшашлик. Гулчеҳрага жон ато этилиб, тилга киритилади, у қўрқоқ севгилисини қаттиқ қоралайди. Кейинги драмадаги қуролдош дўстларининг Каримовга таъна тошларини отишлари ҳам юқоридаги асардаги усулга ўхшаб кетади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, баъзан фабулалар — воқеа-ҳодисалар пьесаларда бир-бирига яқин бўлиб қолади. Бу ерда асосий гап ўхшашликда эмас. Балки қайтариқ фабулаларни чуқур мазмун билан суғориб, уларга янги-янги ҳодисаларни киритиб, ҳаёт ҳақида ўткир фалсафий мулоҳазалар юришиб, тўла маънодаги янги пьесалар яратиш устида кетмоқда.

Очиқ айтишимиз керакки, Ўлмас Умарбеков бу вазифанинг урдасидан чиқа олган. «Комиссия»да ўхшаш ҳодисалар кенг қўламда, чуқур маънода, роявий-эстетик баркамолликда очиб берилганки, бу фазилатлар бу драманинг оригиналигини таъминлай олган.

Шуни ҳам назарда тутишимиз керакки, театрнинг оммавийлик характери ҳаётнинг динамик хусусиятини кўрсатишга ёрдам беради. Шу сабабдан ҳам унинг ижодий жамоаси фақат индивидуал образни ёритиб бериш билан кифояланиб қолмасдан, жонли ҳаётнинг гўзаллигини ҳам кўрсатишга жиддий аҳамият берган. Театрнинг катта ютуғи шундаки, у Ўлмас Умарбеков пьесасининг ўзига

хос мураккаб жиҳатларини ҳал қилиш калитини топа олди. Оқибатда спектаклда реал режани поэтик умумлашмалар билан гавдалантиришга муваффақ бўлинди.

Асарга зеб берган нарса яна шундаки, ундаги образларни ижро этган артистлар ниҳоятда истеъдодли эдилар. Мана, бир кўздан кечирайлик, Саид Каримов — Наби Раҳимов, Мурод Ғаниев — Зикир Муҳаммаджонов, Мария Ивановна — Зайнаб Садриева, Раҳима — Тўти Юсупова ва Рихси Иброҳимова, Чол — Турғун Хонтўраев, Келдиев — Муҳсин Юсупов, Жўра Тожиев ижроларида қаҳрамонлар фаолиятига ўзига хос ҳамоҳанглик пайдо бўлган.

Буларнинг ҳар бири ўз қаҳрамонини такомилга етказиб ўйнаб, томошабинларнинг қувончи ва олқишларига сазовор бўлди.

Айниқса, Наби Раҳимовнинг бош қаҳрамон Саид Каримов образини саҳнада жонлантиришдаги актёрлик маҳорати таҳсинга сазовор. Улуғ санъаткор виждон амри билан поклана олган шахс образини қойил қилиб яратиб берган. Бугина эмас, балки гуноҳи, қилмишига виждонан ҳисоб бериб, ўзини суд қила олган умумлашма инсон образини бера олган.

Наби Раҳимов қаҳрамонининг ички кечинмаларини ниҳоятда аниқ ифодалаб, қалбидаги нозик ўзгаришларини беришда маҳорат кўрсатади.

Актёр шу билан бирга Каримовни иродали, кучли шахс сифатида ифодалайди. Қаҳрамоннинг ички дунёсини санъаткор шундай ифода этадики, оқибатда томошабин қалбини тугёнга келтиради. Қаҳрамон оғир қисматини ювиш учун қилган хайрли ишларини актёр ҳаққоний қилиб ифодалаши орқали саҳнадаги юз бераётган ўзгаришларга томошабинларни ишонтира олади. Эгилган, букчайиб қолган қомати аста-секин ўнглана бошлайди. Чунки унинг қалбини кемирган дард ташқарига фавворадай отилиб чиққан эди.

Демак, актёр вазият тақозоси билан қаҳрамоннинг ички эҳтиёжи билан гапиради ва ҳаракат қилади, унинг моҳиятига мос тушадиган оҳангда сўзлайди.

Бошқа шахслар ҳам бир-бири билан узвий боғланиб, қилмишлари ва сўзларидан келиб чиқиб ҳаракат қилади-

лар. Бирининг қилиши иккинчисининг хатти-ҳаракатлари билан тўлдирилади ва бойитилади.

Жонли чиққан образгина томошабиннинг кучли ҳаяжонини қўзғашади, унга тездан ўз муносабатини билдиришига олиб келиши мумкин.

Худди шундай тарзда Миллий театрнинг истеъдодли актёрлари Ўлмас Умарбековнинг «Комиссия» асарини ижро этдилар ва муваффақиятларга эришдилар.

Шу билан бирга пьесада бадий жиҳатдан етарли асосланмаган, ҳаётий замини чуқур иботланмаган эпизодлари ҳам учраб турадики, уларни тилга олмасдан утсак, адолатдан бўлмас.

Саид Каримовнинг ички психологик ҳолати, бошқалар билан алоқаси баъзи жиҳатдан ўқувчиларга қоронғироқ бўлиб қолади. Ҳаётдаги жараён, қаҳрамоннинг ўсиш мантиғи ибот қилишни талаб қилиб қолган айрим ҳолларда изоҳлашга етарли ўрин бермайди. Ўқувчи ва томошабинда нима учун Саид бошқа қаҳрамонларга эмас, фаррош Мария Ивановна ҳузурига бориб, юрагини ёзмоқчи бўлади, деган ўринли савол турғилади. Ахир, катта заводда минглаб одамлар ишлайди, энг асосийси уларнинг деярли ҳаммаси директорларини севишади, ҳурмат қилишади. Шу сабабдан ҳам унинг дардига малҳам бўладиган, унга яқин турган раҳбар дўстлари бор-ку.

Каримов уларга мурожаат қилса, улардан кўпроқ ақл чиқиши мумкин эди-ку. Шунинг учун ҳам Каримов билан Мария Ивановналарнинг учрашиш сабаблари бадий жиҳатдан далиллашга муҳтожга ўхшайди.

Ўлмас Умарбеков асарларида характерларнинг шаклланиши, ривожланиши, бошқача қилиб айтсак, «қалб диалектикаси»га аҳамият бериш кучайди.

Фақат Ўлмас Умарбековдагина эмас, умуман ўзбек миллий драматургиясида воқеликдаги ижтимоий ва маънавий ўзгаришлар жараёнининг диалектикаси ўз ифодасини топиб борди. Инсонлардаги маънавий ва руҳий ўсиб бориш соҳасидаги улкан тараққиётни ўзлаштириш, талқин қилиш бўйича драматурглар ҳаминиша изланишларда бўлдилар.

Бу ҳол эса жамиятни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тозалашга, поклашга қаратилгандир. Бу замондошларимиз-

нинг ички оламини очишда адабиёт ва санъатнинг роли ошиб бораётганлигидан далолат беради.

Шуни айтишимиз керакки, Ўлмас Умарбеков драматик асарларининг новаторлик мотивлари «Комиссия»дан яққол курина бошлайди. Буни биз мавзуларнинг чуқурроқ акс эттирилишидан, муаммоларнинг жиддийлиги ва муҳимлигидан, ўзига хосликнинг ёрқин намоён бўлишидан билиб оламиз.

Ўлмас Умарбеков ўз асарининг мазмунидан, характерлар фаолиятдан фалсафий хулосалар чиқаради. Энг аввало, драматург ҳар бир инсон ўз виждонини ҳамиша булоқ сувидай пок сақлаши лозимлигини таъкидлайди. Агарда инсон айб қилиб қўйса, уни бартараф қилиш учун қанчалик уринмасин, бари бир қалбида доғи қолади, деган чуқур хулосага олиб келади. Пьеса гуноҳ қилиб қўйган инсонни ўз-ўзини холисона тафтиш қилишга даъват этади, учраган доғларни ювишга чорлайди, истиқболга руҳлантиради. Асарнинг бутунги кунимиздаги руҳи, пафоси, эмоционал таъсири ҳам мана шунда яққол намоён бўлган.

III БОБ

ИНСОНИЙЛИК МАДҲИ

Ўлмас Умарбеков «Қиёмат қарз» пьесасининг ёзилиш тарихини шундай ҳикоя қилади: «Шукур (Холмирзаев — Ҳ.А.) Бойсунда бир мўйсафид урушга кетган бир одамнинг қўйларини боқиб юргангани, қўйлар кўпайиб кетгани, аммо эгасидан ҳамон дарак йўқлигини айтиб берди, бир ҳикоя қилмайсизми шунини, деди. Ўшандан кейин қаерга бормай, кекса одамларни кўрсам, Шукур айтиб берган воқеа ҳаёлимдан ўтадиган бўлиб қолди. Бир иш билан Паркент томонга ўтиб келдим шу воқеа ҳикояга айланди... Аммо мен уни унутолмадим. Сулаймон ота — ҳикояда Сарсонбой ота — янги воқеалар, одамлар, тўқнашувлар орасига тушиб, пьесага айланди» («Тошкент оқшоми», 1994, 14 март).

Ўлмас Умарбековнинг оддий инсон образини яратишга уриниши қалб даъвати эди.

У пьеса ёзишдан олдин шундай ишончли образни кичик жанр — ҳикояда ифодалаб бериб, ўзининг бадий имкониятини синаб кўради.

«Қиёмат қарз» ҳикоясида муаллифнинг ўз олдига қўйган нияти — асл инсоннинг қиёфасини очиб беришга уриниши зое кетмади. Сарсонбой Ҳайдарали томонидан ташлаб кетилаган икки қўйни кўз қорачигидай авайлаб, уларни йигирма йил давомида қирқтадан оширди. Юксак бурчини бажо келтириш учун Сарсонбой ҳар куни Ҳайдаралининг йўлига кўзи интизор. Иккинчи жаҳон урушига кетган қўйларнинг эгасидан дарак йўқ. Дарак йўқ. Ҳикоянинг асосий вояси, айрим сюжет линиялари, баъзи қаҳрамонлари пьесага кенг қанот ёзиб кириб келади. Сарсонбой — чўпон драмага Сулаймон ота бўлиб, унинг рафиқаси Зеби шундай номда, чойхоначи Мадумар эса Фулом сиймосида кейинги асарида жонланади.

Пьесада ҳикоя қаҳрамонлари кенгроқ қулоч ёзади, эпизодларнинг кўлами ҳам кенгайди, янги-янги хислатлар, хусусиятлар, воқеа-ҳодисалар ўз ифодасини топади. Маълумки, ҳикояда бош қаҳрамоннинг қисмати қандай ҳал

қилиниши, Ҳайдарали тақдири нима билан яқунланганлиги мавҳум бўлиб қолади. Шуларнинг ўзиёқ драма ёзишга муаллифни ундаганлиги сир эмас. Драматург кейинги асарида инсонийликни улуғлади, уни кўкларга кўтариб, ижобий қаҳрамон яратиш бобида жиддий ижодий меҳнат қилди.

Шуни айтиш керакки, ҳамма даврларда, турли шароитларда адабиётда, шу жумладан драматургияда ижобий қаҳрамон ҳамиша энг долзарб масала бўлиб келган. Ижобий шахснинг ташкил топиши, ўсиб бориши, кураши, салобати, қудрати ички оламининг гўзаллиги, характерининг бойлиги ва ранг-баранглиги билан белгиланади. Миллий драматургиямизнинг яхши, пухта намуналарида инсон қалбининг турли фазилатлари кенг ва чуқур акс эттирилган. Ҳар бир давр етказган комил инсон ибрат бўладиган хусусиятларини ифодалаш орқали унинг улуғворлиги намён этилади. Комил инсонлар драматургларнинг илҳом манбаи бўлиб, уларни ижодий парвозларга руҳлантиргани шубҳасиздир. Шу сабабдан ҳам оддий, заҳматкаш инсонларнинг қиёфаларини кўрсатиб беришни драматургларимиз ўзларининг бурчи ва фахри, ҳаётларининг мақсади ва маъноси деб билдилар.

Бу масала драматургларнинг маҳоратини белгилайдиган мезон, асарларнинг аҳамияти ва қимматини кўрсатадиган муҳим омилдир. Лекин, шуни айтиб ўтиш керакки, ижобий қаҳрамон масаласи драматургиямизда оқсаган соҳалардан биридир. Ҳаётимизда ажойиб, ҳалол, меҳнаткаш инсонлар кўп бўлишига қарамай, уларнинг образлари драматургиямизда старли даражада ёритилмаётир. Айрим ҳолларда эса, схематик, шаблон ижобий қаҳрамонларга дуч келаемиз. Улар жонли кишилар сифатида эмас, кўпинча маслаҳатгўйлар, ақл ўргатадиган, шиорий-декларатив гапларни айтадиган қуруқ шахслар бўлиб қолганлар.

Драмада бош қаҳрамонлар қандай бўлади, ижобийми ёки салбийми? Ижобий қаҳрамонсиз ҳам пьеса яратиш мумкинми? Пьесада қанча ижобий, қанча салбий шахслар бўлиши керак, деб ҳисоб-китоб йўлига ўтиш ҳодисалари ҳам бўлган. Бундай догматик қарашлар драматургия тараққиётига катта зарар етказганлиги маълум.

Пьесага қандай шахсларни олиб кириш масаласини ҳаётнинг ўзи тақозо этади, муаллифнинг роявий-эстетик нияти белгилаб беради.

Асосий гап ижобий қаҳрамонларни сўзлатиб қўйишдагина эмас, балки уларда замон руҳи ва моҳиятини, янги кишиларнинг табиати ва мазмунини, характери ва юмушларини қандай гавдалантира олиш маҳоратидадир. Ана ўшандагина индивидуал характерларни ифодалаш мумкин бўлади.

Айрим асарларда драматурглар замонавий мавзуга қўл урадилар, ҳозирги кунларнинг муаммоларини ёритмоқчи бўладилар, лекин қаҳрамонлар замонавий бўлиб чиқмай қолади. Чунки улар ўз даврининг характерли хусусиятларини гавдалантира олмайдилар.

Ўлмас Умарбеков ижобий қаҳрамонларни яратишда декларация ва шиорларга суяниб қалам тебратмасдан, қаҳрамонни улуғлайдиган фазилатларини бериш орқали характерлар яратади.

Ўлмас Умарбеков эстетикасининг ўзига хос муҳим фазилати шундаки, у оддий кишиларда гўзалликни топа олади. Кундалик ҳаётда катта қалбли кишиларни қаламга олиш — драматург маънавиятининг бойлигини, фикрлаш доирасининг кенглигини кўрсатади. Шу билан бирга оддий кишилар ички оламининг ранг-баранглигини ҳам намойиш этади. Санъаткор оддий инсон тасвири орқали миллий характернинг ўзига хос бўлган жиҳатларини очиб берди. Инсоннинг оддийлиги ва табиийлиги халқимизнинг характерли хусусияти эканлигига урғу беради.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўлмас Умарбековнинг пухта пьесаларида жамиятнинг долзарб муаммолари ва зарур бўлган воқеалар ўз ифодасини топган. Шу сабабдан ҳам улардаги қаҳрамонлар халқнинг манфаатларини, жамиятнинг илгор рояларини тараннум этувчи ва ҳимоя қилувчи халқ фарзандларидир. Бу нарса эса халқда қизиқиш уйғотмаслиги мумкин эмас. Пьесаларининг ҳозирда ва келажакдаги аҳамияти ҳам шундадир.

Ўлмас Умарбеков ўз ижодида қаҳрамонларини фалсафий идрок этишга катта ўрин ажратади. Унинг персонажлари ўзларининг ҳаётдаги ўринларини белгилай оладиган, қадрларига ета оладиган шахслардир.

Шу сабабдан ҳам унинг ижодида инсон ва жамият масаласи кўтарилиб, фалсафий мулоҳазалар юритилади. У инсон руҳиятининг ич-ичига киришга, ички олами билан ташқи дунёнинг ўзаро боғлиқлигига катта аҳамият берган. Бу ҳол қаҳрамоннинг бор моҳиятини очишга имкон туғдирган.

Ўлмас Умарбеков бу ҳолатни шундай таърифлайди: «Шу ҳикояни («Қиёмат қарз»ни — Ҳ.А.) ёзганимда, ундаги воқеалар атрофимда юз бергандек бўлди. Ўз-ўзидан пьесага ўтиб кетдим. Кейин кўз олдимга машҳур актёримиз Шукур Бурҳонов келди. Ҳамма саҳналар ойдинлашди. Энг муҳими, Сулаймон отанинг аниқ характери пайдо бўлди» (Ўша тўплам, 385-бет). Лекин Ўлмас Умарбеков осонлик билан ўз ниятига етган эмас. У катта қийинчиликларни бошидан ўтказган. «Пьеса («Қиёмат қарз» — Ҳ.А.) ... бир йилдан зиёд Ҳамза театрида ётди» («Тошкент оқшоми», 1994, 14 март), деб куйиниб ёзган эди муаллиф.

Аммо Ўлмас Умарбековнинг руҳи тушмади, заҳматкаш ижодкор асарини академик театри бўйига мослаштириш учун кўп ва ҳўп ижодий меҳнат қилди. Айниқса, бу соҳада улуғ артистимиз Шукур Бурҳоновнинг ёрдамлари чексиз бўлган. Мана, ўзидан эшитайлик:

«Шукур ака (Бурҳонов — Ҳ.А.) асарни («Қиёмат қарз»ни — Ҳ.А.) таг-тубигача тушуниб, ёдлаб олмагунча, у кишининг уйида ишлади... Тахминан бир йилдан сўнг саҳнада репетициялар бошланди» («Тошкент оқшоми», 1994, 14 март). «Қиёмат қарз»да санъаткоримизни ҳамда томошабинларни қизиқтирган нарса нима? Унда биз замондошларимизнинг, қилшоғимизнинг оддий бир кишиси — чўпоннинг катта қалбини, жўшқин юрагини олижаноб фазилатларини кўраимиз. Оддийлик ва табиийлик, ҳаққонийлик ва маънавий юксаклик, улкан масъулият ва бурчни чуқур ҳис қилишнинг бари кекса чўпон Сулаймон ота образида жамулжам.

Муаллиф ўз қаҳрамонини турли вазиятларга олиб киради ва ҳар хил тоифадаги кишилар билан тўқнаштириб оддий бир одамнинг кучли характерини яратиб беради. Ҳа, унинг одамгарчилик бобида қилган ишлари, қилмишлари ҳар бир ўқувчи ёки томошабиннинг муҳаббатини қўзғатмаслиги мумкин эмас.

Ш.Бурҳонов Сулаймон ота ролини зўр маҳорат билан ижро этиши орқали унга томошабинларнинг муҳаббатини ошириб юборади. Артистимиз қаҳрамоннинг бой руҳий дунёсини, ички кечинмаларини, товланишларини чуқур очиб бериб, спектаклнинг ғоявий-баддий савиясини юқори даражага кутаради. Ш.Бурҳонов Сулаймон отадаги психологизмни ҳар кўринишда, ҳар бир персонаж билан учрашганда, ҳаттоки овозсиз эпизодларда шундай изҳор этадики, унинг табиийлигига томошабин тўла ишонч ҳосил қилади.

Сулаймон отага тинчлик бермаган, тушларига кириб безовта қилган, юрагини ўттиз йил давомида тимдалаб турган нарса — Нўъмон бериб кетган қарз. Нўъмон фронтга жўнаш олдидан иккита қузини Сулаймон отага қолдириб кетади. Сулаймон ота эса зўр ҳавас билан уларни боқади, кўз қорачиғидай асрайди, емидан, сувидан ҳаминша хабардор бўлиб туради. Оқибатда уларнинг сони 400 га етади, қўйлар думбаларига тирговуч қўйдиган даражада семиради. Лекин булар ҳаммаси Сулаймон отанинг қиёматли қарзи. Сулаймон ота Нўъмон олдидаги бурчини худди шундай тушунади, унинг ишончини оқлашни ўз қалбининг муқаддас амри деб билади.

Ҳа, ҳаётда турли одамаар бор. Ҳар қандай йўллар билан бўлса-да, яхши яшашга уринадиганлар ҳам йўқ эмас. Фақат ўзим бўлай дегандар, бу борада ҳар хил қабиҳ ишларни қилишга тайёр турганлар ҳам учрайди. Шон-шўҳрат учун муккасидан кетган, ўз ниятига етишиш учун яқин дўстини, ака-укасини сотиб юрадиганлар маҳлуқлар ҳам мавжуд. Сулаймон ота эса ундай «ғирром» одамлардан эмас. Юқоридаги одамларга ўйшаганда эди, Нўъмонжонга қўйларингиз ҳаром ўлиб қолди, деб ўн мингни ўз манфаатига ишлайтиб, ҳузур-ҳаловатда яшаган бўларди. Сулаймоннинг улуғворлиги шундаки, унда юксак виждон бор, одамийлик барқ уриб туради. Қарзига ҳам худди шу улкан виждони билан ёндашади. «...Ўзини топсам ўзига, топмасам таниш-билишларига пулларни топшириб қарзимдан қутиламан. Бўлмаса бу дунё тугул, у дунёда ҳам тинч бўлмайман». Ҳа, бу сўзларни катта ҳарфлар билан ёзиладиган инсонгина айта олиши мумкин. Ш.Бурҳонов қаҳра-

моннинг бу гапига урғу беради. Уни шундай жозибали қилиб айтадики, у томошабиннинг қалбига чўғдай тегади. Шу билан Сулаймон отанинг характери ва мақсадининг моҳияти очилади-қўяди.

Қиёмат қарз Сулаймон отанинг елкасини тоғдай босиб турганлигини, қарз билан дунёдан ўтиб кетмаслик учун эгасини бутун мамлакатдан қидиришга тайёр эканлигини Ш.Бурҳонов жуда таъсирли қилиб томошабинларга етказди. Ш.Бурҳонов — Сулаймон ота бизга Нўъмонни ўттиз йиллаб кутганлигини «кўзлари йўлига тўрт» бўлганлигини қадам-бақадам тушунтириб беради.

Сулаймон отанинг фаолиятига бир назар солсак, отанинг босган ҳар бир қадами савобли ишларга йўналтирилган, инсонларнинг оғирини енгил қилишга, ҳожатини чиқаришга қаратилган. У билан Зебонинг турмуш тарзини олайлик. Уларнинг муҳаббатида севги ҳақидаги балан-дпарвоз гаплар йўқ. Аммо улар шундай иноқ, бир-бирига меҳрибон, ғамхўр, тотув яшайдикки, ҳар бир инсоннинг ҳаваси келади. Уларнинг бир-бирига бўлган севгилари чуқур, қалбдан. Лекин ҳаёт ҳаётда. Турмушда баъзан алғов-далғов бўлиб туради. Ҳаёт доим теп-текис кечмайди. Ёқмайдиган гаплар ҳам ўтиб туради-да. Муаллиф икки инсон турмушини идеаллаштириш йўлидан бормасдан, ҳаққоний акс эттирган.

«Сулаймон ота: — Одамни хуноб қиладиган гапни гапирасан-да.

Зеби хола: — Сиз хуноб қилмай гапирасиз. Сизнинг гапингизга илон пўст ташлайди» (II, 84).

Булар оилада онда-сонда учраб турадиган ўткинчи дамлар. Зебининг эс-ҳуши Нўъмонжонда. Ўғли Турсунали фин урушида ҳалок бўлиб кетгандан сўнг, Нўъмонжонга она меҳрини қўйган. Уни ўз ўғлидай кўриб, орзу-ҳавасларини ушатмоқчи. Нўъмонжонга қиз топиб, тўйини жондиди билан ўтказмоқчи. Зеби ва Сулаймон ота Заркентни гумбуралиб тўй қилишни қўнғилларига тутиб қўйишган. Улар Нўъмонжоннинг бола-чақаси бўлишини, фарзандларини завқ билан катта қилишларини орзу қилишларида ҳам унга бўлган ишонч ва меҳр барқ уради. Яна бир нарсага аҳамият берайлик: Зеби хола жуда яхши ниятлар

билан чувст дўппи, шоҳи қийиқчани Нуъмонжонга атаб олиб қўйган. Бу ҳам ўша саховатли қалб эгасининг муҳаббати нишонаси сифатида ўз ифодасини топган. Ҳатто, Зеби жон бераётганида ҳам Нуъмонжонни эслаб оламдан ўтади.

Сулаймон отада Нуъмонжонга нисбатан севги алангасини кучайтирган ҳам Зебидир.

Сулаймон ота ҳар бир кишига ўзига яраша муомала қилади, унинг дардини зийраклик билан кузатиб, қалбига лойиқ калит топиб, муносабат билдиради. У хотинига нисбатан мойиллик ва ғамхўрликнинг ёрқин намунасини кўрсатган бўлса, дўсти Фуломга муносабатда эса ҳазилга куч бериб, унинг юрак нидоларини ташқарига отилиб чиқаришнинг йўлини топган. Гарчи у чойхоначи Фуломни «чўлоқ» деб ҳазил қилса ҳам, бунда ҳақоратлаш, камситиш асло сезилмайди. Аксинча, бунда яқинлик ўз ифодасини топган, яъни 70 йиллик дўстини яхши кўрганлигини, эркалашини изҳор этган. Улар бир-бирини қувватлашади, бир-бирларига жуда меҳрибон. Аммо қалтис ҳазилни ҳам қанда қилишмайди. Қуйидаги диалогни эшитган одам ҳайрон бўлиб, уларга нисбатан салбий ҳис-туйғу уйғонгандай бўлади. Мана, эшитинг:

«Фулом ака: — Сенга аччиқ чой бериб ўлибманми? Ўзи қилтиллаб турибсан, сафар олдидан ўлиб-нетиб қолсанг нима қиламан?»

Сулаймон ота: — Ҳа, чўлоқ! Топган баҳсингни қара. Менинг соғлигим сенга уч пул. Мақсадинг чойдан уриш. Буни етти яшар бола ҳам билади...

Фулом ака: — Нима дединг? Кеча ошга қази солмовдим шекилли?

Сулаймон ота: — Сенинг ошингни егандан кейин ўн кун ошқозоннинг шўрини ювиш керак. Туздан ош қиласанми нима бало, масалликни уриб қолиб?» (III, 86-87). Бундай ҳазилнинг заминиде самимийлик, ҳаққоний дўстлик мотивлари жўш уради. Қаҳрамонларга миллийлик бахшида этади. Ўзбек халқининг чандиш усули жуда ўринлатиб ишлатилган, асарнинг бадий қимматини оширган. Пьесада Фуломнинг юракдан айтган сўзларини эшитиб, уларнинг ҳақиқий миллий колорит билан суғорилганига амин бўламиз: «Ҳозир ҳам ош қиламан. Неварам Қўқондан дев-

зира олиб келибди. Сафар олдидан еб кетарсан дейман (III, 87). Шундай қилиб, уларнинг дўстлик пойдевори темир-метиндек мустақкам ва ҳеч қандай олди-қочди гаплар унга дарз еткиза олмаслигига ишонамиз.

Шу билан бирга Фулом Сулаймон отанинг ташвишини ўз ташвиши деб билади. Саёҳатта бормоқчи бўлган дўсти учун чойхонани бекитиб, у билан бирга кетмоқчи бўлиши чин қадрдоннинг иши.

Сулаймон отанинг бирдан-бир ишонган дўсти, ажралмас қадрдони Фулом эди, албатта. Шу сабабдан ҳам чўпон орзу-умидларига етиб, елкасидаги оғир юкдан қутилганда, севинчларини биринчи бўлиб Фуломга етказишга шошилиши ҳам табиий ҳол эди. У телеграмма-сида Нўъмонжонни топганлиги, уч баҳодир дўсти билан Киев ёнида тинч ётганини, ҳайқал ўрнатилганлигини, бутун Украина уларни билишини, бундан кейин гашт қилиб яшашини изҳор этадики, бу ҳам садоқати абадийлигининг яққол исботидир. Савобли, хайрли ишлар қилишни ўз ҳаётининг мазмуни деб билган Сулаймон отанинг ҳар бир босган қадамидан нур ёғилиб туради, мурувват жўш уради.

Унинг бундай фазилатини муаллиф студентлар ётоқхонасида истиқомат қилган бир кичик, янги оила ҳаёти ми-солида ҳам қизиқарли, таъсирли қилиб очиб беради. Гап шундаки, аспирант Содиқнинг ширин турмушига пашша тушиши орқали хотинининг ота-оналари уни уйларига олиб кетади. Фарзандини жондан яхши кўрган ота уни ўғирлаб, ўз ётоқхонасида қийналиб боқа бошлайди. Бу азоб-уқубатларни ўз кўзи билан кўрган Сулаймон ота мужмал турмушнинг чигалини ёзиб беради. Бунда унинг ақли-фаросати, донишмандлиги, катта ҳаёт тажрибаси қўл келади. Икки севишган ёшни бир-бирига қўшиб қўйиб, бахтли қилиб, савобнинг тагида қолади.

Сулаймон ота бу уйга келиб қолишининг сабабчиси ҳам Нўъмонжондир. Сулаймон отанинг бир журналист билан қилган суҳбати муносабати билан Нўъмонжоннинг ўғли унга хат ёзган, шу хат уни бу хонадонга бошлаб келган. Аммо ота қидирган Нўъмонжон у эмас экан. Баҳонада у Содиқнинг ҳожатини чиқариб кетади.

Сулаймон ёш гўдакка шундай меҳрибонлик қиладики, муҳаббати товланадики, буни кўрган ҳар бир инсоннинг унга нисбатан ҳурмати янада ошади. У зорланиб: «Қани энди, мени ҳам битта неварам бўлса?» (III, 96) деб орзу қилади.

Хўш, Сулаймон ота дарз кетаётган икки ёшнинг турмушини қандай қилиб йўлга солди? Бош қаҳрамон деярли буйруқ тарзида: «Ҳа, Зарифа бошидан бошлаб эри, ўгли билан шу ерда туради. Тузукми? Мен кимлигимни айтиб ўтирмайман. Тузукми?» (III, 97). Шу сўзлардан кейин Сулаймон ота этигининг қўнжидан пичоғини олиб, чопонининг енгига арта бошлайди. Бу ҳам чўпон ўзининг ниятига етиш учун қўллаган воситаларидан бири. Бу ерда биз ҳам илтимоснинг, ҳам буйруқнинг, ҳам қўрқитишнинг сабабини тушуниб турибмиз. Шу йўл билан Сулаймон ота Билол акани, келиннинг отасини эгиб олади. Энди навбат шаддод, сувни лойқалатиб, ҳамма ишни бузиб, икки қалбни бир-биридан ажратиб қўйган Билолнинг рафиқасига келади. Уни эпақага келтириш учун қандай усулни қўллаш лозим? Сулаймон ота бунинг ҳам йўлини топади. Онаси қаршилиқ қилганда, рухсат бермаганда «Ҳозироқ қишлоққа кўчириб олиб кетаман» (III, 97), дейди.

Она биринчидан Сулаймондан ҳайиқади, иккинчидан эса қизи қишлоқда яшагандан кўра ўз шаҳрида, ёнида бўлгани афзал-да!

Сулаймон отанинг ақл-фаросатидан келиннинг отаси қойил қолиб: «Кубимизнинг шундай бамаъни қариндоши бор экан. Билмаган эканмиз» (III, 98), деган фикрга келиши ҳам бежиз эмас.

Сулаймон ота бу ишларни қойил қилиб, вагон купесида юз берган ҳодисани ҳал қилишга ўтади. Купеда жанжал кўтарилади. У ерда икки енгилтак, тарбиясиз Макс ва Васья пайдо бўлиб, ахлоқсизлик қилиб, Сулаймон отани ҳам, Анварани ҳам ҳақорат этиб, уларнинг устидан қулади. Сулаймон ота безориларнинг таъзирини бериб қўйгач, улар ўзларига келиб қолади. Купеда жой талашиб, юқори қаватда ётишдан бош тортганлар, мулла мушукдай бўлиб юқорига чиқадилар, пастдаги жойни бўшатиб берадилар.

Шундай қилиб, Анваранинг ҳожатини чиқариб, бузуқ ниятли кимсалардан уни муҳофаза қилиб қолади.

Драматург ўзбек аёлининг юксак қалбини, эрига бўлган чексиз муҳаббати ва роят катта меҳрибончилигини очиб бериб, уни кўкларга кўтаради. Ахир, Анвара бунга арзийди-ку! Эри Нодирхон катта олим бўлиши учун хотини унинг устида ўлиб қоларди. Фақат уни деб яшарди. Уни деб бола лаазатидан воз кечиб турди, институтнинг талабалигидан кетиб ўзини рўзғорга урди. Анваранинг бир оёғи Тошкентда бўлса, иккинчи оёғи Москвада эди. Ҳар ойда икки, уч марталаб Москвага қатнаб, эрини хурсанд қилиб, унинг докторлик диссертациясини ҳимоя қилиши учун барча имкониятларни турдиради бу бечора аёл. Энди эса эрининг банкетига турли хил мева-чеваларни Москвага олиб кетаяпти. Аспирантура, докторантурадаги ўқишларда эрим эзилиб кетдилар, деб қайғуради, ваҳоланки, ўзи ҳам бирор марта дам олмаган. «Нодирхон акамнинг бир кун хурсанд бўлиб юрганлари мен учун юзта курорт» (III, 100-101), дейди. Ҳа, хотин бўлса, шунчалик бўлади-да.

Сулаймон ота ҳам унга қойил қолади. Анваранинг дили Сулаймон ота дилига мос тушиб қолди. Уларнинг характерларидаги ҳалоллик, поклик бирини бирига жуда яқинлаштиради. Сулаймон ота Анваранинг қилмишларини тўла маъқуллаши ҳам бежиз эмас. «Бу гапинг тўғри. Эрининг чеҳраси — хотиннинг дили. Эрининг чеҳраси очик бўлганда хотиннинг дили қувонади, қовоғидан қор ёғилиб турса, хотиннинг дили — жаҳаннамнинг ўзи» (III, 101). Муаллиф икки ажойиб шахсларнинг суҳбатидан чиқарган бу хулосаси фалсафий-афористик маънога эга.

Бу кўринишда бош қаҳрамоннинг янги ижобий қирралари очилиши билан бирга, янги олижаноб шахс кашф этилади.

Ўлмас Умарбеков ижодида иккинчи жаҳон уруши мавзуси катта ўрин эгаллайди. Унинг даҳшати, инсониятга етказган кулфати, санъаткорнинг қаҳрамонлари қисматлари орқали ёритиб берилган. Бу мавзу унинг насрига ҳам, драматургиясига ҳам қулоч ёзиб кириб келган. «Уруш фарзанди» деган алоҳида қисса ҳам қирғин жангларнинг оқибатларига бағишланган.

«Комиссия» пьесасида урушдаги бир эпизоднинг қисмати нималарга олиб келганлигини ўқиган бўлсак, «Қиё-

мат қарз»да унинг шарпаси бутун воқеалар давомида кезиб юради.

Уруш мавзуси ҳар икки пьесада ўзгача талқинини топган. Шуниси характерлики «Комиссия»да ҳам, «Қиёмат қарз»да ҳам инсонлар жанглар билан бевосита тўқнашмайдилар. Аммо асарларда уруш билвосита ўз ифодасини топиб, конфликт, сюжетни ривожлантиришда сокин ҳолда, зимдан хизмат қилган. Бу ҳол қаҳрамонларнинг ҳаёт тарзини, ички оламларини очишга ёрдам берган. Сулаймон отани сарсону саргардон қилган ҳам ўша уруш оқибати, ўнлаб Нўъмонларнинг оилаларига мотам олиб кирган ҳам ўша уруш, Украинада кўплаб оилаларни қақшатган ҳам ўша уруш. «Урушнинг номи қурсин», деб чиқарилган хулоса ҳам асарнинг ғоявий-бадиий мазмунига хос ва мос.

Сулаймон отанинг украиналик аёллар билан дардлашиши, уларнинг фикрларидаги ҳамоҳанглик ҳам ниятларининг бирдамлиги туфайли юзага келади. У Галина билан худди қариндошдай суҳбатлашиб ўтириши ҳам шу умумий дарднинг самараси сифатида намоён бўлган. Галинани Германияга ҳайдалиб кетишидан партизан отрядида хизмат қилиб юрган Нўъмонжон қутқариб қолган. Шу сабабдан ҳам Галина «... тирик эканман, уни унутмайман», деб диадан айтган эди. Нўъмонжоннинг яхшилигидан баҳраманд бўлган, унга меҳри тушиб қолган, ўзини қарздор деб юрган Галина «Правда» газетасидаги Нўъмон ҳақидаги суҳбатдан суюниб кетганлигининг сабаби ҳам шундан эди. Галина шошиб-пишиб Сулаймон отага хат ёзиши ҳам унинг қалб даъвати эди. Шу хат Сулаймон отани Галинанинг ҳузурига етаклаб келади.

Галинанинг Нўъмон ҳақидаги ҳикояси, тўрт киши топшириқ билан кетиб қайтиб келишмагани, уларга қабр қўйилганлиги Сулаймон отани ларзага солади. Уни қабр жуда ҳам қизиқтириб қолади. Чунки қабрда Нўъмоннинг жасади бўлиши мумкин.

Муаллиф вафодор Украина аёлларини улуғлаб, сабртоқатни, меҳр-оқибатни, ўрганишга, ибрат олишга даъват этади. Эрларини, фарзандларини узоқ вақтдан бери унутмасдан, уларни кутган аёлларга таъзим бажо этса, арзийди, деган ғояни олдинга суради.

«... Сенлар мардликка, шон-шухратга яратилгансанлар. Мен эридан қора хат келиши билан бошқа эр қилиб кетганларни биламан. Аввалги эрини кутмаганларни, аввалги эри қайтганда бетига қаролмаганларни биламан. Ана улар азоб-уқубатга яратилган» (Ш, 115). Муаллифнинг чиқарган хулосаси шундай. Сизлар бошларингизни баланд кўтариб юринглар, демоқчи. Сулаймон ота украиналик аёлларга қандай мурувват кўрсатса, шундай мурувват ўзига қайтади. Улар Сулаймон отани қайноқ қучоқларига олишлари, меҳмон қилишлари дўстликнинг, меҳрибонликнинг ёрқин намунаси сифатида талқин қилинган.

Галина Сулаймонга икки жиҳатдан ёрдам қўлини чўзди. Биринчидан, Тошкентдан олган, ҳақиқий Нўъмонжоннинг ишлайдиган жойи аниқлаб берилган хатни тақдим этишидир. Бундан ташқари бошқа Нўъмон бўлса ҳам қабрини кўрсатиб беришидир.

Сулаймон ота эса Галиналарнинг руҳини кўтариб, қалбларига илиқлик олиб кириши билан бирга, мактаб биносини битказишга ўз ҳиссасини қўшиши билан лаззатланди. Дангасалик қилиб ўтирган қурувчиларни ишга солиб юборган ҳам Сулаймон отадир. Бунда ҳам ўзи намуна кўрсатиб, қопни кўтариб, мактаб биносига йўл олиб, ёшларга ҳам илҳом бахшида этади. У икки юз кам ўн минг сўмни мактабга совға қилиб чексиз мурувват кўрсатади.

Ўлмас Умарбеков драматургиясининг характерли хусусиятларидан бири — саҳнада бирон марта кўринмаган, лекин воқеаларда роли бўлган, қаҳрамонлар қисматига таъсир этган шахсларнинг иштирокидир. Биз улар сюжет ривожидида қатнашаётганини сезиб борамиз. Уларнинг қилмишларини тасдиқлаш, қисматини белгилаш зарур нарса эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Улардан бири Нодирхондир.

Сулаймон ота саҳнада кўринмаган Нодирхон билан тўқнашади, унинг ҳақида ўзининг мулоҳазаларини изҳор этиши билан у ўқувчи ва томошабинлар ҳузурида яна бўртиб, бутун бўй-баста билан кўрингандай бўлади.

Маълумки, персонажни яратиш учун саҳнага чиқариш шарт эмас. Гарчи у кўринмаса ҳам сюжетда, конфликтда, воқеалар ривожидида маълум даражада рол ўйнаши

мумкин. Асарда Нодирнинг юки, вазифаси нимадан иборат? Бу ерда муаллиф уч нарсани кўзда тутган. Биринчидан, Анваранинг олижаноблигини очиш, иккинчидан, оила масаласига Сулаймон отанинг муносабатини билдириш, учинчидан эса ҳаётимизда Нодирхонга ўхшаш қаллоблар борлигини, улардан эҳтиёт бўлиш, уларга қарши курашиш лозимлигини олдинга суриш.

Нодирхон номига олим. У соддадил, вафодор рафиқаси Анварани усталик билан алдаб-сулдаб юриб, қинғир ишларини битиради.

«Шунча йил турмуш қилиб, бир мартаям курорт-пурортга олиб бормадим...», (III, 100) деган қалбаки гапларига Анвара чиппа-чин ишониб, ҳаётда қаттиқ қоқилади. Вафодор хотин ундан нима курди? Анвара қанча яхшилик қилса, Нодирхондан шунча ёмонлик қайтди. Унинг вуждонсизлиги шу даражага борадики, хотинининг не ҳасратда йиққан пулларини, бор-бутуни ўйнашига, аниқроғи, янги хотинига сарф этиб кайф-сафо қилади. У докторлик диссертациясини ёзаяпман, деб Анварани алдаб унга «кўзини лўқ қилиб» уйланиб олган экан. Нодирхон у билан тўрт йил турмуш қуриб, ўриллар кўрган. Буларнинг ҳаммасидан Анвара бутунлай беҳабар бўлган. Ахир шундай бўлганидан кейин, у куймасдан ким куйсин. Нодирхоннинг зиёфатида Анвара тайёрлаган овқатларнинг мазаси меҳмонларнинг оғзида қолиб, мақташлари унга ҳам тасалли берди, ҳам хор бўлганлигини сездди.

Сулаймоннинг донишмандлиги бу учрашувда ҳам яққол очиб берилган. Нодирхоннинг аҳмоқлигини, иблислигини, кўр эканлигини қаттиқ қоралайди. «Биттани алдадим, ҳаммани алдайди. Дунёни сел олиб кетса, тўпирига келмайди. Ўзим бўлай дейди. Марднинг чопонини кийиб, номардлик қилади. Тузингни ичиб, тузлигингга тупиради. Эзилганингни кўрсатма. Кўрсатдингми, баттар эзишади. Бўйнинггни роз тут!» (III, 127). Гарчи бу маслаҳат Анварага тааллуқли бўлсада, унинг йўналиши ҳаётдаги кўпчиликка қаратилгандай. Бундан ҳар бир инсон ўзига сабоқ чиқариб олиши лозимлиги даъват этилаётгандай. Сулаймон отанинг маслаҳатлари Анваранинг эзилиб, янчилиб ётган юрагига илиқлик олиб киради, эгилиб кетган бошига тир-

говичлик вазифасини ўтайди. «Сен куйма. Сени хор қилганлар куйсин», дейди чўпон.

Анваранинг овқатларни тайёрлашдаги санъатига, турмушдаги тажрибасига қойил қолган Сулаймон ота «...Эринг доктор бўлмабди, сен доктор бўлибсан» (III, 127), деган хулосага келади.

Пьесанинг яна бир фазилати шундаки, унда меҳнатни улуғлаш, ватанпарварлик, калқпарварлик мотивлари куйланади. Ўлмас Умарбеков ҳамиша жамиятга фойда келтиришни, мамлакат салобатини оширишни кўзда тутиб қалам тебратган. Унинг қаҳрамони тилдан айтган гапига аҳамият берайлик: «Менинг мақсадим... бирор нарса кашф қилиш. Жамиятга фойда келтириш» (III, 95). Шу руҳ билан бутун асар сюжети сурорилган. Пьеса қаҳрамонлари шу роля билан яшайди ва меҳнат қилади.

Сулаймон ота қандай меҳнат қилиш лозимлигини кўрсатганлиги учун у бошқалардан ҳам шундай ишларни талаб қилади. Украинадаги қурувчиларга меҳнат қилиш намунасини намойиш этиб, уларнинг ишлашга даъват этиши ҳам унинг ҳаёт мазмуни эди.

Илм соҳасида жонбозлик қилмоқчи бўлган Содиқни қўлаб-қувватлаши ҳам шундай характернинг мерзидан келиб чиқади. Сулаймон ота меҳнатнинг таги роҳат эканлигини чуқур тушунади, бундай қарашнинг бошқаларга ҳам юқишини жуда-жуда истайди. Чунки у «Бировнинг бергани — кўргулик, меҳнатнинг бергани — тўйгулик» эканини яхши англайди. «Ҳамма губоринг ишда чиқиб кетади. Ишлаш керак!» (III, 128) деб оқилона маслаҳат беради Сулаймон ота Анварага. Шу билан «Ишда ҳамма нарса унут...» (III, 127) бўлишини таъкидлайди.

Макс ва Васькаларнинг номмаъқул қилмишларида қалбида қаҳр ўти пайдо бўлган Сулаймон ота уларни таътил вақтида Байкал-Амур магистралига ишлагани кетаётганлигини эшитиб, қалбида меҳр маъж уради, ғазаб меҳрга айланади. «Бу яхши. Ишлаганларинг маъқул. Иш одамни овутади. Иш одамни одам қилади» (III, 106). Ҳа, худди шундай роля бутун асар воқеалари оқимида яққол сезилиб туради.

Айниқса, драматург ўз қаҳрамонининг характерини Нўмон билан тўқнашиш эпизодида маҳорат билан очиб

беради. Бу ерда унинг таланти яққол кўзга ташланади. Асарнинг кульминацияси бўлган бу куруниш — икки хил, икки мақсад йўлидаги кишилар — Сулаймон билан Нўъмоннинг маънавий қиёфасини яққол кўрсатади-қўяди.

Муаллиф Сулаймонда қисқа вақт ичида юз берган турли товланишларни чуқур психологик заминда шундай ифода-далаб берадики, ўқувчилар кўзларида ёш пайдо бўлиб қолганигини сезмай қоладилар. Драматург Сулаймоннинг ўттиз йил кутган, узоқ вақт қидирган Нўъмонни топганда ёш боладай хурсанд бўлишини совуқ қарши олинганидан таъвишланишини, ўн минг сўмнинг дарагини эшитган Нўъмоннинг ўзгариб, товламачилик қилишларини, яқин киписига меҳри йўқлигидан разабланишини жуда табиий, ҳаққоний берган. Сулаймон қуйидаги сўзларини Нўъмоннинг кўнрагига ханжардай тегадиган қилиб айтади: «...Кўй эсингда турибди-ю, бутун бошли одамни унутибсан-да!» (II, 124).

Сулаймоннинг очиқ душманлари ҳам, рақиблари ҳам йўқ. Ҳеч ким унга эркин ҳаракат қилишга тўсиқлик қилмагандай. Лекин унинг олижаноблигини тушунмаган кимса пайдо бўлди.

Сулаймон отанинг яшашидан мақсади, инсонлик бурчи унинг табиатига хос бўлган фазилатларга содиқ қолганигини, Нўъмоннинг йўлига кўзлари тўрт бўлиб кутганини, ўлиб-етиб қарздор бўлиб қолишидан қўрққанини, минг хил хаёлга борганлигини «ўғли» англаса, тушунса қани эди. Сулаймон ота донишманд, самимий бўлиши билан бирга ёш болалардек ишонувчан, кўнгли нозик.

Ҳа, у тушунмади. Шу сабабдан ҳам Сулаймон ота икки кўзини Нўъмонга қадади. Бу нигоҳ одамларни бир-бири билан муносабатта қиришишга, воқеаларни ривожлантиришга сабаб бўлиб, пьесанинг барча бўлақларини эстетик ният марказига борлаб тургандай. Сулаймон отанинг ўткир, синовчан, таъналарга тўла нигоҳи Нўъмоннинг ким эканлигини белгиловчи, ҳаёт ҳақиқатини тушунтириб берувчи омилдир. Пьесанинг қон томирига айланган бу нигоҳ Сулаймонни янада яққол тушуниш учун ўлчов мезони бўлиб қолди.

Бу нигоҳ пьесада рамзий маъно касб этади. У асар конфликтини яратишга, сюжетга кескинлик бахшида этиш-

га, композицияни ўстиришга хизмат қилиб, характерларнинг туб моҳиятини очишга ёрдам беради.

Ҳозирги Нўъмон илгариги, уруш вақтида фронтга жўнамоқчи бўлган йигит Нўъмон эмас. «Марднинг чопонини кийиб, номардлик» қиладиган, тузини ичиб тузлирига тупурадиганлардандир.

Пьесада Нўъмонжоннинг қалбаки қилмишлари тўлалигича очиладики, уни бу соҳадаги тубан инсоннинг намунали образи дейиш мумкин. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир гапи, қиёфаси, юзининг товланишлари, разиллик, тубанлик билан суғорилган. Шу сабабдан ҳам муаллиф уни таърифлаш, таҳлил қилиш учун пародия воситаларидан унумли фойдаланган.

Демак, юракдаги инсон йўқотилган, ишончни оқламаган. Шу сабабдан ҳам Нўъмон юракдан юлиб ташланаяпти. Лекин Нўъмон раҳбар, илмий текшириш институтининг директори, халқаро симпозиумларда қатнашиб турадиган олим. У бош бўлган институтнинг асосий вазифаси — инсонларнинг умрини чўзиш, узоқ яшашлари учун тўсиқ бўлган касаликларнинг олдини олишу ўзи бўлса амалда кишиларнинг умрини эгвайдиганлардан. Яқин бўлиб қолган кишилардан ўзини олиб қочиб, Зебини адо қилган, Сулаймон отани сарсон-саргардон эттирган кимса ҳам шу. Ҳа, бу махлуқ тагин инсоннинг келажаги ҳақида ўйлар эмиш.

Муаллиф асар пафосини тўғри талқин қилган. Бир томонда олим, лекин ички олами пуч, маънавий қиёфаси қашшоқ бўлган кимса кўрсатилса, унга қарши ўлароқ, иккинчи томонда оддий чўпон, лекин ички олами гўзал, маънавий қиёфаси бой, юксак инсон туради. Сулаймон ота беихтиёр қуйидаги машҳур сўзларни эсимизга тушириб юборади:

«Инсон — бу мағрур жаранглайди». Шу сабабдан ҳам Сулаймон ота учун тирик Нўъмондан кўра Ватан учун жанг қилиб қурбон бўлган ўликлар афзал: Санъаткор қаҳрамондаги ички дардни, байналмиал мотивларни, ватанпарварлик хусусиятларини, айниқса, тўрт номаълум солдат қабрига муносабатда чуқур ҳаяжон билан очиб беради, томошабинларни тўлқинлантиради.

•Қайси биринг ўрис, қайси биринг гуржи, қайси биринг қозоқ? Ким бўлмаларинг, ҳаммаларинг менинг фарзандларим. Биттанг Нўъмонжон, учтанг унинг дўстлари. Тиррик бўлганларингда дийдор кўришардик. Сенларни кўриб Турсуналимни кўргандек бўлардим, бутун Заркентга ош берардим... Сенлар ўғил менга... Сенлар дилимда бўлсанлар доим... Муздек пешоналарингга юзимни қўйиб, сенларни топганимдан суюнаман, кўнглим таскин топади...» (III, 129). Қандай чуқур маънога эга гаплар. Ота қалбининг кенглиги, байнаамилал характери ана шу монологда мужассам бўлган.

Сулаймон отадаги яна бир фазилат оптимистликдир. У қаерга борса, ўша ерга умидбахшилиқ руҳини олиб киради, қайғули, ғам-ғуссага чалинган ҳар хил кишилар билан учрашганда уларнинг кўнгилиларини ёритади, дадиллик бахш этади. Бунга у донишмандлиги, ақли-заковати, поклиги ва самимийлиги билан эришади. Муаллиф қаҳрамондаги кексаликни ҳам, бардамликни ҳам, раҳмдилликни ҳам, талабчанликни ҳам меъёрига етказиб берадики, ҳамма хатти-ҳаракатларига, қилмишларига, паузаларига, сўзларига ишонмасдан иложимиз йўқ. Ўлмас Умарбеков Сулаймон ота орқали шундай қаҳрамон образини яратдики, ундан сабр-тоқатни, меҳр-оқибатни, бурчга садоқатни, фидойиликни ўргангинг келади. Асарнинг аҳамияти, томошабинларга кўрсатган кучли таъсири ҳам шу билан белгиланади. Бу қаҳрамон билан бошқа персонажларнинг фаолияти ва турли ҳодисаларнинг тақдири борлиқ ҳолда берилади.

Бундай талқин, биринчидан, бош қаҳрамоннинг пухта характерини сезишга олиб келса, иккинчидан, композицион яхлитликни таъминлаган, учинчидан эса бошқа персонажлар билан учрашиш ва тўқнашиш сабаби асосланган. Пьесадаги кўп персонажларнинг урни, ўзига яраша юки бор. Улар бош қаҳрамон характерининг маълум қирраларини очиш билан бирга асар ғоясини, муаллиф мақсадини тўлароқ гавдалантиришга хизмат қилган. Сулаймон отанинг ички мазмунини ифодалашда Ўлмас Умарбеков тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган.

Сулаймон отанинг драматик ҳаракати намуна бўладиган даражада берилаган. Бу образ ҳаётий зиддиятларни жонли, ифодали тасвирлашнинг ёрқин тимсолидир. Инсон қалбининг динамикасини очиш бобида намунали тасвир десак, хато бўлмас.

Сулаймон ота образида ижодкор идеали яққол намоён бўлган. Бу қаҳрамон муаллифнинг олий туйғуларидан, эзгу-армонларидан туғилган бадий мукамалликнинг кўзгусидир.

Ўлмас Умарбеков асарида миллийликни ифода этишга катта аҳамият берган. Буни биз биринчи навбатда персонажларда яққол кўрамиз. «Қиёмат қарз»да халқона қўймалик, воқеликдаги оддий бўлиб кўринган ҳодисалардан улкан бадий умумлашмалар қилиш, Сулаймон ота оламини ҳаёт ҳақиқати мезонида, адолат тарозисида тасвирлаш, жозибали, бетакрор миллий характер яратишга замин ҳозирлади. Бош қаҳрамон миллий удумлар, миллий қадриятлар, урф-одатларни жамулжам қилгандай тасаввур туғдиради.

Сулаймон отанинг нутқига, характериға, хатти-ҳаракатиға, суяк-суягиға миллий руҳ сингдириб юборилган. Фақат Сулаймон ота эмас, Фулом чўлоқда ҳам, Зеби холада ҳам, Анварада ҳам миллийлик бўртиб туради. Галина Ивановнада ҳам Украина одатларини сезиш қийин эмас. Шу билан бирга миллий ифтихор, ғурурни акс эттирувчи икки ҳолатни алоҳида тилға олишни лозим топамиз. Биринчидан, Маъмуржон Узоқовнинг машҳур бўлган «Бог аро» ашуласи бўлса, иккинчиси туяқуртдир. Шу икки нарса пьесанинг маъзига сингдирилиб, воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва қилмишларидан илдиз отиб, чуқурлашиб боради. Булар, айниқса, Сулаймон отаға мададкор, руҳини кўтарувчи, қайғу-аламлардан фориг этувчи, моддий жиҳатдан қувватловчи омиллар бўлиб хизмат қилган.

Сулаймон ота узоқ сафарға чиқиши олдидан унга фотиҳа берадиган, оқ йўл тилайдиган «Бог аро» ашуласи бўлгандай. Икки ўртоқ чурқ этмай ашулани ожиригача завқ-шавқ билан маъза қилиб эшитишларида ҳам катта маъно бор. Ашуладан кейин Сулаймон ота уни давом эт-

тириб: «Боғ аро қўйсам қадам, гул гунча қилмай ханда-
дур», деб куйлайди. Энг характерлиси шундаки, бош қаҳра-
мон ашуладаги гапни ҳаётга бевосита тадбиқ этганлиги-
дадир. «Жуда бўлмаганда шу битта хандасини кўрсам
армоним йўқ эди...» (III, 90). Хаёл яна ўша Нўъмонжонга
қараб кетади, ашула унинг дардига ҳамоҳанг бўлгандай.
Иккинчи сафар эса у «Боғ аро»ни олижаноб жувон Анва-
рани кўриб, уни ўзининг хотинига ўхшатиб, Зеби эсига
тушиб кетиб, куйлайди. Бу гал хотинининг руҳини шод
этиш ниятида ашула қалбидан отилиб чиққан. Вагонда
кетаётганида ҳам Маъмуржон Узоқов ашуласи унга ҳам-
роҳдай. Ундан Сулаймон ота роҳатланиб йўл кезади. «Боғ-
аро» Украинага ҳам етиб боради. Сулаймон ота Киев ёни-
даги қишлоқлардан бирида ўзини меҳнат кучорига отиб
«Боғ аро»ни баралла куйлайди, ашула унга мадад беради.
Ҳаттоки, гўдакни тинчителиш, уни йиғидан тўхтатиш учун
ҳам «Боғ аро» ёрдамга келгандай. Сулаймон ота болани
қўлига олиб куйлаб уни аллалагандай бўлади.

Сулаймон отанинг ҳам қайғуси, ҳам хурсандчилиги
Маъмуржон Узоқов билан боғлиқ бўлиб қолгандай. Украин-
надаги тўрт номаълум солдат қабри ёнидаги хаёли ҳам
характерлидир. Унинг кўнглидан Ватан қаҳрамонлари
тирик бўлганда бутун Заркентга ош бериб, хурсандчилик-
ка санъаткорнинг шогирдларини чақириб, шоду хуррам-
лик қилиш ўтади. Бу унинг қалб амри эди. Хулоса қилиб
айтсак, пьесанинг тутунидан бошлаб ечимигача ўқувчи-
ларни, томошабинларни «Боғ аро» кузатиб боради.

Энди гапни туяқуртга олиб ўтайлик. Баъзилар шуям
гап бўлдими, уни айтиб, айниқса, унга урғу қилиш ўрин-
сиз деб ўйлашлари мумкин. Албатта, бундай гапларни
ўзбек халқининг урф-одатларини, удумларини билмаган,
уларни ҳурмат қилмаган кишиларгина айтишлари мум-
кин. Ахир, ҳар бир инсон, айниқса, узоқ сафарга чиқмоқ-
чи бўлганда қурт олиб, хотиржам бўлиб йўлга тушган. Қурт
биринчидан, мазали таом, иккинчидан эса очликда дар-
мон бўладиган озиқа. Буни яхши англаган Ўлмас Умарбе-
ков драмасида қуртга катта эҳтиром кўрсатиб, унинг ин-
сон тақдиридаги ролини очиб беришга уринган. Сулаймон
ота ёнида бекорга туяқурт олиб юрмаган. Энг қийин вақ-

тларда қурт унга асқотган, иштаҳасини очган, кўнглини тўлдирган. Муаллиф бу озиқани ҳаётда мадад бўлган бир қанча ўринларини таъкидлаб ўтади. Оч қолган, онасидан ажраб турган гўдакка чайнаб берилган қурт мадор бўлган. Қийналган отани эса хижолатдан қутқаришга қисман бўлсада, хизмат қилган.

Икки ёш — Содиқ билан Зарифа яраштириб қўйилгандан кейин келиннинг уйига меҳмонга боришга аҳд қилган Сулаймон ота ўзбекнинг урф-одатини қилиб, бир сиқим қурт, иккита нон олиб боради. Ўлмас Умарбеков ҳаётда кичик бўлиб кўринган ашула ва қуртдан катта хулосалар чиқаришга эришган.

Ўзбекона лутф, Зебининг ўғлига атаб дўппи, қийиқ асраб қўйиши, унинг нутқида «Илон пўст ташлайди» каби халқ ибораларининг қўлланиши каби деталлар жамланиб, асарнинг миллий колоритини кўтарган. Улар халқнинг дилига яқинлаштириб ифода этилган.

Ўлмас Умарбековнинг тарғиб қилиб, уқтиришича, гўзаллик — ҳаётнинг ижодий бошланиши, табиатни севиш.

Ўлмас Умарбеков пейзаж орқали ҳам миллий руҳни акс эттира олган. Табиат манзараларини у икки йўл билан тасвир этади. Биринчидан, қаҳрамонларнинг тили билан, иккинчидан эса ремаркаларда. Гарчи асарлардаги воқеалар оқими бунга кўпроқ ўрин ажратишга имкон бермаса ҳам вақти-вақти билан табиат тасвирлари ўзининг чиройли ифодасини топади. Мана, бир мисол: «...Бўлганмисан, Заркатда? Э, жаннати қишлоқ. Бир ёми тор, қишин-ёзин тепаси қор. Бир ёми сув, ўрикзор, олмазор, узумзор... Баҳринг очилади» (III, 128). Ҳа, буни ўқиган ёки эшитган ҳар бир одам кўз ўнгиде Заркат манзараси пайдо бўлади. Товли қишлоқ, боғлари барқ урган қишлоқ ҳар кимнинг ҳавасини келтиради.

Энди ремаркада берилган ихчамгина пейзажни кўздан кечирайлик. «Толзор. Кичкина чойхона. Ёнида булоқ. Уч-тўрт жойдаги тўрқовоқда бедана сайраяпти» (III, 86). Бу манзарадаги миллий ўзига хослик — ўзбеконалик жуда ёрқин ифодаланган. Толзор, айниқса, тўрқовоқдаги беданалар миллий муҳр вазифасини ўтаган.

Ўлмас Умарбеков асарларида пейзаж кўпинча маънавий-этик ролни бажаради. Бу — пейзаж — воқеликдаги

қинғир ишлардан, ярамас нарсалар устидан чиқарилган ҳукмдай аҳамият касб этади.

Пейзаж иллатларга, сарқитларга ярамас қилмишларга норозилик билдиргандай, ҳақиқатга чорлаётгандай тасаввур турдиради. Драматург қўллаган пейзажнинг фазилати, унинг динамик ҳаракатда эканлиги, поэтик орзу билан суроририлганлиги, бахтга йўналиш берганлиги билан характерланади. Бунга ишониниш учун персонажларнинг пейзаж, манзаралар ҳақидаги фикрларини олиш кифоя. Сулаймон ота қалбининг гўзаллиги табиат гўзаллиги билан ҳамоҳанг бўлганидек, орзусининг гўзаллиги билан ча-тишиб кетгандай.

Ўлмас Умарбеков драматургиясининг ўзига хос фази-латларидан бири яна шундаки, унда воқеаликнинг миллий ва умуминсоний муаммолар синтези нуқтан назаридан талқин этилади.

Улуғ шоиримиз Фафур Фулом Ўлмас Умарбеков ижоди хусусида тўхталиб, шундай сўзларни битган эди: «Ўзим актуаллик ва ҳозиржавобликни ...юксакликни ижоднинг ўзаги деб тушунганим учунми, Ўлмас асарларидаги мавзу муҳимлиги, актуаллиги ва чуқур замонавийлиги менга ёқади. Фикримча, халқимга ҳам ёқса керак» («Еш ленинчи» газетаси, 1962, 8 сентябр). Тўғри, бу гал унинг насри ҳақида айтилган. Аммо буни унинг драматургиясига ҳам тўла татбиқ этиш мумкин. Чунки санъаткор ўзининг роя-вий-эстетик принципларини усталик билан сажна асарла-рига ҳам олиб ўтган.

Ўлмас Умарбеков замонавий, байналмилал қарашла-рини пьесаларнинг сюжетлари, конфликтлари, характер-ларига сингдириб юборган. Бизнинг объектимиз бўлган «Қиёмат қарз» мисолида буни кўрайлик.

Халқимиз ҳаётида чорвачилик масаласи ҳаминша долзарб бўлган. Драматург бундан келиб чиқиб, бир колхоз замини-да чорвачиликнинг қандай аҳволга тушиб қолганлигини куй-иб-пишиб ифода этган. Шўро давридаги жиддий нуқсонларни дадил очиб ташлаган. Муаллиф қиёслаш орқали контраст-ни, яъни икки хил натижаларни қаламга олган.

Сулаймон ота боқиб етказган тўрт юз қўй думбаларига тирговуч қўядиган даражада семиз бўлса, колхоз қўйла-

ри озиб, чўп бўлиб кетган, чорвачилик ишлари оқсаб қолган, сут камайиб, суюлиб кетган, сорин сигирларнинг кўпи сутдан ажраган, буқачалар эса мункайиб қолган, бир неча марта медал олган олабуқа озиб, сакрамайдиган даражага борган. Бунинг сабаби нимада? Муаллиф бунинг туб илдизига бориб етади. Биринчидан, молларга бўлган муҳаббатнинг йўқлигида, иккинчидан, уларнинг ем-хашақи, сувидан доимо хабардор бўлиб турилмаганлигида.

Буларнинг ҳаммасини Сулаймон жуда яхши биларди. Уни қоралаб ариза ёзган ферма мудирини Мамарасул эса булардан узоқда. Раис тўғри таъкидлаб ўтган эди: «... айб сенда, мол боқишни билиш керак... Мол жонивор бамисоли тили чиқмаган бола. Минг марта айтдим сенга — атрофида гирдикапалак бўлмасанг бўлмайди, деб. Гардикапалак бўлсанг, емидан, сувидан хабар олиб турсанг, мана ман, деб елинини ўзи тутиб туради» (III, 78-79). Мамарасулнинг мақсади нима? Ўзининг хароб хўжалигини Сулаймон отанинг кўйлари ҳисобидан тиклаб олиш. Яъни бўшлиқни тўлдириш. Ниятига етиш учун қишлоқнинг отаси, маслаҳатгўйи Сулаймон отани қоралашгача бориб етади.

Сулаймон ота уни «Жинни бўп қопсан» (III, 80), деб тўғри таърифлайди. Ҳақиқатнинг овози шундай эди: «Иккита кўйни тўрт юзга чиқарибдими, офарин!» (III, 81). Булар икки ўртада юз берган конфликтнинг ҳаққоний ечими ва чорвачиликнинг аҳволини очувчи манзара.

Муаллиф асосий диққатини колхознинг ачинарли аҳволга тушиб қолганлигига қаратади. Бунинг мисолида бутун республикадаги чорвачилик издан чиқиб, гўшт, сутлар камайиб, қимматлашиб кетаётганлигига ишора қилади. Кўзбўямачилик ўша вақтда авж олганлигини бир мисол билан исбот қилади. Чет элдан келган меҳмонларга Сулаймон отанинг кўйларини колхозники деб кўрсатиб юриб, уларни «қойил» қолдиришган.

Пьесанинг бу ютуқлари билан бирга, бизнинг назаримизда, унда баъзи нуқсонлар ва етишмовчиликлар учрайди. Сулаймон отада Нўъмонга нисбатан уйғонган улкан, чексиз меҳр-муҳаббатнинг илдизлари етарлича асосланмаганга ўхшайди. Маълумки, Нўъмон Заркент қишлоғида бор-йўғи бир ой доктор бўлиб ишлайди. Сулаймон ота

қисқа вақт ичида у билан таниш бўлади. Қолдириб кетган икки қўзидан бошқа чўпоннинг меҳрини тоблайдиган биронта хайрли иш қилмаган.

Мана, Сулаймон отанинг ўзининг сўзларини эшитайлик. «Росмана гапни айтганда, Нўъмонжонга биз ким? Нега энди у доим бизни ўйлаши керак экан...» (III, 84).

Бундан ташқари, старли исбот қилинмаган, ҳақиқатга мос тушмаган бошқа ўринлари ҳам бор. Фашизм Германияси устидан қозонилган ғалабанинг ўттиз йиллигидан кейин ҳам украин аёлларининг пессимистик руҳини, фиронини, ачинарли қисматини бунчалик бўрттириб, таъкидлаб кўрсатиш тўғри бўлармикан?

Муаллиф ўзининг бош ғоясини — сиёсий мавзунини очиш учун публицистика усулини қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу нарса маълум даражада воқеликни санъаткорона акс эттиришга ҳалақит бериши мумкин. Шундай тарзда ифодалаш айрим монологларнинг чўзилиб кетишига, айрим персонажлар нутқининг китобийроқ бўлиб қолишига олиб келган.

Масалан, еттинчи кўринишни олайлик. Асар сюжетига бевосита алоқаси бўлмаган ўтмишдаги ҳодисаларни эслаш драматик ҳаракатни сусайтиради, воқеалар ривожига хизмат қилмайди. Олесьянинг Ваняни қўдириш ҳодисаси, Катерина Олексейни излагани, Петрони уйлантиришга уринилганлиги, Шурочкани келин қилмоқчи бўлганлиги ҳақидаги ҳикоялар асарнинг умумий сюжет линиясига мосланмагандай тасаввур туғдиради.

Булардан ташқари, айрим ўринсиз луқмалардан асар (Васка мушук ҳақидаги ҳикоя ва бошқалар) холи қилинса, ёмон бўлмас эди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, «Қиёмат қарз» танқидчиликда икки хил — бир-бирига зид баҳоларга сазовор бўлди. Айрим танқидчилар билиб-билмасдан унга ҳужум қилдилар. Ўлмас Умарбеков бу ҳолни шундай характерлайди.

«...Унга («Қиёмат қарз»га — Ҳ.А.) тош отганлар ҳам бўлди. Шунча йил ҳеч ким кутмайди, ёлгон, дейишди».

Муаллиф бу ҳолни шундай таърифлайди: «Биз ўз халқини, унинг урф-одатини, характерини билмаган, қадрламаган шу одамларга ачиндик. Ҳали ҳам урушга кетган»

ларни умид билан кутаётганлар бор-ку? Уларнинг сабр-тоқатига, урушга кетганларга содиқлиги, вафодорлигига таҳсин ўқишимиз керак» («Тошкент оқшоми», 1994, 14 март).

Булардан ташқари, Сулаймон отанинг фаолияти — мамлакат кезишлари реал эмас, сунъийдир, деганлар ҳам топилди. Уларнинг фикрича, адрес бюросига мурожаат қилинса, Нўмон Назаровнинг турар жойини айтиб беришаркан. Бадиий асарга бундай юзаки қараш ўринсиздир.

Ўлмас Умарбековнинг изоҳида жон бор. «Гапнинг сирасини айтадиган бўлсак, танқидчиликда ҳушомад ўйлик, ғаразгўйлик, ўз дидидан бошқани тан олмаслик каби иллатлардан халос бўлганимизча йўқ» (2-тўплам, 6-бет).

Буни Тоҳир Маликдан эшитайлик. «Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков айрим танқидчилардан шубҳаланиб юрган. «Хатто бир доно» адабиётшунос асарни таҳлил этиб, ундан талай камчиликлар топибди.

Дунё бефаросатлардан холи эмас. Ўлмас аканинг ўша дафтарчаларида «Китоб («Фотима ва Зухра» — Ҳ.А.) чиққач, мени ҳимоя қиласизларми?» деган гаплари бор. Мен у кишига «Сиз ҳимояга муҳтож эмассиз», деб янглишган эканман. Ўлмас ака дунёни мендан дурустроқ билар эканлар, зийракроқ эканлар» («Шарқ юлдузи», 1996, 6-сон, 7-бет).

Лекин, шу билан бирга, Ўлмас Умарбеков соғлом танқидчиликка юқори баҳо беради. «...танқидчиликни маълум даражада адабиётнинг кўзгуси...» («Еш ленинчи», 1971, 20 январ), деб билади.

Мана, яна ундан эшитайлик:

«Адабий танқидчиликка келганда, бу жуда зарур. Адабий жараённи танқидчиликсиз, адабиётшуносликсиз тасаввур қилиб бўлмайди» (ўша тўплам, 378-бет). ... Танқидчилик менинг ҳаёлимга келмаган, ўйламаган, аммо адабий жараён учун зарур томонларни топиб, уни қонунлаштириб беради» (379-бет). Ҳақгўй танқидчи драматургни ҳаракатга келтирувчи куч, деб билди Ўлмас Умарбеков.

Шуни айтиб ўтиш керакки, драматургияга янги мавзу ва муаммоларни олиб кирган, унда учрамаган образларни яратган, драматик шаклдаги янгиликларни кўрсатган,

дадил, новаторлик изланишларни к шф этган, баҳсга ва мунозараларга чорлайдиган пьесаларни қувватлашимиз, уларга сахнага кенг йўл очиб беришимиз лозим.

Шу сабабдан ҳам жамоатчилик, зиёлиларнинг кўпчилиги Ўлмас Умарбековнинг пьесасига юқори баҳо бердилар.

«Қиёмат қарз» Москвадаги «Малий театр» сахнасида муваффақиятли ўйналган. Ўша вақтдаги мухбирнинг берган хабарига қараганда, 1080 ўринли муҳташам зал санъат мухлислари билан лиқ тўлган. Шукур Бурҳонов спектакл бошидаёқ бир оғиз ҳам сўз айтмасдан сахнани бир айланиб чиқиб кетади. Залда гулдурос қарсақлар янграйди.

Санъатшунослик фанлари доктори О.Н.Кайдалова шундай деган: «Шукур Бурҳонов талантига ҳамиша тан берман. ...У яратган образлар ... театр йилномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган.

Сулаймон ота образини ижро этиш билан Шукур Бурҳонов мухлисларини яна бир бор хурсанд этди. У кенг кўламли образ яратган. Шукур Бурҳонов ижросига хос хусусиятлар — халқчилик, драматизм, кенг кўламлилик, жойи келганда юморни дўндириши бу образда ярақлаб кўриниб турибди.

Сулаймон отанинг инсонийлик, донолик, ростгўйлик, очиқ кўнгиллилик, сарал бўлса-да, ғирромликни кўрса унга қарши бош кўтариш каби фазилятлари Шукур Бурҳонов ижросида ажойиб талқин этилган... Умуман, бу спектакл... ғоят баркамол чиққан».

Ҳа, «Қиёмат қарз» спектаклини томошабинлар гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар. («Ўзбекистон маданияти», 1977, 19 апрел). Улар гулдасталар остида кўмилиб кетишган.

Профессор И.Рудницкийнинг фикрларини эшитайлик: «Қиёмат қарз» бугунги ҳаёт ва бугунги томошабинлар билан чуқур маънода ҳамоҳангдир.

Ўлмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» драмаси Ўзбекистоннинг энг машҳур актёрларидан бири Шукур Бурҳонов ёрқин талантини намоён этишда катта майдон яратиб берди. Шукур Бурҳонов ижро этган кекса Сулаймон ота роли актёрни бир эпизоддан иккинчисига, бир жанр-

дан бошқасига ўтишга мажбур қилади: драмадан комедияга, комедиядан яна драмага, баъзи ўринларда воқеа трагедияга ниҳоятда яқин борса, гоҳида водевилга ўтиб кетади. Ушбу мураккаб эволюцияларни Бурҳонов ҳайрон қоларли даражада содда, табиий, ҳақиқатдан чекинмаган ҳолда, халқ характери измида ижро этади. Барча коллизияларда — ғам-кулфатда ҳам, кучга тўлганда ҳам пьесанинг бош мавзусига содиқ қолади» («Правда» газетаси, 1977, 29 апрел).

Санъатшунослик фанлари доктори И.Вишневская «Қиёмат қарз»га ўзбек драматургиясининг яхши намунаси сифатида баҳо берди («Ўзбекистон маданияти», 1977, 26 апрел).

Зикир Муҳаммаджонов фикрлари ҳам чакки бўлмади. «Айниқса, Ҳамза номли театрда қўйилган Ўлмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» ва «Шошма, қуёш!» пьесалари ... катта муваффақият қозонди. ... Шукур Бурҳонов томонидан зўр маҳорат билан яратилган кекса чўпон — Сулаймон ота образи эса... деярли якка-ю ягона, фавқулодда ҳодиса бўлиб қолаётир» («Ўзбекистон санъати» журнали, 1980, 12-сон, 2-бет).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, «Қиёмат қарз» пьесаси Москвадаги «Театр» (1979) журналида босилиб чиққан эди. Талабчан ушбу журнал лойиқ топиб, асарни эълон қилиши ҳам унинг қанчалик роялий-бадий қимматга эга эканлигини исботлаб турибди.

Ўлмас Умарбеков ўзига хос услуб яратди. У драмада реал ҳаётдан фалсафий умумлашмалар келтириб чиқарди. Унинг кўп асарларида бу ҳолат яққол кўриниб боради. Бу эса асарда катта, жиддий фикрни ёритишга имкон берган. Жиддий фикр эса гўзал шаклларда намоён бўлган.

IV БОБ

МАНГУЛИК ҚЎШИҒИ

Атоқли шоиримиз Мақсуд Шайхзоданинг қуйидаги мисралари биз фикр юритмоқчи бўлган асар қаҳрамонларига жуда мос тушади:

*Умрлар бўладики,
Тиригида ўликдир.
Ўлимлар бўладики,
Ўлган одам тирикдир.*

«Шошма, қуёш!» асарининг бутун мазмуни ва моҳияти озов Ватан учун мардона жанг қилишга, унинг самараларини астойдил, чин юракдан ҳимоя этишга, бойлигига бойлик қўшишга, унинг равнақи учун ғайрат билан меҳнат қилишга йўналтирилган.

«Толмай эл учун, юрт учун хизмат қилаётган аёл образини яратишни, — деб ҳикоя қилади Ўлмас Умарбеков, — кўпдан бери ўйлаб келардим. Бир воқеа сабаб бўлиб ўйларим аниқ шаклга кирди. Санобар Камолова кучли характерга эга бўлган жасур аёл» (Ўша туплам, 386-бет).

Санобарга нисбатан улуғ рус ёзувчиси А.Чеховнинг қуйидаги сўзларини тадбиқ этсак тўғри бўларди: «Инсонда ҳамма нарса чиройли бўлиши керак: юзи ҳам, кийим-кечаги ҳам, қалби ҳам, фикрлари ҳам».

Муаллиф қаҳрамоннинг ҳам ташқи қиёфасини, ҳам ички дунёсини очиб бериб, ўқувчи ва томошабинларнинг диққатини жалб қила олган. Унинг гўзалликка ошиқлиги-ю, ахлоқсизликка, турли-туман нопок, қинғир ишларга нафратини изҳор этиб, ўқувчиларни ишонтира билган.

Асарнинг бош қаҳрамони Санобар Камолованинг ҳар бир қадами, ҳар бир хатти-ҳаракати Ватанга, халққа хизмат қилишнинг ёрқин намуналари бўлиб, абадийликни бахшида этадиган омиллардир. Унинг энг асосий фазилатларидан бири ҳалоо меҳнаткашларга меҳрибонлиги ва ғамжўрлигидир.

Санобарни ёлғиз ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. У инсонлар, жамоа учун яратилган. Санобар улар билан мулоқотда бўлиб, бирлашиб ҳаракат қилиши орқали кўз олдимизда янада яққолроқ намоён бўлади. Асарда жамоанинг қисмати, қилмишлари Санобар фаолияти билан боғланиб кетади. Халқ оммасининг ишлари, бахти унинг шахсий ҳаёти маъно ва мазмунини ташкил қилади.

Санобарнинг олижаноблигини кўрсатувчи ҳодисаларга мурожаат қилайлик. Буни билиш учун унинг бутун фаолиятини кўздан кечириш ҳам шарт эмас. Қаҳрамоннинг бир кунлик қилган ишларига разм солишнинг ўзиёқ кифоя қилади. Биз қаҳрамоннинг қабулхонасидамиз. Ҳар бир инсон колхоз раиси ҳузурига бир дард билан келиши турган гап. Ҳамма гап шундаки, унинг дардига шифо топиладими ёки у сувга чўккан бўлка нондай эзилиб чиқадими?

Санобар шундай раҳбарки, у ҳар бир инсоннинг омирини енгил қилишга, бошини силаб, кўнглини кўтариб, елкасидаги тоғдай оғир юкдан халос этишга ҳаракат қилади. Кекса Холматнинг илтимоси нима денг? Хафа бўлиб кетган неварасини уйга қайтариш. Санобар бу вазифани бажарибгина қолмай, уни ишга жойлаштириб ҳам қўймоқчи. Бундан инсоннинг кўнгли кўкка етмайди, деб ўйлайсизми? Яхшиси, Холмат отанинг ўзидан эшитайлик: «Умринг узоқ бўлсин, Санобар. Раҳмат!» (Ш, 134). Мана, яна бир қария қабулга келди. У Саксонбой ота. Унинг ташвиши оғир. Ҳайдарали хотини, учта боласи бўла туриб, Москвада уйланиб олган. Санобар бу мужмал ҳолатни қандай қилиб ҳал қилмоқчи, шикоятчининг кўнглига қандай йўл топмоқчи? Ҳа, у ақлли раҳбар, чигалнинг ечимини топа олади. Тез кунда у Москвага Саксонбой отани олиб бориб, ўғли билан учрашмоқчи.

Икки ёш — куёв ва келин Санобарнинг тўйларига қадам ранжида қилишига муҳтож. У фақат боришгина эмас, тўйга ўзи бош-қош бўлиб, ўтказиб бермоқчи. Бутина ҳам эмас. Келин-куёвга моддий жиҳатдан ёрдам беришни режалаштирган. Анзираат хола эса ўғли Салим унга бераётган пулнинг камайиб қолганлигидан ташвишда.

Уни ҳаяжонга солган нарса пулгина эмас, ишининг маънаси кетаётганлигидадир. Санобар холанинг қўнглига ишонч туйғуларини ёрдириб, хотиржам қилади. Гап шундаки, Салимжон қишлоқда ихтиро устида ишлаётганлигини бу ихтиро сўз соғувчиларнинг ишини енгиллаштиришини, ўғлининг меҳнати самараси аввалгидан ҳам яхши бўлишини, ойлиги ҳам ошишини эшитган Анзират хотиржам бўлади. Шу билан бирга Санобар лоқайд, ишқўлмас кимсалар ким бўлишларидан қатъи назар, уларга ғазаб ўтини сочади. Бир кекса одам Холмат адвокат ҳузурига бош эгиб бориб, ундан садо чиқмаганидан хабар топган Санобарда қаҳр туйғулари тўлиб-тошган. «Одамда инсоф бўлиши керак», (Ш, 132) дейиши ҳам унинг табиати, виждони нидоси эди.

Санобар образининг ютуғи шундаки, драматург ўзига хос, шу билан бирга ҳаммага таниш ва сеvimли бўлган инсон типини ярата олган. Муаллиф бундай шахсни етказган манбаларига мурожаат этиб, шу заминда қаҳрамон вояга етиб, мард шахс сифатида шаклланиши жараёнини кўрсатади. Унинг ёшлигидан бошлаб, уруш даврида тобланиб, кейинги йилларда жасур аёл даражасига етишганигача бўлган бутун ҳаёти ўқувчилар ва томошабинлар кўз олдидан ўтказилади.

Ҳаёт мактабларини бошидан ўтказган Санобар ўз позициясида мустақкам турадиган, кучли иродали, қатиятли раҳбар бўлиб етишади.

Санобар қийинчиликлар кўрган, ҳаётнинг паст-баландидан ўтган, кўп машаққатларни бошидан ўтказган, уруш азобларига бардош берган, бу қинғир-қийшиқ, мушкул йўлларда тобланган бизнинг авлодимизнинг типик намоёндаси сифатида тасаввур туғдиради.

Муаллиф инсоннинг миллий, типик хусусиятларини санъат нури билан ёритиб, унинг фақат ўтмишигагина эмас, ҳозирги турмушини ҳам кўрсатиб, келажакка ҳам назар ташлашга имкон берган.

Ўлмас Умарбеков ўз асарларида меҳнат жарчиси сифатида кўзга ташлангандай бўлади. Унинг ижодидан меҳнат ҳақида нури кўшиқ эшитилиб тургандай. Унинг тўғри таъкидлашича, фақат меҳнат инсон гўзаллигини рўёбга

чиқаради. Текинхурлик, ишёқмаслик гўзаллик тушунчасининг, эзгуликнинг кушандасидир. Меҳнат кишилари дангаса, ландавурларга қарама-қарши қўйилади.

Санобар эса тўла маънодаги меҳнат кишиси. Ким меҳнат қилса, қийинчиликларга бардош берса, ҳалол бўлса, Санобар уларни улуглади. У меҳнат қилиш орқали Ватанига, халқига хизмат қилаётганлигини дил-дилидан ҳис этарди.

Санобар — жамиятда халқимиз билан бирга қадам ташлаган, унинг оғирини енгил қилган, хурсандчилиги ҳамда қайғусига ҳамдард бўлган, меҳнат соҳасида ажойиб мўъжизалар яратган мард инсон. У «Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куяйдиган чўлу биёбонга «жон ато» қилган, сув олиб чиққан, қўриқларни гулистонга айлантирган чин маънодаги заҳматқаш. Бу хизматлари уни колхозчиларнинг, халқнинг иззат-ҳурматига сазовор қилди, улкан меҳр-муҳаббатини уйротди. Шу сабабдан ҳам у узоқ вақтлардан бери колхозга раис бўлиб келди. Олий Мажлисга депутат қилиб сайланди.

Пьесада Санобар мамлакатимизнинг чин ватанпарвари эканлигини очадиган қатор эпизодлардан ўринли фойдаланилган.

Юқорида айтганимиздай, Ўлмас Умарбеков иккинчи жаҳон урушини ёритишга катта аҳамият берган эди. «Комиссия» ва «Қиёмат қарз»да уруш шарпалари, унинг даҳшатли оқибатлари тилга олинган бўлса, «Шошма, қуёш!»да уруш даври бевосита ифода этилган. Уруш фронт орқасига қандай таъсир этганлиги, омманинг чуқур ватанпарварлиги, унинг қаҳрамонона меҳнати илҳом билан акс эттирилган. Кўнгиллиларнинг жанг майдонларига отилишлари кўз олдимиздан ўтказилади. Санобар бошлиқ жамоанинг даҳшатли йилларда қилган ишлари билан танишамиз.

Бош қаҳрамоннинг ўзи кетмон чопди, трактор ҳайдади, қишлоқлардаги кўп ишларга қўл урди, уруш даврининг қийинчиликларини енгиллаштиришга уринди. Ўша қирғин, очарчилик пайтларида Санобар қишлоқдан икки вагон анорни эндигина озод қилинган Гомелга ўзбек деҳқонларидан совға сифатида юборишида ватанпарварлигининг, дўстлик-биродарлиқнинг ёрқин намунаси кўринади.

Санобар учун меҳнат зарурий талаб, унинг самараси шодлик меваси сифатида қабул қилинади.

Эридан воз кечган, бирдан-бир суюнчиғи, қувончи, бахти бўлган фарзанди Баҳромни қирғин урушга — ажал утига юбориш Санобар учун қанчалик оғир, мушкул эканлиги ўз-ўзидан аён. Ҳа, у нима қилсин, раҳбар бўлгани учун ўғлини фронтдан олиб қолиши керакми? Унда жамоа нима дейди?! Раиснинг фарзанди фарзанд-ку, бошқаларнинг болалари «ердан чиқибдими» дейишмайдимми? Бу ҳолни Санобар чуқур тушунарди, қайғу-алам ўтида ёнса ҳам дашномлардан қутилиш учун ҳаммага баб-баравар муносабатда бўлишни лозим топади.

Тўғри, у турли хаёлларга борди, «ўғлимни фронтга юбормайман, бунга чидай олмайман», деган фикрлар ҳам хаёлида кезди. Воқеалар жараёнида бундай йўлдан кетиш шармандалик эканлигини, ўғли, келини ва жамоа олдида уялиб қолишини сизди ва иродаси, жасурлиги устун чиқди.

Булар ҳаммаси қаҳрамоннинг шахсий ҳиссиётлари, кечинмалари, халқнинг ҳиссиётлари, ишлари билан боғланиб кетганлигини, у ўзини халқнинг бир қисми, бўлаги деб ҳис қилганлигини, халққа, жамиятга керак эканлигини тушуниб етганлигини кўрсатади.

Бу дегани, яъни шахс билан жамиятнинг бирлиги туфайли воқеликдаги ҳамма нарса теп-текис кетади ва тараққий этишга ҳожат йўқ, дегани эмас. Бу шахс билан жамият интилишлари ўртасида ҳеч қандай тафовутлар қолмади, дегани ҳам эмас. Ёки қаҳрамоннинг характери сокин, у ривож топмайди, жонсиз инсондай кўринади, дейиш ҳам нотўғри. Демак, ҳаётдаги зиддиятларни енгиб ўтиш силлиққина вазиятда, қаршиликсиз ўтмайди.

Маълумки, типик характернинг динамикаси ижтимоий-тарихий шароит билан, социал муҳит билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ўзаро алоқадагина қаҳрамоннинг туб моҳияти намоён бўлиши ва тўғри талқин этилиши мумкин. Характер вазиятга, унинг турли ҳолатларига қараб ўзгариб, ривожланиб бориши аниқ.

Санобар томошабинларга ўзини ўзи таништиради, унинг руҳий олами изчиллик билан очиб берилади.

Баъзан қаҳрамон ўзгалар билан овозсиз суҳбатлашади. Буларнинг барчасини онг призмасидан ўтказиб, ўзига баҳо беради, муносабат билдиради. Ҳатто ўз-ўзини тафтиш қилади, ҳулосалар чиқаради. Ўтмишни баён қилишда хотирадаги воқеа-ҳодисалар Санобарнинг онгига қалқиб чиқиб, айнаи чоғдаги қилмишлари билан уйғунлашиб, улар ўртасида ички боғлиқлик юзага келади. Бу билан муаллиф кичик бир майдонда узоқ вақтлар давомида вужудга келган воқеаларни қаҳрамон характерининг тараққиёти билан боғлиқ ҳолда гаудалантиради.

Санобар ўзининг бошидан кечирганларини шунчаки ҳикоя қилмайди, у мушоҳада юргизади, оғир, мушкул турмушнинг моҳиятини, бўлиб ўтган ишларнинг сабабини англашга уринади, уларни умумлаштиради, пучини-пучга, сарасини-сарага ажратади. Шу билан у ўзини оддий, пок одам сифатида тушунади. Шу тахлитда қаҳрамоннинг матонати чарчланиб боради.

Санобарнинг фалсафий-психологик мушоҳадаси теранлашгани, ишонч руҳи кучайгани сайин асарда ифода этилган муаммо моҳияти кенгроқ очиб борилади ва кучаяди.

Яна характерли томони шундаки, у Баҳромнинг урушга кетишига рози бўлишидан ташқари, ўша куниёқ унинг тўйини ўтказиб бермоқчи бўлади. Қизиқ томони шундаки, Баҳром билан Рисолат тўйдан олдиноқ қўшилиб бўлишган экан. Она буни ҳазм қилиши жуда оғир кечиши турган гап. Жаҳл ўтида ёнса ҳам ақлли она вазиятни тушунди, ўғлининг хатосини кечира оладиган кучни ўзида топа олди. Келинини яқин одамидай бағрига олиб бир умр бирга яшашга журъат этиши — одамгарчиликнинг юқори кўриниши эди.

Ўғлидан ажраган онанинг неварасини ҳам ҳарбийга жўнатиши осон бўлармикин? Тўғри, уруш йўқ, мамлакат тинч. Аммо Илҳом Санобарнинг бирдан-бир таянчи, қувончига айланиб қолган. Уни кўрганда чеккан азоб-уқубатлари, меҳнатдаги чарчоқлари чиқиб кетгандай, қувонч мўралаб, қалбига кириб боргандай бўларди. Энди эса шу қувончи ўз ихтиёри билан мактабни тутатиб-тутатмасдан армияга йўл олмоқда. Санобарга, албатта, оғир. Лекин не қилсин, сеvimли неварасини хафа қилмоқчи, унинг йўли-

га тўсиқ бўлмоқчи эмас. Алам билан бувилик бурчи ўрта-сидаги зиддият юз бермаслиги мумкин эмас. Аммо одам-гарчиллик, меҳр деган гап ҳам бор. У ўзининг жозибаси билан невараси фойдасига ишлаши турган гап.

Хаёт шундай мураккабки, инсон билиб-билмасдан муҳитга мослашишга мажбур бўлади, ўзи истамаган ҳолда муҳит исканжасига тушиб қолиши ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас. Бу ҳол инсонни зийракликка даъват этиши билан бирга, ҳамиша курашга чорлаб ҳам туради.

Санобар ҳеч қачон соф виждонидан ажралиб қолмаган, руҳий изтироблар гирдобига тушиб қолса ҳам ўзининг аса фазилатини кўз-қорачиғидай асрай олган.

Лекин энг оғири фронтга жўнатиш, ҳарбийга кетишга рухсат беришгина эмас, балки Санобарнинг бағри-дилини ўтга солган, алам-қайғу гирдобига тортган нарса ҳам ўғлидан, ҳам неварасидан ажраб қолишидир. Ахир, ўйлаб кўринг, инсон боласи бундай даҳшатли фожиаларга қандай қилиб чидасин? Бунинг учун пўлатдай мустаҳкам асаб, отнинг калласидай юрак керак. Шундай аломатларни Санобарда топа олдик.

Фашистлар билан мардларча олишиб ҳалок бўлган Баҳромнинг дарди ҳамиша Санобарнинг дилини ўртаб туради. Бу камлик қилгандай, йигирма йилдан кейин бирдан-бир невараси Илҳомдан ажраб қолиши унинг бағрини ер билан яксон қилди. Гвардиячи-сержант Илҳом чегарани бузиб ўтаётган душман тўдаси билан бўлган оғир жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Қалбининг энг чуқур қатламларидан отилиб чиққан: «Илҳом... болагинам... Нима қилиб кетдинг, ёлғизим болам?» (Ш, 139) деган сўзлар юракларни ларзага соларди.

Драмада психологик-фалсафий йўналиш устуворлик қилган. Қаҳрамоннинг ички оламини ифода этишда қўлланган руҳий изтироб услуби Санобар характернинг бадий талқинида алоҳида аҳамият касб этади. Санобарда андиша, орият, мулозамат, нафосат ёрқин ифодасини топиши билан бирга, лозим бўлганда у иззат-нафсини муҳофаза эта олиш учун курашиш лозимлигини инкор этмади.

Руҳий ҳолат ясама сентиментализмдан узоқ эканлигини таъкидламоқ зарур. Чунки қаҳрамоннинг фикрлари,

ҳислари, қувончлари-ю ғам-ғуссалари ҳаққоний, умуминсоний характерга эга.

Шундоқ ҳам бутун вужуди, юраги ўртанаётган Санобарга келини Рисолатнинг таъна-дашномлари жаҳаннам азобларини етказар эди. «Ҳаммасига сиз айбдорсиз, сиз, сиз... Сиз ўзингизни яхши кўрасиз. Ҳа-ҳа, ўзингизни яхши кўрасиз. Шунинг учун ҳамма нарсага тайёрсиз. Ўғлингиз, неварангизнинг ўлимига ҳам» (Ш, 163).

Бу ҳазилакам айблов эмас. Инсонни ерга киргизиб юборадиган даражадаги ҳақорат. Санобар келинига жавоб бериш учун қалбидаги дардини очиб ташлашга мажбур. «Сенда шунча заҳар борлигини билмаган эканман. Бу гапларни қасрдан топдинг? Кимдан ўргандинг? Йўқ, бу сенинг гапларинг эмас. Майли, чидайман. Аммо билиб қўй, мени қаттиқ хафа қилдинг. Бўлди, бошимизга кулфат тушди. Дардимиз оғир. Болаларимнинг ўрнига мен ўла қолсам бўлмасмиди? Нега мен тирикман. Нега Баҳромнинг ўрнига мен юрибман. Уруш йўқ маҳали, тинчлик маҳали, нега менинг неварам нобуд бўлади. Эрталабдан бери шуни ўйлайман. Рисолат, қизим...» (Ш, 163-164).

Ҳа, қайнона билан келин ўртасидаги юз берган зиддият моҳияти жиҳатидан чуқур идиз отмайди. Чунки айриликқа чидай олмаган Рисолат туфайли зиддият содир бўлади. Икковларининг дарди-алами бир. Уларнинг ҳеч қайси бирида айб йўқ. Бунини тушуна бошлаган Рисолат кечирим сўрашга мажбур бўлган. Оқибатда тушунмовчилик заминида пайдо бўлган зиддият ечилади.

Бу ўринда Рисолат алоҳида аҳамият касб этади. Рисолат — ўзига хос, драматургиямизда деярли учрамаган образ. Санобар оиласига келин бўлиб тушган, фарзанддай бўлиб кетишга сазовор бўлган одобли инсон. Унинг олижаноблиги яна шундаки, севимли эри Баҳромдан ёш қолиб, унинг муҳаббати билан яшаган вафодор хотин. Унинг бутун умри кучли туйғуларини ардоқлаш билан, ўғли Илҳомни тарбиялаш билан ўтади. У фойдали меҳнатда тобланади, ундан завқланади.

Илҳом ҳалок бўлгандан кейин Рисолатдаги ҳаяжон ва қайғу-аламнинг поёнсизлиги аён. Шу туфайли у қайнона-

сини, онасидай бўлиб қолган Санобарнинг кўнглига қаттиқ тегади.

Санобар йигирма йил қалб кўри, меҳри зиёси билан Рисолатни эъзозлайди, уни кўз қорачиғидай асрайди. Бор-йўғини унга тўкиб солади, топган-тутганини у билан баҳам кўради, азоб-уқубатларига малҳам бўлади. Рисолат унинг қондошига, жондошига айланади.

Рисолат буни билади, шу сабабдан ҳам улар узоқ вақт тотув ва аҳил ҳаёт кечиришади.

Энг асосий гап шундаки, муаллиф қаҳрамонлик билан кўрқоқликни бир-бирига қарши қўяди, улар келтириб чиқарган муросасиз конфликтни очиб беришга интилади. Муаллиф Санобар тили билан: «Мен учун улар ҳамиша тирик» (Ш, 171). Ватани, халқини деб жон берган Баҳром ҳам, Илҳом ҳам жонларидан жудо бўлсалар ҳам доим тирик. Лекин Шокирга ўхшаган тириклар онанинг назарида ўликлардир. Нима учун? Шокир фронтга боришдан бош тортиб, кўрқоқлик қилиб, чап қўлининг уч панжасини чопиб ташлаган. Қўл эмас, у косовга айланган.

Санобар Ватanning асл фарзандларига самимий меҳрини сочган бўлса, қаллоб, фарибгар Шокирга нисбатан қаҳри чексиз эди. «Уятсиз, номард. Қайси юз билан бош кўтариб юрасан энди?... Йўқол кўзимдан. Ифлос... паст...» (Ш, 148-149).

Икки шахснинг бу учрашувида ибратли ишнинг шожиди бўламиз. Санобарнинг донишмандлиги ва усталигини яна бир карра кўздан кечирамиз. Бош қаҳрамон кўрқоқни эпикага келтириш, онгида ўзгартириш яшаш учун ҳаёт ҳақиқатини унга қарши қўяди.

Шокир учта болам етим қолаётгандек бўлди, деб баҳона қилганда Санобардан эшитадиганини эшитади.

«Бошқаларнинг боласи йўқми? Абдурайим уста тўққизта боласини ташлаб кетди урушга. Ўзи кўнглили бўлиб кетди. Тешавой аканинг нечта боласи бор? Бешта. У ҳам урушда... Ўзинг шарманда бўлганинг майли, бутун қишлоққа иснод келтирдинг. Халқабоддан дизертир, номард чиқибди, деган ном орттирдик энди?.. «Гуноҳингни урушда жон бераётганлар кечирсин. Аммо улар ҳам кечирмас керак» (Ш, 148-149). Энг муҳими шундаки, Санобар-

нинг ўтқир, ишончли далиллари Шокирнинг онгига қаттиқ таъсир қилиб, у фронтга йўл олишга аҳд қилади. Бу Санобарнинг маънавий-ахлоқий кучини кўрсатадиган яна бир далилдир.

Қишлоқдан яна бир номард чиқиши мумкин эди. Санобар бунинг ҳам олдини олиб қолди. Гап Фотиманинг ўғли ҳақида. Унга чақирув қорози келган, у кетиши лозим. У Шокирга ўхшаб, чап бермоқчи бўлмаган, аксинча фронтга жон-дили билан кетишга рози. Аммо онаси-чи?

Ҳамма бало шунда. Фотима тиш-тирноғи билан ўғлининг кетишига қарши. Қандай бўлсада онаси уни олиб қолиш пайида. Фотима юзаки бўлсада, Санобарга хушомад қилади, агарда ўғлини олиб қолса, умр бўйи қули бўлиб хизмат қилишга тайёр. Лекин булар ҳаммаси ниятини амалга ошириш учун қилинган хатти-ҳаракатлар эди, холос.

Муҳими, гўзаллик ҳиссиёти билан ҳақиқат ҳиссиётининг қўшилиб кетишидир. Ватан, ундаги одамларнинг гўзаллиги мудҳиш шароитга қарши қўйилиб, маънавий мезонни ҳосил қилади. Эстетик ҳол этик ҳол сифатида намоён бўлади, гўзаллик билан хунуклик зиддияти маънавиятсизликни енгиб ўтади. Гўзалликни соғиниш билан ҳаётнинг маънавий покликни соғиниш ҳамоҳангдир. Улар бир-бири билан узвий боғланиб гўзаллик ва ҳақиқат ҳақидаги ягона қўшиққа айланиб кетгандай. Гўзаллик — маънавий поклик, ҳақиқат учун жон куйдириш, ёлғон, ифводан фориғ бўлиш, ёруғликни йўқотишдан ачинишдир.

Гўзалликнинг ҳақиқат билан боғланиб кетишидан кутилган мақсад Ватанимизнинг раванқ топиши ва гуллаб-яшнашига эришиш. Бу муаллифнинг нияти ва унинг асарларининг лейтмотивидир. Санобарда маънавий бойлик жамул жам бўлиб гавдаланган. Санобар меҳнат поэзиясини қаҳрамонликда, жонбозликда кўрди. Акс ҳолда у поэзиясиз, фикрсиз бўлиб қоларди.

Шу сабабдан ҳам Санобар ботаётган кўёшга қараб уни тўхтатгиси келади, кўпроқ ишларни бажаришга улгуришини жон-дилдан истайди.

Севги — бахтли туйғу, у Санобарнинг энг яхши ички ҳиссиётларини уйғотади, ҳаёт поэзияси каби улуғ неъмат.

Севги уни илҳомлантиради, мардликка, фидокорона меҳнатга чорлайди, оламга очиқ куз билан қарашга ундайди. У гўзаллик намунаси сифатида намоён бўлди. Қаҳрамонга куч ва қувват берган ҳам мана шу муҳаббат, ҳаётнинг мазмунини ҳам шу муҳаббатда кўрди.

Санъаткор муҳаббат билан қўрқоқлик ўртасидаги зиддиятни очишга жиддий аҳамият берди. Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков қўрқоқликнинг оғир қисматини «Шошма, кўёш!» драмасига ҳам олиб кирди. «Комиссия» пьесасида Саид Каримовнинг қўрқоқлиги бир неча қуролдош дўстларининг ҳаётига зомин бўлган бўлса, кейинги асарда Мақсуднинг қўрқоқлиги севиқли рафиқасидан жудо қилди. Бу ерда жудолик маънавий оқибатларга олиб борди. Гап шундаки, эрининг қўрқоқлиги туфайли эндигина турмушга қадам қўйган йигирма ёшли жувоннинг номуси булғанади. Ёш Санобар Мақсудни жонидан ортиқ севаган. Унга бутун ишончини бахшида этган. Эрини ўзининг суянган тоғи, ҳаётининг чексиз қувончи деб билган. Мақсуд ҳам унинг севага ишонади. Доим бирга бўлишмоқчи, биргаллашиб Москвага ўқишга боришмоқчи эди. Аммо Мақсуд бу ишончни оқлай олмади. Уйда ётиб икки босқинчидан хотинини ҳимоя қилишга қурби етмади, улар билан олишишдан қўрқди. Кўзига жони азиз бўлиб кўриниб кетди. Унинг қўрқоқлиги хотинига жуда ҳам қимматга тушганлиги сабабидан ҳам Санобар ундан юз ўтиришга мажбур бўлди. Бундай одам билан бир ёстикқа бош қўйишни ор деб билади.

Санобар аччиқ тақдирига тан бериши, келишиб кетиши мумкинмиди? Йўқ, унинг иззат-нафси топталди, қисматига доғ тушди. Бу Санобарда кучли ички туғённи келтириб чиқаради.

Санобар эридан ажраши қийин ва оғир бўлсада, бу қарордан воз кечиши мумкин эмас эди.

Санобар бутун умр қийналди. Шундай бўлгандан кейин кексалигида ҳам у билан яраша олармиди? Тўғри, Мақсуд Санобар ҳузурига ялиниб-ёлвориб келди, гуноҳларини кечиришни илтимос этди. Чунки Мақсуд бир умр бахтсиз бўлиб қолган, Санобардан кейин у азоб-уқубат гирдобига тушиб қолган. Мақсуд ўз гуноҳини ювиш учун ўзини ўтга-

чўққа урди. Меҳнат қилди, профессорлик унвонига эга эди. «Қолган умримизни бир-биримизга суяниб, бир-биримизни аяб ўтказайлик» (Ш, 171), дейишга мажбур бўлди.

Санобар барча қийинчиликларга бардош бериб, ўзининг иффатини, поклигини, ҳалоллигини сақлай олган. Унинг қалби ёруғ руҳ билан суворилган, ички маънавий қудрат билан бойитилган. У ғам-алам дарди билан яшаши, азоб гирдобига тушиш — унга ёт.

Санобарнинг хоҳишига қўп нарсалар зид турсада, у вазиятнинг, руҳий тушқунликнинг қурбонига айланмайди. Санобар ўз қисмати билан баҳсга киришиб, тўғри хулоса чиқара олади, ҳаётий вазият билан курашиб, уни енга олади.

Санобарнинг ҳаёт оқимидан, ижтимоий заминдан келиб чиққан қарори жўн, ибтидоий қарор эмас, бу унинг камолотга етишиб, етук инсон бўлганлигини исботловчи қарордир. Санобардаги ҳаётий манфаатлар кўламининг кенглиги, амалий фаолиятининг чуқурлиги, маънавий қиёфасининг ўсиши — характер кучининг бойлигини, ранг-баранглиги ва тўлалигини, ижтимоий идеал билан шахсий идеалнинг бирлигини, ғоя билан амалий фаолиятнинг бутунлигини кўрсатади.

Шуни айтиш лозимки, пьесанинг руҳи фожиа, мунгли бўлишига қарамай, ёруғ нур, ғоявий ишонч йўналиши унда ҳукмронлик қилади.

Бу ерда кечаги кун бутуннинг кўзи билан кўрилади ва ифода этилади ёки персонажлар қилишлари эртанги кун нигоҳи билан тасвирланади. Санобарнинг олижаноблиги яна шундаки, у ҳеч қачон бола-чақаларига, таниш-билишларига Мақсуд ҳақида ёмон гапларни айтиб юрмаган, уларнинг қулоғига тўқилган қуйидаги афсонани қуйган «Ўғлимнинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлган. У ўқитувчи эди. Иродали, довиорах одам эди. Уни ҳамма ҳурмат қиларди. ... Мақсуд Иброҳимов шундай одам эди, деганман» (Ш, 171). Санобар салбий нарсани ижобийга айлантириб, фарзандларини тарбиялаган, уларни мард, дўстга меҳрибон, душманга шафқатсиз қилиб ўстирган, келажакка ишонч билан қарашга ундаган.

Мақсуднинг номардлигини очувчи яна икки ҳодиса Санобарни ранжитмаслиги мумкин эмас. Биринчиси,

Мақсуд босқинчилар ҳақидаги китобида Бекободдаги хунук ҳодисани мутлақо тилга олмаган. Чунки бу ҳодиса Мақсудни шарманда қилиши аниқ эди. У бу ҳодисани эсламагани учун Санобар унга буни айтиб бериб, ерга киргизиб юборгандай бўлади.

Иккинчиси эса Мақсуд Санобарни ўзига ўхшаш бахтсиз деб билади. Бу эса унинг навбатдаги хатоси бўлган. Улар бахтни ҳар хил тушунади. Санобар бахт нима эканлигини тўғри таърифлаб, Мақсуднинг пўстагини қоқиб ташлайди. «Бахтсизсан, деяпсиз. Йўқ, мен бахтлиман. Мен ҳаётнинг ҳамма аччиқ-чучугини тотдим. Фам, ўлим, ёв қадимимни пойлаб юрди. Йиқилсам, шундай бўғзимдан олар эди. Номусимга тегишди. Мен йиқилмадим. Ўғлимдан, неварамдан жудо бўлдим. Аммо мен йиқилмадим. Мен бахтлиман. Бахтим — одамларда. Мен қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган чўлу биёбонга жон ато қилдим, сув олиб чиқдим. Янтоқ макон қилиб келган жойларда пахта ундирдим. Ҳар бир хонадонда мен азиз меҳмонман. Қарияларга сингилман, ёшларга она. Яна қандай бахт керак менга?» (III, 171).

Шу муносабат билан Ўлмас Умарбеков ватанпарварликнинг олий намунасини Санобар образига жамулжам эта олди. Шундай қилиб, Ўлмас Умарбеков ижодида Ватан образи ёрқин қудратли лириканинг манбаи сифатида намоён бўлади.

Ватан тушунчаси шахсият ва ижтимоиятнинг диалектик бирлиги — масаланинг туб моҳиятини белгилайди. Шу сабабдан ҳам уларни бир-биридан ажратмасдан ёки бири-бирига қарши қўймасдан, бир бутунликда, бир-бирига боғлиқ ҳолда қараш ва таҳлил қилиш даркор. Улар бир-бирига таъсир қилади, бири иккинчисини тўлдиради ва бойитади.

Муждми шундаки, пьесанинг туб заминида Ватаннинг ўтмиши ва келажаги билан узвий, ички боғлиқлик сезилиб туради. Бошқача қилиб айтсак, унда ўтмиш ҳодисаларидан келиб чиқиб қаҳрамонлар характерларини келажакда тараққий этиши башорат қилинади.

Санобар, Қўзиевлар Ватаннинг келажак қаҳрамонлари сифатида ҳам кўзга ташланади. Бу персонажларнинг

қилган жасурона ишлари, қилмишларини келажакка назар ташламасдан тўла тасаввур этиш мумкин эмас. Уларнинг фаолиятлари келажак учун зарур, улар келажакнинг ҳам одамлари бўлиб қолади, деган тасаввур туғилади.

Агарда инсон ёруғликка, келажакка қараб интилса, унга ета олса, олам чиройли бўлиб кўринади. Агарда инсон эзгу мақсадига эришса, у гўзалликка тўла маънода эришган бўлади, шунда гўзаллик, соф гўзаллик бўла олади. Эзгу орзулар гўзалликка замин ҳозирлаб боради.

Пьесанинг финали оғир вазият билан тутаса-да, ўқувчи ва томошабинда қаҳрамон маънавий кудратининг кучига ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Чунки ўқувчи ва томошабин қалбларидан илиқ ўрин олган Санобар ҳақида ўйлайди, ўйлашдан толмайди, ёруғ келажакка ишонади.

Қаҳрамон кўп нарсаларни йўқотган бўлса-да, аммо асосий нарсани кўз қорачиғидай сақлаб қолган. У ҳам бўлса қалби, иймони, эътиқоди, ҳаётга бўлган ишончидир. Пьесанинг пафоси — яхши, ҳалол яшаш керак, деган роя билан суғорилган. Бу — руҳий тушкунликка берилмаслик, ғафлат уйқусида қолиб кетмаслик, ҳаётнинг гўзал томонларини, унинг маъно ва мақсадини қидириб топиш деганидир.

Келажакда жамиятда шундай одамлар пайдо бўладики, улар юртимизнинг гўзаллигига чирой қўшади, унинг салмоғи, салобатини янада оширади, бутун мамлакатни улкан боққа айлантириб юборади. Пьесанинг поэтик мазмуни шундан иборат.

Ҳар бир драматург услубида турлича талқин қўлланилади, ҳар бир пухта пьесада турнинг янги имкониятлари кашф этилиши мумкин. Шунинг ҳам айтиш керакки, нафақат ҳар бир драматург, балки ҳар бир пьеса ҳам ўзининг индивидуаллиги билан ажралиб туриши лозим. Бунинг яққол мисолини Ўлмас Умарбеков драматургиясида ҳам кўрамиз. Унинг ҳар бир қаҳрамони ҳаёти ва фаолияти талқини маълум жамиятнинг эстетик бадиий тафаккурини ҳам ифодалайди.

Биз шу билан бирга жиддий бир масала устидаги фикрларимизни айтмасдан ўта олмаймиз. Маълумки, драматург ҳам, режиссёр ҳам, театр жамоаси ҳам доим из-

ланишда бўлиши, фақат янги-янги масала, конфликт ва характернигина излаб қолмай, балки усуллар ва шакллар, воситаларнинг янгичасини ҳам топишлари, моҳирлик билан ўз ижодларида қўллашлари зарур. Янгилikka интилмаган, новаторликни қўлмаган ижодкор ёки бадийий жамоа ўсишдан тўхтайдиган-қолади, халқнинг назаридан узоқлашади. Лекин шу нарсани алоҳида қайд қилиш керакки, ҳар қандай янгиллик, изланишлар ҳаёт ҳақиқатини кенгроқ ва чуқурроқ очишга қаратилган бўлиши лозим. Реалликдан узилган, воқеликка зид келадиган изланишлар, бадийий топилмалар санъатни улутламайди, балки уни пастга уради, томошабин ва ўқувчиларни ундан бездиради.

«Шошма, қуёш!» да ҳам, афсуски, бизга ҳазм бўлмаган «янгича» бир усул учрайди.

Ўлмас Умарбеков баъзи пьесаларида анъанавий драматургияга хос, эстетик-бадийий меъёрлардан фарқли равишда полифоник талқинга асосланиб, кўп овозлик шаклига урғу қилди. Кўп овозлилик эса бир шахс асосида юз беради.

Маълумки, Ўлмас Умарбеков ўзбек аёлининг янги даврда босиб ўтган мураккаб, шу билан бирга порлоқ йўлини ифода этиб беришни асосий мақсад қилиб қўйди. У бу воқеий мақсадга эришиш учун ўзбек аёлининг уч оғир даврини, яъни фуқаролар уруши, иккинчи жаҳон уруши ва ғалабадан кейинги фаолиятини олди ва эришилган муваффақиятларни бир шахс мисолида очиб беришга уринди.

Муаллиф қаҳрамоннинг ўтмишига нигоҳ ташлаши, ҳаётининг турли фассларини кўрсатиши, ўзи билан ўзини гаплаштириб қўйиши, ўтмишдаги қилишларидан хурсанд бўлиши ёки уларни қоралаши, чуқур ички изтиробга тушиб кетиши, бир қаҳрамоннинг ҳар хил даврларини бир неча артист ўйнаши мумкин. Лекин барча ҳолда ҳам бир қаҳрамон бир қаҳрамон эканлиги яққол билиниб, кўриниб туриши лозим. Асарда бу нарса чиқмай қолган. Унда битта Санобар уч Санобар бўлиб қолган. 60 ёшдаги Санобар худди бошқа одамлар билан гаплашгандек тасаввур тундиради. Қирқдаги Санобар билан олтимишдаги Санобарнинг диалогини олиб кўрайлик-а: улар бир уйда учрашиб

қолиб, биринчиси иккинчисидан сўрайди: «Нима қилиб ўтирибсиз бу ерда?»

Иккинчиси: Ўзимнинг уйимда ўтирибман.

Биринчиси: Ўзимнинг уйимда? Қизиқ гапларни гапирасиз. Бу уй менинг уйим».

Кейинчалик у «барибир, ҳеч нарсага тушунмаяпман», дейди. Ҳақиқатдан ҳам қизиқ. Битта Санобар ўзи билан ўзи ўз уйини талашиб юрса.

Қуйидаги ҳолатга эътибор қаратайлик. Олтмишдаги Санобар қиркдаги Санобарга бундай дейди: «Кўчага чиқолмасдинг, йигитларнинг дастидан. Ҳаммасининг кўзи сенда эди». Ахир, битта Санобар бундай сўзларни айтиши мумкин эмас-ку: Санобар бошқа шахс бўлиб эмас, ўзи бўлиб ўтмишини таърифлаши мумкин (кўчага чиқолмасдинг эмас, кўчага чиқолмасдим ... кўзи менда эди ва бошқалар).

Бундан ҳам ноҳўй жойлари бор: «Қиркдагиси олтмишдаги Санобарга дўқ қилади: «Кимсиз ўзи? Қасрдан бу шум хабарни (ўғлини урушга кетиши ҳақидаги хабарни — Ҳ.А.) олиб келдингиз? Мен сизни танимайман. Кетинг!».

Қизиқ бу, таажжуб! Санобар ўзини ўзи танимаса-я! Бу қандоқ бўлди.

Олтмишдаги Санобар бир хабарчидай, бўладиган ишларни қиркдаги ва йигирмадаги Санобарга етказиб, олдиндан айтиб турадиган алоҳида бир шахсдай тасвир этилган.

Ўлмас Умарбеков бу ҳолатни шундай изоҳлаган эди. «... У (Санобар - Ҳ.А.) ўзининг ташвишларини дилида сақлайди. Лекин у одам. Дилини ёриши керак, кимгадир дардини айғиб, кўнглини бўшатиши керак. Маслаҳат қилиши керак. Кимга у тортинмасдан ёрилиши мумкин? Биринчидан ўзига. Шу сабаб бўлиб, унинг қирқ ёшлиги пайдо бўлди. Қирқ ёшлик Санобар ўз ёшлигини чақирди, 20 ёшли Санобар пайдо бўлди. Уччала Санобар мени саҳнага етаклади» (Ўша тўплам, 386-бет).

Қаҳрамон ўзи билан ўзи гаплашиши, ўзи билан тортишиши мумкин. Турли бир-бирига зид фикрларга бориши мумкин. Қалби зиддият маконига айланиши мумкин. Ўтмишга саёҳат қилиб, уни эслаши, у ҳақда мулоҳазалар

юрғизиши, ҳар хил шахслар устида турлича гаплар айтиши мумкин. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам, шароитда ҳам, турлича талқинда ҳам битта одам, битта одам эканлиги билиниб туриши шарт. Бу ҳаёт ҳақиқати ҳамда санъат ҳақиқатидир.

Тўғри, «Шошма, қуёш!» каби реалистик пьеса сюжети-нинг маъзига романтик руҳ, йўналиш сингдириб юборилган. Бунга, айниқса, учта Санобарнинг бир-бири билан гаплашиш тарзи яққол мисол бўла олади. Биз бунда параллел диалогларга дуч келамиз. Бундай диалогда томонлар бир-бирларига қараб гапирсалар ҳам гапларининг натижаси қандай бўлишига эътибор қилмайдилар. Ҳар бир Санобар ўз ўйлаганини сўзлайди.

Муаллифнинг ижодий нияти шундаки, у диалогни тингловчига эмас, асосан томошабинга йуналтирган. Бундай йўсинда битилган диалогларда қаҳрамонлардан бирининг, яъни Санобарнинг гапини эшитувчи бошқа Санобар бошқа маънода, томошабин эса ўзига хос маънода тушунади.

Қизиги шундаки, учта Санобар бир-бири билан енгил конфликтга боришади, ўз ҳақларини сақлаб қолишга интиладилар. Муаллифнинг бу қарши қўйиш усули ўзига хос янгилик бўлса-да, юқорида айтганимиздек, ҳаётийликдан, табийликдан маҳрум бўлиб қолган.

Ўлмас Умарбеков ҳаёт қандай бўлса шундайлигича, инсонлар қандай бўлса шундайлигича ифодалашга уринди. Маълумки, ҳаётда инсонлар ҳар бир дақиқада бир-бирлари билан отишавермайдилар, ўзларини осиб ҳам қўявермайдилар, овқат ҳам еявермайдилар ёки муҳаббат изҳор ҳам қилавермайдилар. Энг асосий гап инсонлар ҳаётда қандай оддий, ҳам мураккаб ҳолда бўлишса, саҳнада ҳам шундай умумлашган ҳолда кўриндилар.

«Шошма, қуёш!» пьесаси жиддий фалсафий-поэтик умумлашмага эга бўлган, инсон ҳаётининг моҳияти хусусида ақлли фикрларни баён этган, ёшлик ва ҳалоллик, муҳаббат, бахт, ижодий эркинликнинг ғалабасини кўрсатган, нурга интилишни акс эттирган мангулик қўшиғидир.

ТЎҚЛИККА-ШЎХЛИК

«Кузнинг биринчи куни» пьесасида (1979) анъанавий бўлиб қолган оталар ва болалар масаласи янгича тарзда ўз ифодасини топган. Маълумки, бу мавзуда кўплар қалам тебратган. Асрлар давомида дидактик, адабий-бадий ва илмий асарлар яратилган. Жаҳон мутафаккирларининг асарларида ушбу масала умуминсоний, умумфалсафий, бадий-эстетик нуқтаи назардан талқин этилган. Ўлмас Умарбековнинг мазкур драмасида юқоридаги масала анъана сифатида давом этсада, аммо муаммонинг қўйилиши ва акс эттирилиши, конфликтнинг характери, сюжет ривожини, характерлар моҳияти жиҳатидан, талқин нуқтаи назаридан тамомила ўзгачадир. Санъаткор бу масалага илғор замон, юқори тараққиёт талабларидан келиб чиқиб ёндашган, ҳақгўй ижодкор позициясидан туриб таҳлил қилган.

«Она ва бола» давлат дастури тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 5 феврал Қарорида: («Халқ сўзи», 2001 йил 6 феврал, 26-сон). «...Энг яхши анъаналаримиз ва урф-одатларимиз асосида болаларни Ватанга ва халққа муҳаббат ва садоқат, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашда ота-оналар, таълим муассасалари ва маҳаллаларнинг ролини кучайтириш» лозимлиги қайд қилинади.

Ҳамма гап шундаки, ҳар доим ҳам болаларни шу руҳда тарбиялашга муваффақ бўлавермаганмиз. Шу сабабдан ҳам: Ўлмас Умарбеков куйиб-пишиб ўз вақтида бу масалани кўтариб, жамоатчиликнинг диққат-эътиборини қаратган. Уч оилада болалар уч хил тарбия топган. Буларни бирлаштирган нарса, уларнинг бир институтда, бир курсда ўқишлари. Бу шароит уларни яқинлаштирган. Аммо фарзандлар бир-бирларидан жиддий фарқ қиладилар. Юзаки қарасангиз Рем (Рамз), Собир ва Фарҳодлар бир-бирлари билан дўстдай, ҳамроҳ бўлиб юришади, бирга ўтиришиб, кайф ҳам қилишади.

Фожиали ҳодиса — инсоннинг ўлдирилиши ҳам ана шундай бир кайф қилиш чоғида юз беради. Хўш, булар қандай болалар? Гапни уларнинг атамани бўлиб қолган Ремдан бошлайлик. Рем зиёли оиланинг фарзанди. Отаси Тўлаганов Тоҳир Саидович — профессор, Олий илмгоҳга раҳбар. Онаси Барчин ҳам ўқимишли аёл. Иқтисодий жиҳатдан бақувват. Уларнинг егани олдида, емагани ортида. Кийим-кечаклари ҳам башанг. Отаси қўлини қаёққа узатса етади. Шу сабабдан ҳам институтга эндигина қадам қўйган, 18-19 ёшга кирган ўғлига «Волга» автомашинасини олиб берган.

Шундай аъло даражадаги шароитда ўсаётган Рем қандай тарбия топар экан? Ҳа, гап бойликда эмас. Бойлик инсонларга турлича таъсир этиши мумкин. Фарзандлар борки, тўқ ҳаётдан яхши, ижобий фойдаланиб ўқишларининг ҳаммасини битириб олиб ҳам билимларини, ҳам савияларини ўстириб оладилар. Бундай фарзандларга бойлик жуда катта ёрдам, мадад беради.

Аммо шундай ёшлар ҳам борки, улар бой ота-оналарим бор, ҳамма нарса муҳайё, нима ғамим бор, деб тараллабедод қилиб юрадилар. Воқеликдаги барча нарсаларга юзаки қарайдилар, «бўлса — бўлар, бўлмаса — говлаб кетар», тарзида иш тутадилар. Ўқиш ёки меҳнат қилиш ўрнига айш-ишратга бериладилар, фойдали меҳнатдан қочадилар. Улар «роҳат қилиб яшасам бўлди-да, бошқалар билан нима ишим бор»га ўтиб оладилар. Ана шундай типдаги кимсалардан бири Ремдир. Унинг фаолиятига бир назар ташлайлик:

Рем ўрта мактабни «қойил» қилиб битирди, деб ўйлайсизми? Йўқ, албатта. Уни амал-тақал қилиб битқиздириб олишади. Билимсиз бола Олий ўқув юртига кириб кета олармиди? Асло. Ремнинг тордай суянчиги, бақувват ҳимоячиси, қўлаб-қувватлаб юрадиган таянчиги — отаси бор.

У институтга қандай қилиб кириб олди? Хўш, имтиҳонларни топшириши нима бўлади? Рем ундан ҳам ҳеч ғам чекмайди, ташвишланмайди, хотиржам. У отасининг шогирдлари кўмагида студент ҳам бўлиб олади. Шу сабабдан ҳам у институтдаги лекцияларга боришни эп кўрмайди. Муаллиф бунга исботловчи характерли мисол келтиради.

Дўсти Собирнинг «Раҳим Азизовичнинг лекциясини эшитиш керак эди», деган гапига унинг жавобини қаранг: «Менинг жонимга тегди шу лекциялар. Тезроқ практикага жўнатишса ҳам майли эди. Ҳўнаб келардим» (Ш, 180). Бу луқманинг Ҳўиёқ кўп нарсадан дарак беради. Практикага боришдан мақсади амалий ишларни Ҳўрганиш, назарий билимларни ҳаётга тадбиқ этиш эмас, балки ишёқ-маслак қилиб Ҳўнаб олиш. Унинг айш-ишратига доир бир вазиятни ремаркада муаллиф қуйидагича таърифлайди: «Ремнинг қўлида гитара. Стол устида битта коньяк, битта шампанское турибди» (Ш, 179). У қанда қилмасдан арман конягини хурсанд қилиб туради. Мана Ремнинг қундалиқ ҳаётидан бир лавҳа.

Бугина эмас, у ахлоқий жиҳатдан бузилган. Эс-ҳуши қизларда бўлади. Гуля деган қиз билан маишат қилишни, у билан кўкраги кўкрагига тегиб танца тушишни ҳуш кўради. Шундай ҳаёт тарзи билан «мазза» қилиб Ҳўсади. Мана, унинг ашуласини эшитайлик:

*«Гитара, гитара, гитара,
Қани у гўзал ёр, вафодор?
Гўзал ёр Ҳўзга қуй шайдоси,
Биз бунда унга зор, унга зор» (Ш, 182).*

Балки Гуляси унга вафодор бўлиши мумкин, аммо у читтақдай бевафоллик қилиб, у қиздан бу қизга «учиб» юради.

Рем одам Ҳўлдириб, дачада қочиб юриб, қамокда Ҳўтиргандай бўлса ҳам айш-ишратни Ҳўлашдан толмайди. «Эҳ, мана шунақа пайтда озодликнинг қадрига етаркансанда. Ҳўзир қаёққа боришим мумкин эди уйда бўлганимда». Собирнинг институтда бўлардинг, деган гапига, дўстининг жавоби характериға мос ва ҳос ҳолда ифода этилган. «Йўқ, машинада кольцовоюда мазза қилиб юрган бўлардим! Ёнимда Света бўлсаям бўлаверади. Уям ёмон эмас. Кўкраклари шундай диркиллаб турибди. Ҳўлиги нок бўлади-ку, узунчок, бир ёғи қизил, йўқ, жигарранг, оч жигарранг, бир ёғи сариқ ана Ҳўшанга Ҳўхшайди. Бел жонивор чумолининг белидек...» (Ш, 210). Аслида қисмати қил ус-

тида турган бир фурсатда ҳам у парво қилмасдан ўтиришига ҳайрон қоласиз. Ҳа, унинг учун қотиллик ҳам хавфли жиноят эмас. У қутқарилишига ишонганидан хотиржам юрибди. Рем қизларни хурсанд этиш мақсадида бировларнинг нарсаларни ўғирлаб, уларга беришгача боради. Сингиси Саиданинг «английский купальниги» ва қизил брошкасини гумдон қилган ҳам Ремдир.

Шундай қилиб, Рем босар-тусарини билмай қолган, унинг бўйни ҳеч нарсага ёр бермайди. Шундай бўлганидан кейин у ўқишнинг ҳам ёки бирор ҳунарнинг ҳам этагидан тута олмайди-да.

Ҳўш, бундай одам жамиятга керакми? деган саволни ўртага ташлайди муаллиф. Йўқ, ундайлар давлатнинг баданига ёпишган паразит қуртлардир. Улардан халққа фақат зарар тегади, холос. Шу сабабдан ҳам муаллиф бандитларни, ҳаромхўрларни иддиз-иддизи билан суғуриб ташлаб, жамиятни улардан тозалаш масаласини кўндаланг қилиб қўяди.

Ҳа, чиркин оиладан нафас олган, унинг носорлом муҳитига мослашиб кетган, ўзининг шахсий роҳатини ўйлаган Саида ҳам акасидан қолишмайдиган бир махлуқ бўлиб етиша бошлайди. Эндигина 16 ёшга қирган мактаб ўқувчисининг бузилиб кетганлигига ҳайрон қоласан, киши.

Саиданинг фалсафаси ҳам ўзи яшаётган муҳитнинг акс-садоси сифатида янграйди. «... Қиз боланинг яхши ўқиши шарт эмас... Эр ишлаб хотинини боқади. Ўйнатади, курортларга олиб боради» (Ш, 201). Саида шу фалсафасидан келиб чиқиб, шунга суяниб ҳаёт тарзини қурган, беадаб қилмишлар қилган. Саида — такасалтанг. У эртаю кеч қорнини, уст-бошини, айшини ўйлагани-ўйлаган. Доим бассейнга бориб чўмиладиган, танца тушиб, ҳордиқ чиқарадиган, ота-онасини қийнаб, қақшатиб қимматли кийим-кечаклар олиб беришга ундаган тантиқ, бемаъни қиз. Мана бир мисол: яқиндагина унга палто харид қилишганига қарамай, уч юз элик сўмлик палтони олиб беришларини талаб этади. Бу ҳам унинг ким эканлигини ойдинлаштиради.

Бугина эмас. Ёш бўла туриб йигитлар билан ўйнашишга мойиллиги зўр. Саида Собирга хайрихоҳлиги, унинг ат-

рофида айланавериши ҳам бежиз эмас. Барчин қизининг характерини билган, унга ишонмасдан хавотирланган онанинг огоҳлантиришида ҳам жон бор эди. «Бу, Собирни гапирдинг. Тил топишиб қолсанг, ўлдираман. Билиб қўй!» (Ш, 202). Ҳа, ундан кўп бемаза ишларни кутиш мумкин. Саиданинг мактабдаги ўқиши расво, топшириқларни асло бажармайди. Оқибатда «биттаям тузук баҳоси йўқ, ҳаммаси уч» (Ш, 201). Уч ҳам отасининг ҳурмати туфайли қўйилган. Саида ишқмас, ўз уида ўзини худди меҳмондек ҳис қилади.

Барчин опа фарзандини бошқа қизларга қиёслаб ачинади, эзилади. Мана у билан барабар бўлган Зухранинг Машҳура қизини таърифлаб, қилган ишларини кўкка кўтариб, унга ўхшашга даъват этади. «... Анави куни бир чучвара қилди, оғзингда эриб кетади. ... Бирам яхши қиз бўлибди... Сенга ўхшаб юзига ҳар балоларни чапламайди» (Ш, 200). Барчин опанинг Машҳурага муҳаббати тушиб қолиши, уни келин қилишни орзу-ҳавас этиши ўринли эканлиги, аммо у қизига маъқул тушмаслиги тушунарли эди. Ахир, Саида ширин овқат қилиш у ёқда турсин, сув қайнатса ҳам таг олдириб юборадиган «билимдон» қизлардан. У овқат қилишнигина эмас, ўзини қандай тутишни, қандай кийиниб юришни ҳам биламайди. Шунинг учун онаси унинг бачкана, масхаромуз турқи-тароватидан номус қилиб унга «Ўқитувчиларингнинг кўзига қандоқ қарайсан-а шу бўёқлар билан?» (Ш, 200) деб танбеҳ беради.

Саида меҳмонлар олдида акасини ўғрига чиқариб, уни ҳақорат этиши отасини ҳам, шу билан ўзини ҳам шарманда қилиши ўта беҳаёлигидан нишонадир. У Ремга ўхшаб бир балоларни бошлаб, ота-онасига катта ташвишларни орттириши ҳам мумкин, чунки у шу йўсинда тарбия олмақда эди.

Тўғри, Рем одам ўлдирди. Уни онгли равишда, билиб, кўриб қасддан қилгани йўқ. Қарғага мўлжалланган ўқ бир олимнинг қоқ пешонасига тетади. Бу тасодиф, албатта. Аммо, кутурган, тантиқ, ўзбошимча Рем бирор фалокатни билиб туриб, бошлаши ҳам мумкинмиди? Ҳа, мумкин эди. Унинг бундай безорилик қилишига замин ҳозирланаётган эди. Бу ҳолни пьеса финалида ҳам яққол сезиб ола-

миз. Дала боридан ўғли Собирни олиб кетмоқчи бўлган Шокир отани Рем қўлига пичоқ олиб, ўлдирмоқчи бўлиши ҳам бундан далолатдир.

Рем бир инсонни ҳаётдан юлиб олиб, бутун бошли бир оилани фожиа гирдобига ташлади. У одам қирқ бешга кирган, эрта-индин докторлик диссертациясини ёқлаш арафасида турган бир киши. Тўрт боласи билан хотини қақшаб қолади. Болаларнинг каттаси ўн бирга кирган, кенжаси ҳали бир ёшга тўлмаган. Битта безорининг шўхлиги ана шундай мусибатга сабабчи бўлган.

«Мен, — деб ҳикоя қилади Ўлмас Умарбеков, — баъзи асарларимдаги тақдирлар ҳақида ҳеч ўйламаганман. Бу ўз-ўзидан юз берган. Асар йўналиши, материал мантиғи шуни талаб қилган» (Ўша тўплам, 382-бет).

Ҳа, асар сюжети, воқеалар мантиғи, қаҳрамонлар характерлари ҳар бир инсонни чуқур ўйларга олиб кетганини сезмай ҳам қоламиз.

Гўзаллик ҳам безорининг қилмишларида қора доғдай бўлиб кўринади. Чиройли поэзияга хос нарса ҳам кўнглисиз ҳодиса — қалбаки нарсага ўхшаб қолади. Рем ёруғликнинг, қувончнинг кушандаси, ёшлик ва гўзалликни барбод этувчи кимса сифатида намоён бўлади.

Рем ўзининг ожизлиги, меҳнатга нафрати билан ҳақиқий бахт, ростўйлик ҳақида орзу қилиши мумкин эмас.

У бирор ижобий ҳодисани тасдиқлаш, маъқул топиш, ҳаётда бирор нарсага илҳомлантириш қобилиятидан маҳрум. Ундаги чирой ҳам юзаки, самимийликдан йироқ. Унинг сўзларида, инсонлар билан муомиласида маънавий ожизлиги биланиб туради.

Энди яна бир савол туғилади, нега энди бу зиёли оилада безори фарзанд вояга етди? Сабаб нима? Бу саволга муаллиф бадий жиҳатдан асослаб жавоб беради: «Олма пиш, орзимга туш» деб қўлни қовуштириб бемалол ўтирадиган замон эмас. Ота-онанинг вазифаси фарзандларига нам бериб, яхши ҳунар ва касбга ўргатиб, уларни доим кузатиб, одобли қилиб тарбиялашдир.

Бу вазифани Тўлаганов ва Барчин опа бажара олдиларми? Йўқ, албатта. Нима учун? Чунки улар болаларининг жиловини маҳкам ушлаб, камолот йўлига бош-

лай олмадилар. Ҳар бир нарсанинг жилови қўлдан чиқиб кетдими, у ёмон оқибатларга олиб бориши турган гап. Худди шундай ҳодиса Рем ва Саида билан ҳам юз берди.

Муаллиф драмада қаҳрамонларини таърифлаб, уларга ўз мунсабати ва баҳосини бевосита бера олмаса ҳам унинг фикри, овози қаҳрамон фикри ва овозига кириб боради, буни асар давомида сезиб, англаб борамиз. Шу сабабдан ҳам персонажнинг ўзига хос характери индивидуал нутқи орқали воқеликни англаш ва баҳолаш имконияти тувдирилади.

Ҳар бир баҳо, оҳанг асар воқеаларининг заминиде пайдо бўлади, улар инсонларнинг қалб амри билан тасдиқланади. Шу сабабдан ҳам уларнинг дардларининг туб моҳияти пьесанинг умумий оқимига ҳам оҳанг бўлиб кетади.

Характерли томони яна шундаки, бу оҳанг, таъриф ўқувчи ва томошабинларнинг юракларига ҳам таъсир этиб, уларни ҳаяжонга солиб, қалбларидан жой эгаллайди.

Отанинг ҳам қалб оҳангини эшитайлик. Тўлағанов ўғлининг қинғир қилмишларидан бохабар бўлган, унга кўп ташвиш орттирган. «Яна нима бўлди? Яна сизнинг қилиқларингизми, Рамзиддин? Ўғлим, ҳеч тўғри юрасизми ўзи ё йўқми?» (Ш, 191). Бу гап отанинг «ажойиб» фаолиятини ёрқин характерлаб берадиган лўқма.

Унинг жаҳл билан айтган «Итдан тарқалганлар! Хулиганлар, бандитлар... Сен кимга ўхшадинг ўзи, итвачча?» (Ш, 191-192) деганида, албатта, жон бор. Ўғил отани «ажалидан беш кун бурун мазорга...» (Ш, 192) тиқишига ақли етарди. Чунки Ремни институтга олиб киргунча, биринчи семестрдан ўтказгунча, ресторанда тўполон қилиб, милицияга тушганда, чиқариб олгунча, маст бўлиб, ҳушёрхонага кириб қолганида, олиб чиққунча ота не-не азобларни тортмади дейсиз. Унинг одам ўлдириши эса ҳаммасидан ҳам ўтиб тушди. Энди нима қилиши керак? Ҳа, ота эски одатини қилмасдан иложи йўқ. Шу сабабдан ҳам шогирдларига ялинишга, прокурордан прокурорга, адвокатдан адвокатга югуришга мажбур бўлади. Ҳа, нима қилсин, бошқа иложи йўқ.

Айб ўзида ҳам. Хайрихоҳлик қилиб ўғлини бузди. Хайрихоҳлик ҳаминша ҳам ижобий характерга эга бўлавермайди. Хайрихоҳликни самимият олижанобликка эга бўлган сахийлик, талабчанлик билан қўшиб юбориш орқалигина ижобий натижаларга эришиш мумкин. Хайрихоҳлик текинхўрликка, бўшлиқ томонга бошлаб кетиши ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас. Қаҳрамон соддадил, лекин характери ожиз бўлса, қинғир ишларга қараб оғиб кетиши ҳеч гап эмас.

Демак, инсондаги бош масала — мужмал хайрихоҳлик, маъқум орзу эмас, балки характернинг мустаҳкамлиги ва иймонининг қатъийлиги, самимийлиги, софдиллигидир.

Бундай ҳолат оила тақдирида ҳам ифода этилган.

«Эркалатса онаси, талтаяди боласи», деган нақл қанчалик тўғри эканлигини Ўлмас Умарбеков ўз асаридида бадий таҳлил қилиб беради. Хўш, Барчин опа қандай қилиб, фарзандларини талтайтириб юборди? Мана, эшитинг: болаларини ёшлигидан пулга, кайф-сафога ўргатган, нима дейишса, муҳайё қилган, кетма-кет курортларга олиб борган.

Болаларини меҳнатга, уй-рўзғор ишларига ўргатиш, уларнинг хизматларидан фойдаланиш ўрнига Барчин опа севимли касбидан воз кечиб, бутун фаолиятини фарзандларига бағишлади. Уларнинг қўлини совуқ сувга урдирмади, улар «уҳ» деса жонини фидо қилиб қаради. Шундай қилиб, болаларини бошига чиқариб юборди.

Ота ҳам ундан қолишмади. Фарзандларининг қули бўлиб қолди. Номига пўписа қилиб, дўқ қилса-да, аслида уларнинг қинғир чизигидан чиқа олмади. Ўғли одам ўлдиргандан кейин ота: «...билиб қўй! Мен энди сени ҳимоя қилмайман... Энди сени ўн йилга кесишса ҳам розиман. Мени, отангнинг қадрини қамоқхонада бил энди» (Ш, 192). Бу гапга ишонган одам Ремнинг қамалиши аниқ, деган фикрга келиши турган гап. Аммо ундай бўлиб чиқмади, фарзандини қутқариш учун роса югурди.

Иккита фарзандини тарбия қила олмаган профессор — раҳбар қандай қилиб катта бир Олий ўқув юртини бошқара олади, деган савол асарнинг ғоявий йўналишидан келиб чиқади. Муаллиф бу саволни жамоат диққат-эътиборига ташлайди.

Ачинарли томони шундаки, Тўлаганов асосий жиноятчини айблаш, унинг оқибати фожиавий амалларига одил баҳо бериб, қоралаш ўрнига, уни пайпаслаб ўтишга, бошқаларни айблаш йўлига киришиши кишида қаҳр туйғуларини уйғотади. Авваламбор, у замонга ёпишади. «Одамларга бизда ҳаддан зиёд эркинлик бериб юборилган» (Ш, 193). Бу билан ҳам тинчимайди у. «Шаҳар раҳбарларига ҳам ҳайронман, нега уйда қурол-яроғ сақлашга рухсат беришади?» (Ш, 193). Отанинг айбдорларни бошқа жойдан излашидан мақсади ҳам ўғлининг жиноятини оқлашдир.

Ота ҳам, она ҳам масалага тўғри назар билан қараш фазилатларидан маҳрум бўлиб қолганлар. Чунки нопоклик отанинг фаолиятида устуналик қилиб кетган.

Унинг таъсири хотини Барчин опага ҳам ўтган. Ҳатто у эрини қинғир кўчага итарган. Барчиннинг дунёқарашидаги ожизлиги кўп ҳолларда ўзининг кучини ўтказиб туради. Қизига қандай куёв танлаш муаммосида кўнглини яққол билдириб кўяди. Она билан қиз ўртасидаги тортишувда Саида ҳақроқ кўринади.

Саидага кўпроқ одобли Собир маъқул тушса, Барчин эса бутунлай бошқа фикрда. «Сани тенгингмас, аҳмоқ. Отаси мелиса бўлгандан кейин ўзи нима бўларди? Сани тенгинг бошқа. Анави Дарвин бирам яхши йигит бўпти...» (Ш, 202). Онани қизиқтирган нарса йигит проректорнинг ўғли бўлганлигидир. Барчин опага инсофли, билимли, динатли куёв эмас, балки мансабдор, бой одамнинг фарзанди керак. Онанинг фалсафаси шундан иборат.

Ҳа, «тарбия»нинг самарасини ота ва она тотиб кўради. Тўлагановнинг: «Қандай кунларга қолди бошимиз, хотин?!» (Ш, 192) деб дод солиши ҳам бежиз эмас. Чунки улар болаларни эмас, балоларни етказишган. Бу болалар бошга тушган кулфат бўлди. Уларни на сақлаб бўлади, на ҳайдаб бўлади. Ўзлари тайёрлаган заҳарли ошни ўзлари ичишга мажбурдирлар. Энг ёмони яна шундаки, бундай ош уларнинг қалбларини ҳам, онгларини ҳам заҳарлайди. Она-ота фарзандлари олдида икки пул бўлиб қолишди. Уларнинг биронта айтган гаплари, топшириқлари бажарилмайди, ҳатто улар ҳақоратланади. Онасининг «Билиб иш қилсанг

бўлмайдими?» деган саволига, Ремнинг жавобини эшитинг: «Эсингиз жойдами, ойи» (Ш, 189). Яна ачинарли томони шундаки, Барчин опа ўғлини койиш, қаттиқ уришиш ўрнига уни ҳимоя қилиш йўлига ўтиб, айбни девор орқасида кетаётган одамга тўнкагандай бўлади. Яна бу камлик қилгандай, Барчин опа Фарҳодга ёпишиб кетади «Сизлар ҳам шу милтиқ ўлгурни уйда сақлаб нима қилардиларинг?»

Саида ҳам онасининг гапларини масхара қилиб юради. Одми, эс-ҳушли қизни акасига мақтаб, уни келин қилиш нияти борлигига қизнинг жавобини қаранг: «Вой, вой! Нима деяпсиз ойи? (Қотиб кулади.)» (Ш, 200). Рем ҳам фақат онасинигина эмас, отасини ҳам калака қилади. «Биласанми, бобойнинг қизиқ одати бор. ... Унга тема бўлса бас. Лекцияга тушиб кетади. Тўхтатиш қийин. Мана шуниси даҳшат» (Ш, 180). Ана отага берилган баҳо. Булар шуни кўрсатадики, Рем ҳам, Саида ҳам ота-онасига бўйин эгмай, оқибатда ботқоққа ботиб бораверадилар. Буни Тўлаганов билан Барчин опа чуқур англаш, чора-тадбирлар қўллаш ўрнига улар ҳам ботқоққа бота бошлайдилар. Аниқроғи, Рем билан Саида уларни ботқоққа итарадилар. Чунки ота-она уларни ботқоқдан қандай чиқариш йўллари билмайдилар, билсалар ҳам эплай олмайдилар. Шундай қилиб, бир оила ботқоққа ботиб кетади.

Тўлаганов оиласига Шокир Султонов оиласи қарши қўйилади. Улар ўртасидаги фарқлар очиб берилиши билан кейингисининг олижаноблик фазилатлари кўз олдидида яққол намоён бўлади. Тўлаганов ва Султонов икки кутб.

Драма воқеаси Тўлагановлар билан Султоновлар ўртасидаги ижтимоий-маънавий конфликт асосига қурилган.

Юзаки қарасангиз, воқеалар тор бир доирада — оилаларнинг фарзандлари қилмишлари заминидида қолиб кетгандай. Аммо таг замири чуқурроқ.

Ўртадаги тафовутлар, уларни икки томонга ажратиш ташлайди. Шокир ака ҳақиқат томонига қараб йўл олса, Тўлаганов юқорида айтганимиздай, фирромлик ботқоғига абадул-абад ботиб кетади.

Характерли томони шундаки, Шокир рақибига қарши тўполон қилмайди, аюҳаннос солиб бақирмайди, уни

ҳақорат ҳам қилмайди. Аммо у секин гапириб, ўзининг позициясида мустаҳкам туриб, нур — ҳақиқат томонга тик қарайди.

Муаллиф қаҳрамонининг иккинчи қиррасини ҳам очиб беради. У заҳматкаш, нуроний, меҳрибон рафиқаси Ой-нисага бўлган муомилада хуш феълани, ширин сўзини аямасдан изҳор қилишларини томошабинлар эшитиб, унга ихлоси ошиб боради.

Султоновнинг пайдо бўлиши билан кўп ўзгаришлар, қийинчиликлар юз беради. Унинг фаолияти билан пьесанинг ички йўналиши таъминланади, мавзунинг тараққий этиши, сюжетнинг ривожланиши ҳам унга боғлиқ бўлиб қолади. У пьесанинг сюжет йўналишини бойитади. Қаҳрамон тақдири билан воқеалар уланади. Икки бош сюжет ўзаги ҳам унинг бевосита иштироки орқали юз беради. Рем билан Собирнинг тақдирлари туташиб кетиб, Султонов қисматига боғланади. Қизири шундаки, бу қаҳрамон асосий персонаж бўлиб, кўп ҳаракат ҳам қилмайди. Кам ҳаракатлилиги билан ажралиб турса ҳам Шокир ота воқеалар оқимига кучли таъсир ўтказади. Бунда кўпроқ таг, ост ҳаракат устуналик қилади.

Пьесанинг қон томири қаҳрамоннинг қуйидаги лўқмасида жамланган: «Собир, ойинг билан нима гуноҳ қилувдик сенга, бунчалик азобга қўймасанг? Шокир мелисанинг ўғли қотил! Қариганимда шу номни орттирдимми?.. Сени нима жин урди, Фарҳод? Отанг яхши одам эди. Раҳматли одам қутқараман, деб нобуд бўлса-ю, сен одам ўлдирсанг?.. Онанг бечорани қандай кунга қолдирдинг? Қандай иснодга қолди бечоранинг боши?» (Ш, 214). Муаллиф қаҳрамонининг қалбини, айниқса, юқоридаги лўқма ёрдамида чуқур очиб беради. Шокир отанинг ички азоблари, эзилишлари, қайғу-алам гирдобида тобланишлари яққол сезилиб туради. Драматург Султоновнинг ҳаётини кенг очиб бериб, пьесани баркамол қилиб яратишга эришган.

Шокир Султоновнинг ҳаёти ва фаолияти ўзининг характериға ўншаган оддий ва содда. У милиция капитани, участка инспектори бўлиб узоқ меҳнат қилган. Шокир ота ҳеч қачон фирромлик билмаган, биронинг ҳақиға кўз олай-

тирмаган. Жуда ҳам адолатли инсон. Мана, бир мисол: Бир одамнинг остонасини ахлат босганлиги учун Султонов жарима солган экан. У жой тозалаб қўйилгандан кейин уни бекор қилиш учун уйига алоҳида боради.

Бу билан у «зарур иш»ни бажарган бўлади. Масъулиятни ҳис қилиши, инсонларга бўлган ғамхўрлиги кўриниб турибди.

Унинг турмуш тарзини кўздан кечирайлик. Шокир отасидан қолган уйда амал-тақал қилиб яшаган. Ҳовлида бир дурустроқ уй ҳам йўқ. Мол-мулки устида гапириб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Уйини кўрган одам «кўрқиб» қочиши мумкин. Султонов оч қорним, тинч қулоғим тарзда ҳаёт кечирган. У хотини билан узоқ вақт яхши ҳаёт кечирган, ўгли билан ҳам аҳил бўлиб яшашган. Эри-хотин ўртасидаги муҳаббат, аҳиллик, меҳрибонлик турмушларига бахт олиб кирган.

Шокир Ойнисани қандай севганини, Асад олифтадан уни қутқариб, уйланганлигини, унинг гўзаллигини ҳикоя қилганда оғзидан бол томарди. У илҳомланиб: «Қаргалар учса қарайлик, Марғилоннинг йўлига» ашуласини хиргойи қилганда қанчалик самимийлик барқ уриб турганлигини сезиб оламиз. Шокир бекорга Марғилонни эсламайди, чунки Ойниса ўша шаҳардан эди, бахти-ю қувончини ўша ердан топган. У ҳар қадамда рафиқасига ёрдам беради, ҳожатини чиқарди, оғирини енгил қилди. Шокир бекорга «Овқат-повқатингга нарсаларинг бутми?» (Ш, 179) деб хотинидан сўрамаган.

Ойниса ҳам ғамхўрликда ундан қолишмайди. Эрини кўз қорачиғидай аспрайди. Унинг кўнгли ҳаминша Шокирда бўлган. Севиб-севиб унга турмушга чиққан, севиб ҳаёт кечираяпти. У эрини бир оғиз сўзидан тушунади, кўнглини олади, чеҳраси очиқ, соғлиғи яхши бўлиб юриши учун жонини фидо қилади. Муаллиф бир ҳолат билан унинг чексиз ҳурмат-иззатини очиб бера олган. Мана, ремаркага аҳамият берайлик: «Чиқиб кетади, ортидан Ойниса хола ҳавас билан қараб қолади». Мана, унинг ғамхўрлигини очиб берадиган яна бир лавҳа: «Ҳай дадаси, дорингизни ичдингизми?» (Ш, 179).

Шокир ҳам, Ойниса ҳам ҳаётларидаги муҳим ҳодисаларга бир нуқтаи назардан ёндашганлар. Шокирнинг на-

фақага чиқиш ҳодисаси икки томонда ҳам бир маънода қабул қилинади. Ғртада юз берган диалогни олайлик: «Ой-ниса хола: — Ачинаяпсизми?»

Шокир ака: — Нима десам бўлади? Ҳар ҳолда эркак киши ишлагани маъқул. Лекин ёшларнинг йўлини тўсиш ҳам яхшимас. Йўқ, ачинмайман пенсияга чиққанамга. Ошни вақтида очмасанг, ланж бўлиб қолади. Ҳамма нарсани ўз вақтида бўлгани маъқул. Ўзингчи, ўзинг, хурсанд-мисан?

Ойниса хола: — Бошим осмонда. Ишингиздан доим кўнглим нотинч эди. Сизга текканимдан бери. Кечалари ушланиб қолсангиз-ку, ўзимни қаёққа қўйишни билмасдим. Вой, тинчмиканлар? Вой, биронта қароқчи пичоқлаб кетмадимикан, минг хил хаёл бошимда ғувилагани-ғувилаган эди. Энди тинч бўламан. Энди қўрқмайман» (Ш, 177-178).

Шу икки олижаноб инсон ўз болаларини тарбиялашда оқсаб қолишади. Бунинг сабаби нимада? Битта фарзанд деб эркалатиб юборишганида. Собирнинг айтганларини ота-она қанда қилмасдан бажариб турдилар.

Мана, бир мисол: Шокир бояқиш тийинлаб пул йиғиб, ўғлига мотоцикл олиб бериб, уни хурсанд этмоқчи. Аммо уни олиш учун элик сўмча етмайди. Буни қоплаш учун ота уйдаги макентошини сотмоқчи. Бундан ортиқ ғам-хўрлик, жонфидойлик бўладими? Ота-онанинг топшириқларини фарзанд ижро этмаса ҳам улар кўнгилига олмадилар, қаттиқ ботмади. Ўғил онасини жеркиб, ҳақорат қилса ҳам она кечирди, унга аҳамият бериб ўтирмади. Танбеҳ бериб, уни ранжитишни эп қўрмадилар. Оқибатда тарбияси издан чиқиб кетаётган Собирни қайириб қўйишга қурблари етмай қолди. Шундай қилиб, Собир эгри йўлга кирди-қўйди. Отанинг «Собир! Оқпадар. Кимларга қўшилдинг?!» (Ш, 215) дегани унга берилган таъриф эди. Отанинг ўлимига сабабчи бўлган ҳам мана шу безори Собирдир.

Шокир ота нега бунчалик изтироб чекди? У ўз касбига садоқатли бўлиб, самарали меҳнат қилган. У ўз умрини ҳаётдаги «барча ноқобилликларга қарши курашда ўтказиб...» (Ш, 208) келган. Шундай инсоннинг бошига кутил-

маганда кулфат тушди. Қотилликда унинг ўғли Собир ҳам иштирок этиб қолди.

Қотиллик турли йўсинда юз беради. Баъзилар инсонни талаш, бойлигига эга бўлиш учун уни йўқотадилар. Айримлари бирор кимсадан жуда қаттиқ азоб еб, ундан ўч оладилар. Шундайлар ҳам борки, улар ўша шахснинг мансабини қўмсаб қолади. Унинг ўрнини эгаллаш учун ҳаётига суиқасд қиладилар. Пьесадаги қотиллик эса бошқача тусда рўй беради.

Бу фожиали ҳодисада уч ўспирин қатнашади. Шулардан бири Шокир аканинг зурриёти Собир. Икки меҳнаткаш инсон оиласида вояга етаётган Собир қандай қилиб бундай кўнгилсиз ишга аралашиб қолди? Бунинг икки сабаби борлигини муаллиф ифодалаб беради. Биринчидан, юқорида айтганимиздай ота-она уни ҳаддан ташқари эркалатиб юборишган. Иккинчидан эса тантиқ, иш ёқмас, сатанг, безори Рамзга қўшилиб, бирга айш қилишга одатланган. Бу ҳолни Шокир ота сезади, аммо унинг олдини олиб, қатъий чорани кўрмасдан рафлатда қолганлигини куйиб-пишиб эътироф этади.

Шокир ота адолатли, ҳаққўй инсон бўлганлиги сабабдан ҳам яккаю ягона фарзандини шафқатсиз қоралайди.

«Шокир ака — ... Сен юр. Ўзинг бориб айт бўлган гапни.

Собир: — Қамаб қўйишади-ку, дада?

Шокир ака: — Шаҳарнинг ўртасига дор қуриб осишса ҳам борасан. Агар, агар... одам бўламан десанг. Жиндек виждонинг бўлса» (Ш, 215).

Авваламбор, Собирни Ремга солиштириб бўлмайди. Собир яхши, одобли, меҳнаткаш оилада ўсиб, вояга етаётганлигининг таъсири бор. У икки дўстидан ҳам ақлли, эс-хушли. Ҳатто, Собирни ёқтирмаган Барчин опа ҳам унинг бу фазилатини эътироф этишга мажбур бўлади. «Собир, сиз буларни ичида эслисиз, сиз қайтарсангиз бўлмасмиди буларни шу фалокатдан? Милтиқ ўлгурни нималигини сиз яхши биласиз, отангиз мелиса!..» (Ш, 190)

Муаллиф Собирнинг икки синфдошидан юқори туришини исботловчи айрим ҳаётий лавҳаларни ҳам келтиради.

Институтга бориб, Раҳим Азизовичнинг лекциясини эшитиш лозимлигини қатъий қилиб қўйган Собирдир. У

бу ўқитувчининг маҳоратини ҳаммадан кўра тўғри ва чуқурроқ тушунган. «У доим бир янгилик кўтариб келади лекцияга», (Ш, 180) деб уқтирган, уни демагог деб ҳақорат қилган Ремнинг оғзига урган ҳам шу Собир эди. Собир Ремдан фарқли ўлароқ, доим институтга бориб туришнинг, уқишдан қолмасликнинг тарафдори.

Рем ва Собир бордан озод бўлиб чиқсалар, қаерда бўлишларини хаёмарига келтирадилар. Бири машинада айш-ишрат қилиб юришни айтса, иккинчиси институтга боришини қайд қилади.

Собир борда ўзини қамокда ётгандай ҳис қилганда ҳам, ўйи отасига қараб кетиши ҳам ўз-ўзидан юз бермайди. Уч ўртоқ конфликтга борганда ҳам Собир улар ичида ажралиб туради.

Бугун гап милтиқни отиш устида кетади. Рем бу ишда Собир айбдор, агарда милтиқни кўтариб чиқмаганда у отмаслигини, бир одам ўлиб кетмаслигини таъкидлаб, ўзини гуноҳдан фориғ қилмоқчи бўлади. Фарҳод ҳам ўзини ҳимоя қилишда бўш келмади. Милтиқни олиб чиқиб нима қилардинг, деб Собирга дашном беради. Собир ҳам чакана эмас. «Деворгаям милтиқни ўқи билан осиб қўядими? Дадангаям ҳайронман» (Ш, 211). Собирнинг далили жуда асосли. Агарда улар институтга борганларида олам гулистон эди. Фожиа юз бермасди. Унинг шу фазилатларини сезган Саида Собирни ёқтириб қолганлиги ҳам ажаб эмас. «Ремни ўртоқлари яхши... Айниқса, Собир...» (Ш, 201) дейди.

Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади, ёмонга яқин юрсанг балоси, деганларидай Собир Ремга яқинлашиб жиноят йўлига кириб қолди. Бунга сабаб яна характерининг ожизлиги, заифлиги, ишонувчанлигидир. Бундан ташқари, унинг ичкиликка қисман бўлсада мойилигидир. Унда бу нуқсон бўлмаганда эди, дўсти билан мазза қилиб қадаҳ кўтармаган бўларди. Оқибатда эса Собирнинг ота-онасига бўлган муносабатида ҳам салбий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Муаллиф буни исботлаш учун ишончли далиллар келтиради. Собир отасининг пенсияга чиқиш тантаналарида иштирок этишни ҳам лозим кўрмайди. Характерида қўполлик, дағаллик аломатлари пайдо бўла бошлайди.

Ўзининг уй шароитини, имкониятларини Рем оиласига солиштириб, норозилик кайфияти кучая бошлайди. Ойни-са хола уйга келин тушириш ниятида бўлганида ўғлининг гапини эшитсангиз. «Қанақа келин тушар экан бу уйга, ойи? Тушса ҳам эшикнинг тагига келади-ю, урра қочади... уингиздан қўрқиб қочади» (Ш, 175).

Собир ҳамма нарсани мол-мулк билан ўлчайдиган бўлиб, шунга қараб баҳо бериш йўлига ўта бошлайди. Келин олиш учун алоҳида секция, «Жигули» ё «Москвич» машина бўлиши кераклигини таъкидлаши ҳам характерига мос фикр сифатида айтилади.

Уйидаги барча нарсалар «Волга»нинг битта филдирагига ҳам етмайди, дейиши ҳам унинг характерининг ички мазмунини очиб беради.

Шу сабабдан ҳам Собир отасининг пенсияга чиққанлигидан хафа. Чунки унинг эс-ҳуши мотоциклда. «Пенсияга мотоцикл олиб бўлармиди?» (Ш, 176) деб жиғи-бийрони кукка кўтарилади. Мотоцикл олиб берилмаса, ўртоқларининг юзига қандай қарармиш. Кўрпага қараб оёқ узатмасдан, Ремга тенглашишга ҳаракат қилишига ҳайрон қоласан, киши. Безорининг отаси профессор, институт раҳбари бўлса, Собирнинг падари бузруквори милициянинг оддий ходими-ку! Бундай фарқларни ажратиб, шунга қараб баҳо бериб, иш тутишда Собир оқсаб қолди. Гапини эшитинг: «Профессор бўлмасалар мен айбдорманми?» (Ш, 176).

Мотоцикл муҳайё бўлмаганидан кейин Собир пиёгани отиб юбориб, эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетишига нима дейиш керак?

У маълум даражада замоннинг маънавий қурбони бўлган бўлсада, лекин аслида ўз уқувсизлиги, ожизлигининг қурбонидир.

Учинчи оила — Қумри холанинг тақдири ўзгача. На Тулаганов, на Султоновлар қисматига ўхшайди. Қумри холанинг турмуш ўртоғи қилган савобли иши билан тилларда дoston. У ўн йил бурун Зарафшон дарёсида чўкиб кетаётган одамни қутқараман, деб ҳалок бўлган. Ҳамма ҳам бундай ишларни қилавермайди. Белида белбоғи бор инсонгина жасоратга ўзини уради. Қумри опа ҳам эрига

муносиб иш қилган. Садоқатли бўлгани учун турмуш қурмаган, бутун бор-йўғини ўғли Фарҳодга бахшида этган. Олдинги болалари турмаган. Шу сабабдан ҳам ёлғиз фарзандини боқаман, деб эртаю кеч меҳнат қилди. Қумри опанинг бутун борлиғи шу Фарҳоддир. Шундай бўлгандан кейин ёлғиз ўғли жиноятга аралашиб қолган деган иснодга қандай чидайди? Бу нарса Қумри опанинг тинчлигини бузган, ётсаям, турсаям бутун хаёли фарзандида.

Ҳа, уни ларзага соладиган нарса ўғлининг жиноятга дахлдорлиғи. Энг асосийси, унинг айбини билмоқчи! Қумри опа ҳайрон. Чунки ишга эшикни қулфлаб кетган, кейин эшик очилиб қолган. Ундан ташқари, уйда ўн йилдан бери осифлиқ турган милтиқ ғойиб бўлган. Унинг юрагига гулгула солган яна бир нарса, милтиқ унинг уйдан отилганлигини терговчилар тасдиқлаб туришибди. Энг ёмони яна шундаки, Фарҳод ҳам уйдан қочган. Тўғри, дўстлари Сирдарёга кетамиз, деб хат ташлаб кетишган. Шокир ака икки кун Сирдарёни алғов-далғов қилиб қидиртириб чиқди, аммо йигитларни топа олмади. Бу нарса Қумри опани қайғусига қайғу қўшди. Нима бўлса ҳам ўғлини тирик ҳолда, айбсиз ҳолда кўрса, уни бағрига босса. Лекин вазиятнинг жуда оғирлиғи туфайли уни қамоқ балосидан қутқариб қолишга ақли етмайди. Бу ғам-ғусса уни хаёл оламига стаблаб кетади. Қумри хола нажот истаб Шокир акага боришга, ундан кейин профессорга ялиниб-ёлворишга мажбур. Бошқа иложи йўқ. Улардаги ниятлар эса ҳар хил.

Агар айбдор бўлса, Шокир ота ўғлини қаттиқ қоралаш ниятида. Тўлаганов бутун имкониятларини ишга солиб, гуноҳкор фарзандини қутқариш пайида. Қумри опа эса қайси йўл билан бўлса ҳам, у ўғримиз ё тўғримиз Фарҳодини сақлаб қолмоқчи.

Тўлаганов: «Нима қилайлик, болаларимиз жиноятчи деб тутиб берайликми?» деганда Қумри опанинг жони ҳалқумига келиб қолишининг сабаби ҳам тушунарли эди. «Йўқ! Йўқ! Бундай қилмайсизлар. Ўтинаман ... Тоҳир ака! Шокир ака! Тиз чўкиб сўрайман, бундай қилманглар! (Йиллайди) (Ш, 208).

Қумри опа доим кўрқувда. Бирор одам шу сирни ошкора қилиб қўямасин, деб ташвишда. Шокир аканинг Тўла-

ганов хонадонидан индамасдан, бирор фикрни билдирмасдан чиқиб кетиши Қумри опани ранжитмаслиги мумкин эмас. У хавотирланиб, Шокир ака «Айтиб қўймасмикинлар?» (Ш, 209) дейиши ҳам бежиз эмас. Чунки у Шокир акага ишонмай қолади.

Ўлмас Умарбеков ўз ижодида бироз имконият туғилиши билан яланғоч қилиб эмас, балки усталик билан шўро давридаги жиддий хатолар, нуқсонларга жамоатчиликнинг фикрини жалб қилиб боради. У профессор Тўлаганов мисолида жамиятда авж олган порахўрлик, ошна-оғайничилик, фирромлик, нопокликка йўл қўйиш орқали юз берган иллатларни қаттиқ қоралайди. Уларга ўзининг чексиз қаҳрини сочади.

Муаллиф Тўлагановнинг ўғлини қонунсиз равишда ўқишга киритиб қўйишларини, баҳоларини қўйдиртириб беришларини, энди эса қотилани жиноятдан сақлаб қолишга уринишларини қоидабузарликнинг ёрқин кўриниши сифатида талқин қилди. Давлат вояга етказган профессор шунча қинғирликларни қилгандан кейин бошқалар нима дейди? Ахир оддий кишиларнинг фарзандлари фарзанд эмасми? Нега тенгсизликларга йўл қўйилади? Бундай жирканч адолатсизликларнинг олдини олишга пьесанинг бутун руҳи ва мазмуни даъват этади. Сарқитларга чек қўйилмаса, улар жамиятни чиритади, халқнинг фаолиятига соя ташлайди.

Шу сабабдан ҳам биз профессор Б.Имомовнинг қуйидаги фикрларига қўшила олмаймиз: «Аммо қотилликдан қайтмайдиган, безорилашган ўғлини қутқариб қолиш борасидаги жиркантирарли, одамийликдан холи хатти-ҳаракатлари — суянчиқ ёр-биродарларини ишга солиши ишончсиз ва ноҳаётийлиги билан Тўлаганов характери мантиқига уйғун бўлиб тушмайди».¹

Муаллиф яна бир жиддий нуқсонга диққат-эътиборини қаратади. Буни қаҳрамони тилидан шундай ёзади: «Тез ёрдам» одам ўлиб, кўмиб бўлганидан кейин келади. «Тез ёрдам»ни ўйласа, касал бўлгинг келмайди одамнинг?» (Ш,

¹ Имомов. Драматургик маҳорат сирлари, Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбعا бирлашмаси, Тошкент - 1991, 133-бет.

185). Гап шундаки, ўқ еган одамни қутқариш учун «Тез ёрдам» чақирилади, у келақолмайди.

Шу сабабдан ҳам муаллиф куйиб-пишиб юқоридаги гапни айттиришга мажбур бўлган. Соғлиқни сақлаш соҳасидаги нуқсонларни бартараф қилишга муаллифнинг даъват этиши таҳсинга сазовор.

Маълумки, ҳар бир бадий асарда, айниқса, драмада финал — ечим муҳим рол ўйнайди. Асарнинг бутун мазмуни, маъноси характерларнинг қисматлари финал билан яқунланади. Финалга қараб ўқувчилар, томошабинлар пьесага баҳо берадилар.

Финал қанчалик ёрқин ва тўлиқ чиққан бўлса, унинг сюжети шунчалик бутун, пишиқ, характерлари мустақил, дадил ҳаракат этувчи шахслар бўлиб кўзга ташланадилар. Шу билан унинг таъсирчанлик кучи мустаҳкам бўлади. Булар орқали эса санъаткорнинг ният-мақсадлари ёрқинроқ акс этади.

Яхши ўйлаб топилган финал фақат сюжетнинг баркамоллигини билдирибгина қолмай, пьесанинг ҳаётий ҳаққонийлигини ҳам таъминлайди.

Финал ҳамиша воқеаларни, конфликтларни тўла сокинликка олиб боради, дейиш ҳам бир томонлама фикрни билдиради. У томошабинларни янги-янги фикрларга чорлаши, янгича хураш майдонларига йўллаши ҳам мумкин. Чунки финал қаҳрамонларни келажакка назар ташлашга ундайди, унга урғу ҳам қилади.

Асарнинг финалидан чиқарилган хулосалар томошабинларнинг қалбида ўрнашиб қолиб, улар давом этиши, ривож топиши, янги фикрларга, мулоҳазаларга, курашларга, муаммоларни ҳал этишга илҳомлантириши мумкин. Агарда финални ишонарлироқ равишда яқунласак, у ҳамиша сокинликка йўл бошлайди.

Айрим асарларда финал бутун воқеа-ҳодисалардан келиб чиқиб, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини назарда тутган ҳолда тайёрланмайди. Драматурглар бундай финаллар ҳам мавжуд, деб таклиф киритмоқчи ҳам бўладилар. Бунга амал қилинса, муаллифлар ўз олдларига қўйган вазифаларига доғ туширишади, ниятларига бадий жиҳатдан етмай қоладилар.

«Кузнинг биринчи куни» пьесасида ҳам бизнинг назаримизда финал старли равишда, ишонарли чиққанга ўхшамайди. У маъқумроқ бўлиб қолган. Асардаги финалга аҳамият берайлик. Собирнинг куйидаги сўзлари билан монолог ва диалогларга яқун ясалади: «Йўқ-қ, ўлманг, дадажон. Нима қилиб кўйдик, болалар. Нима қилиб кўйдик! Дадажон! Мени кечиринг, дадажон!» Бундан кейин куйидаги ремарка кетади: «У ҳўнграб, Шокир аканинг кўкрагига бошини ташлайди. Шу пайт телефон жиринглайди. Аммо ҳеч ким жойидан қимирламайди, пичоқ ушлаган Рем ҳам, Шокир ака жасади ёнида ўтирган Фарҳод ҳам, Собир ҳам. Парда ёпилгунча телефон овози тинмайди» (Ш, 215). Шу билан парда ёпилади, асар тамом бўлади. Бундан томошабинлар гангиб қолади, асар тутаганми-йўқми сезмай қоладилар. Аммо содир бўлган жиноятнинг тақдири қандай ҳал бўлди? Сюжетдаги бош масала, характерларнинг қисматлари шунга боғлиқ эди-ку? Тўғри, пьесада шу муаммони ечишга ҳаракат қилиниб, айрим имо-ишоралар айтиб ўтилади.

«Мен, — дейди Тўлаганов, — жуда ишончли одамлар билан гаплашдим. Бир-икки кунда масала ҳал бўлади» (Ш, 208-209). Яна бир ерда шу қаҳрамонимиз: «Ҳар ҳолда ишончим катта. Бугун-эрта жавоб беришлари керак. Ижобий жавоб» (Ш, 208), дейди.

Пьесанинг бир ерида Тўлаганов ўзига: «Телефон трубкасини ҳам кўтарманглар. Тинмай жингиллай берсагина кўтарасизлар. Мен телефон қилган бўламан шунда» (Ш, 194). Асар роясининг оқимига қараб ҳукм қилсак, финалдаги узоқ кўнғироқ отасининг кўнғироғи бўлиши керак. Ҳўш, ота нима демоқчи? Масала ижобий ҳал бўлди, сенлар энди жиноятчи эмассанлар, мен бу қинғир ишни тўғриладим, деган хулоса чиқаришга ҳам имо-ишора бор деб ўйласак бўлар. Бу келтирилган мисоллар масалани ечишда етарли, деб бўладими? Йўқ, булар бизни тўла ишонтира олмайди, деган фикрдамиз.

Маълумки, асар тили устида ишлаш, қийин, мураккаб жараён бўлиб, у жуда катта истейдодни талаб қилади. Бу вазифани бажармасдан туриб, пухта пьесани яратиб бўлмаслиги турган гап. Тил драманинг асосий қон томиридир.

Пьесада муаллиф нутқи, бошқача қилиб айтсак, асар тили ўзининг жозибаси, бадий ширалилиги билан томошабинларни мафтун этиши керак. Қаҳрамоннинг овозини муаллиф ўз овозига қўшиб юбориш санъатини эгаллаши ҳам лозим.

Аниқки, пьесадаги ҳеч бир сўз шунчаки ишлатилмаслиги керак. Унинг ҳар бирига маъно ва ҳаётий жозиба бахш этилиши зарур. Диалог эса қаҳрамон нутқини индивидуаллаштиришнинг муҳим муаммоларидан биридир. Аммо «Кузнинг биринчи куни» пьесасида бу талаблардан чекиниш ҳоллари ҳам содир бўлганга ўхшайди.

Пьесада баъзан кўпсўзлик, қайтариқлар ҳам учраб туради. Тўғри, ҳамма қайтариқлар масаланинг моҳиятини мустаҳкамлайди, конфликтнинг кучини оширади, характернинг аҳамиятини кучайтиради. Муаллифнинг гоёвий ниятини тасдиқлайди.

Аммо «Кузнинг биринчи куни» асарида қайтариқлар бундай муҳим функцияни бажара олмаган. Масалан, аёл киши (Кумри опа)нинг қуйидаги сўзларини олайлик: «Мен ишдан келаётувдим. Тунги сменада ишлайман. Келаётсам тротуар устида ётибди, кўндаланг тушиб. Аввал маст деб ўйладим, айланиб ўтаётганимда қонга кўзиб тушди. Эсонам чиқиб кетди. Маст одам йиқилса, мунча қон оқмайди. Машина уриб юборган бўлса керак» (Ш, 184). Қаҳрамон деярли шундай мазмундаги гапни биринчи учраган кишига ҳам, врачга ҳам, Шокир акага ҳам, бошқа кишига ҳам айтиб беради.

Бундай нуқсонлар пьесанинг бадиятига зарар етказмаслиги мумкин эмас. Шу сабабдан ҳам «Кузнинг биринчи куни» пьесаси бадий-гоёвий жиҳатдан «Қиёмат қарз», «Шошма, қуёш!» каби пухта асарлар даражасига кўтарила олмади. Бу билан биз кейинги драмани камситмоқчи эмасмиз. У ўзининг алоҳида фазилатлари билан, яъни масаланинг янгича қўйилиши, мавзунинг долзарблиги, айрим персонажларнинг пухталиги (Султонов, Тўлагановлар) билан ўзбек миллий драматургиясида алоҳида ўрин эгаллайди. Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бош қаҳрамон образини ятоқли санъаткор Зикир Муҳаммаджонов ўйнаб, унга жонлилик бахшида этди.

Ўзбек миллий академик театри «Кузнинг биринчи куни» асарини саҳналаштириши ҳам бежиз эмас. Бу ҳол Ўлмас Умарбековнинг пьесаси катта отахон театримизнинг қолипига мос тушганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, пьеса Собиқ Иттифоқ Маданият вазири ва Ёзувчилар уюшмаси, Театр жамияти томонидан учинчи мукофот билан тақдирланиши ҳам бежиз эмас. Пьесанинг энг катта ютуви, унда давр руҳининг ёрқин акс этганлигидир.

VI БОБ

ИБРАТ НАМУНАСИ

Металл-конструкция заводлари бирлашмасининг бош директори Қудрат Ботиров дабдурустан ишдан кетиш ҳақида ариза беради. Ҳамма ҳайрон. Айрим унга яқин бўлган кишилар ёқасини ушлаб қоладилар. Ботировнинг бу қилмиши деярли ҳеч кимга ёқмайди. Унинг қадрдон дўсти, вилоятнинг раҳбари Шариф Раҳимовнинг гапини эшитайлик: «Менга ростини айт-чи, Қудрат, бу аризани жаҳл устида ёздингми ё мастликдами? Бюро аъзоларидан биронтаси ўқиб қолса уят бўлади, сени енгилтакликда айблайди. Мана, аризанг... Сейфингнинг бир бурчагига ташлаб қўй. Яхшиси, йиртиб ташла. Сен ёзмадинг. Мен ўқимадим» (Ш, 231). Бу гап «Аризасига қўра» (1981) пьесасидан олинди. Ҳатто бир ёстиққа бош қўйган рафиқаси ҳам «Қудрат ака... айтинг... Шошилмадингизми?... қарорингиз билан», (Ш, 249) дейди.

Вилоят раҳбарининг аризага бундай муносабатда бўлишида асос борми? Буни бир кўриб чиқайлик-чи.

Ботиров ўзи ким? У ажойиб инсон, яхши директор — бошлиқ. У бутун умрини халққа, Ватанга бағишлаган одам. Ботиров давлатнинг барча топшириқларини ақли ва билим тажрибаси билан юрак кўрини ишга солиб бажо келтиради. Унинг меҳнат фаолиятини кўздан кечирсак, Қудрат ўн етти ёшидаёқ Катта Фарғона канали қурилишида хизмат қилади. Жонбозлик билан қилган меҳнати учун тақдирланган. Иккинчи жаҳон уруши даврида ўқишини ташлаб, кўнгиллилар сафида урушга кетган, жанг қилган. Берлинга борган, орден ва медаллар билан мукофотланган Ботиров эл учун, юрт учун меҳнат қилишни қалби амри деб билади. Шу сабабдан ҳам у энг оғир ишларда ўзини кўрсатади. Республикада металлургия корхоналарининг раванқига ҳисса қўшган. Ботиров бу соҳада оддий ишчи-металлургликдан ўз фаолиятини бошлаб, 32 йил давомида катта заводнинг директори лавозимигача кўтарилган. Шундан ҳам кўриниб турибдики, у катта тажрибага эга бўлган раҳбар.

Муаллиф ўз қаҳрамонининг шаклланиш жараёнини узоқ ва кенг ҳаёт доирасида кўрсатиш йўлидан бормади. Лекин бу нарса хилма-хил характерлар яратишга, турли конфликтлар тузишга халақит бермади. Бу асарда воқеа ўртасидан бошланиб, кейин ўтмишга кўчирилиб, сўнгра яна қолган ўрнидан давом эттирилади.

Ўлмас Умарбеков пьесаларида драматик ўзига хослик, воқеаларни охиридан бошлаш, уларни алмаштириб, орқага қайтиб тасвирлаш услуби кўп қўлланилади. У шундай қилиб драмаларнинг саҳнавийлик кучини оширади, томошабинларни қизиқтириш орқали уларни бош масалага осонлик билан жалб қилади. Бу услуб ортиқча тафсилотлардан муаллифни фориғ этишга ҳам йўл очган.

Худди шундай ҳол Ботиров фаолиятида ҳам ўзини кўз-кўз қилиб кўрсатади. Хўп, унга мурожаат қилайлик. У қандай директор, тақдири қандай ҳал бўлди? Ботиров директор сифатида ёмон ишламади. Авваламбор, у ўз корхонасида озодлик, тартиб-интизомни тўла ўрната олади. АХО бошлиғига танбеҳ бериши ҳам унинг раҳбарлик услубининг туб маъзидан келиб чиқади. «Наҳотки, ўртоқ Маҳжамов, билмасангиз, завод эшик тагидаги урнадан бошланади. Ё чарчадингизми? Енгилроқ иш топиб берайликми?» (Ш, 232-233). Заводнинг хўжалик ишларига, унинг ҳовлисига бегонадай қараганлиги учун Ботиров уни узиб-узиб олади. Бу лўқмада раҳбарнинг ҳам талабчанлиги, ҳам ғам-хўрлиги ўз ифодасини топган. Муаллиф Ботировнинг хизматчиларига меҳрибонлигини, уларнинг илтимосларини бажаришда жонбозлигини очиб берувчи ишонарли фактларни ифода этиб, ўқувчиларнинг унга бўлган муҳаббатини уйғота боради.

Уни яна инструкторлик бюроларида кондиционерлар ўрнатилмаганлиги ранжитади. Муаллиф директор ходимларига ёрдам берган, кўнгилларини кўтарган яна бир зарур ҳолатни келтиради. Ўзининг хонасидаги кондиционерни олиб, ОТИга қўйиб беришни тайинлайди. Бу лавҳада унинг камтарлиги, ўзини ўйламай жамоа ҳақида куйиши ўринли ифодаланган. Раҳбарнинг эпчиллиги, ишбилармонлиги, масаланинг қандай ҳал қилиш йўлларини билишини кўрсатувчи лавҳага аҳамият берайлик. У Бокудаги завод

директори билан гаплашиб, ўттизта Боку 2500 кондиционерларини ундиради. Ботиров қаерда нуқсон кўринса, ушани бартараф қилади, кимга оғир бўлса, уни енгиллаштиришга уринади. Шу сабабдан раҳбарни ходимлар жонидилдан ҳурмат қилади. «... Бир гапни айтмасдан иложимиз йўқ. Бутун коллектив, ҳаммамиз сиз билан ишлаётганимиздан ҳурсандмиз» (Ш, 235) Бу жамоанинг қалбидан отилиб чиққан садо эди. Ботировнинг катта обрўга эга эканлигини биз уни дафн этишда шаҳарнинг амалдорлари, кўпдан-кўп марказий шаҳарлардан телеграммалар ёғилиб келишидан ҳам биламиз.

Қани, заводдаги ишлар қандай кетаётир? Буни бир кўздан кечирайлик. Бирлашманинг ҳурмати баланд. Буни исботлаш учун асарда келтирилган далилларни тилга олайлик. Заводдаги режалар ҳамма вақт бажарилиб келинган. Хизматчилар мукофотларга сазовор бўлиб турган. Шу сабабдан ҳам бирлашма туристик объектга айлантирилиб, меҳмонлар тез-тез ташриф буюришиб туришган. Қолоқ заводни илғор заводга қўшиб юборилишидан мақсад ҳам унинг ишлаб чиқаришини яхшилашдан иборат. Яхши хизматлари учун Ботиров депутат этиб сайланган, вилоят ҳокимиятидаги кенгашга аъзо, фахрий академикликка сайланиш арафасида. У иттифокда донри кетган бош директор.

Характерли томони шундаки, у ўз хоҳиши билан ишдан кетишини бир ой эмас, йиллаб узоқ ўйлаган экан. Эндигина 57 ёшга чиққан Ботиров ишдан кетишга аҳд қилган. Бу жиддий масала тўла равишда, ишонарли қилиб асосланганми?

Ўлмас Умарбековнинг олдинги асарларидаги бош қаҳрамон Шокир Султоновнинг қуйидаги сўзларини эсга олмоқчимиз: «Йўқ, ачинмайман, пенсияга чиққанимга. Ошни вақтида очмасанг, ланж бўлиб қолади. Ҳамма нарсани ўз вақтида бўлгани маъқул». (Ш, 177). Жуда тўғри гап. Лекин шуни ҳам инобатга олишимиз керакки, ошни вақтлроқ очсанг, гуручлари тирикроқ бўлиб қолади. Худди шундай ҳодиса Ботиров билан юз берганга ўхшайди. Султонов масаласига келсак, ош вақтида очилиб, у ланж бўлиб қолмаган. Чунки Султонов 60га чиққан, ундан таш-

қари милиция органларида ишлаганлар эртaroқ пенсияга чиқишлари мумкин, бунга ҳақлари бор.

Ботировнинг қисматини ҳал қилиш масаласига келсак, бундай ижобий гапни айтишга қийналамиз.

Раҳбарлик лавозими унга қувонч олиб келмаса, маънавий қониқиш уйғотмаса, нафақага интилиши ҳам унга шодлик олиб келиши қийин, зеркиш ҳиссиётини кучайтириши мумкин. Қаҳрамон кенг қамровлилиги, чуқур билимдонлиги, фикрлаш доирасининг кенглиги, меҳнатга қобилиятлилиги билан ажралиб туради.

Шундай экан, Ботировни ариза ёзишга мажбур этган нарса нима? деган савол табиий равишда туғилади. Мана, ўзининг келтирган асосларини эшитсак ҳам бунга тўла ишонч ҳосил қила олмаймиз. Раҳимов Ботировдан кетиши сабабини сўраганда: «Ҳозирча ҳеч нарса бўлгани йўқ. Лекин бўлиши мумкин. Уч йилдан кейин... беш йилдан кейин...» (Ш, 236), бу гапдан ҳам билиниб турибдики, ҳали ошнинг дами етмасдан, у очиб юборилаяпти. Бу гап эски, анчадан бери қайтариб юрилган. Энди эса Ботиров масалани узил-кесил ҳал қилишни талаб қилмоқда. У яна нимага асосланаёпти? Эмишки, «Осмонда булутлар пайдо бўлди. Аммо ҳозирча ўтлаб юрган подага ўхшайди. Хавфи йўқ. Бир кунмас бир кун булутлар қўшилиб чақмоқ чақиб тепамизга келади, жала қуяди» (Ш, 237). Аҳамият берайлик. Хавфи бўлмаса, булутлар қаёқлардадир кезиб юрган бўлса, ариза беришга не ҳожат! Жала қуйиш арафаси ишдан кетилса, ош вақтида сузилган бўларди.

Ботировнинг яна бошқа далилларини келтирамиз.

У билимининг етишмаслигини, тажрибасизлигини тилга олади. Бу ҳам ишонарли асос бўла олмайди. У катта билимли раҳбар, шу сабабдан ҳам уни фахрий академик қилиб сайлашмоқчи. Тажрибасига келсак, у 32 йилдан бери ўзининг сеvimли касбида меҳнат қилган. Ахир бундан ортиқ тажриба бўладими? Дўсти Раҳимов тўғри таъкидлаган. «... металнинг сен билмаган ажинлари қолдимикан?» (Ш, 237). Қани энди, ҳаммада шунақа тажриба бўлсайди.

Ботировнинг ўзи таъкидлашича, «Метал ҳақидаги илм ўсиб кетибди. Мен ундан орқада қолибман» (Ш, 237). Очиқ-ойдин айтишимиз керакки, асарда қаҳрамон орқада қол-

ганлигининг учқуни ҳам кўринмайди. Соф спирт тўқсон олти даражада бўлишини билмаганлигидан Ботиров нолийди. Ахир бу асосий белги эмас-ку! Ботировнинг ўзи ҳам буни тушунади. «Бу жиддий гап эмас», деб эътироф этади.

Ботиров ниятига етиш учун, ўзини камситиш йўлида давом этади. «Содда қилиб айтганда, эртадан нарини билмай қолаяпман» (Ш, 238). Яна бир нарсага қаҳрамонимиз диққат-эътиборини қаратиб, уни билмаганлигидан ўзини койийди. У нима денг? Метални тежаш мақсадида, тошни эритиб, уни металл қўшиб ишлатиш масаласи экан. Бу нарсани ёшлар ўйлашиб, муҳокама қилишган экан. Ҳа, бу ҳали хом хаёл-ку. Буни директор билмаса, у айбдорми? «Мен енгилаетганлигимни сезиб турибман» (Ш, 239) деб аҳд қилиши асардаги воқеалар оқимига, амалий ишга зиддир. Ботиров яхши эр, меҳрибон ота.

Қудрат билан Зухра Содиқовнанинг самимий алоқаларини тилга олсак, муаллифнинг олдинги асари «Кузнинг биринчи кун»даги Шокир билан Ойнисалар кўз олдимишга келади. Ботиров билан Зухралар ҳам бир-бирига ўта меҳрибон, ғамхўр. Хотинлари эрларига дориларни вақтида ичишга ундашлари ҳам яқин. Улар бир-бирларини жуда яхши тушунишади, бир ёқадан бош чиқариб иш тутишади. Қаҳрамонларнинг ҳаётларидаги энг муҳим масала ишдан бўшаш. Ойниса ҳам, Зухра ҳам тўғри англаб баҳо берадилар. Икковининг дарди хўжайинларига яхшиликни раво кўриш, турмуш ўртоқларини соғ-саломат бўлишларидадир. Бу улар учун асосий гап. Ҳатто Шокир билан Қудратларнинг қисматлари бир хил йўсинда юз беради. Икковлари ҳам юрак санчишидан оламдан ўтадилар. Сюжетдаги ўхшашлик, яъни уларнинг вафоти билан асарларнинг яқунланиши ҳам характерлидир.

Тўғри, улар ўртасида жиддий тафовутлар ҳам йўқ эмас. Олдинги пьесада бош қаҳрамон пенсияга чиққандан кейин воқеалар давом эттирилади. Кейингисида эса Ботировнинг фаолияти асосан иш жараёнида юз беради. Булар икки хил вазиятда ҳаракат қиладилар. Уларнинг характерларида фарқлар ҳам мавжуд.

Икки қаҳрамоннинг ўғилларига муносабати айрим муштарак жиҳатлари бўлиши билан бирга, ажралиб туради-

ган белгилар ҳам учрайди. Қайси ота фарзандини ёмон кўради. Бу чексиз муҳаббат болаларининг ҳаёт тарзига таъсир этмаслиги мумкин эмас. Бу ҳол уларни талтайтириб юборган. Собир ҳам, Шухрат ҳам оталарининг мурувватларини суистеъмол қилишган. Бу ҳолат турли шароитда, ҳар хил воқеа-ҳодисалар заминида юз беради.

Шухрат олий маълумотли, аспирантурада ўқийди, диссертациясини ҳам тамомлагандай. Лекин унинг бу илмий тадқиқоти хом, ҳали номзодлик диссертацияси талабларига жавоб бермайди, буни раҳбари профессор Саидов очиқдан-очиқ ошкор қилади.

Шухрат диссертациям заиф бўлса ҳам отамнинг хурмати юзасидан уни ўтказиб юборишади, деб хом ҳаёлга борган. Айниқса, Ботировнинг ишдан бўшаши унинг орзуларини чиппакка чиқаради, у ўзида йўқ ҳаяжонда, қайғуда. Шу сабабдан ҳам Шухрат отасига таъна тошларини отади. «Тўй ўтсин эди. Мен ҳам кандидатскийимни ёқлаб олай эди кейин бўшасангиз бўшанг эди!» (Ш, 257). Шухрат отасига жуда ишониб қолган эди. Чунки ўғлининг аспирантурага кириши ҳам отанинг кўмагида юз беради. Агарда у бош қўшиб, институт директори билан гаплашиб бермаганда, унинг ўқиши қаёқда эди. Унга нима лозим бўлса, ота балогардон эди. Ботиров яхшилик қиламан, деб бошига бало орттириб олади. Йўқ, энди ўғлининг ҳунари кетмай қолди. Ишдан бўшаган ота унга қўлтиқтаёқ бўла олмайди.

«Лекин.. — дейди Ботиров, — таниш-билишга таяниб иш тутиш сенинг қонунингга айланиб қолади, деб ўйламаган эдим. Ўз кучингга, билимингга таянасан, деб ўйлаган эдим. (Ш, 258). Ота хатосини тушунди. У ўз аравасини ўзи тортганини, йигирма беш ёшида Берлинни олиб қайтганини айтгани фарзандига ҳазм бўлмади. Унга тўғри, ҳаққоний гап ёқмади. Аксинча, Шухратнинг жонини чиқариб юборди. Ўғил отасига ғазабини тўкиб солади. «Э, дада! Ҳаётдан орқада қолиб кетибсиз? Ё соддасиз, ё тўғри қилишган ишдан олиб!» (Ш, 258). Бу ҳақоратга қайси ота чидай олиши мумкин? Ўзининг пушти камаридан бунёдга келган бола шу даражага борса-я! Ботиров ўғлининг юзига тарсаки тушириб, аблаҳ, паст, ифлос, деб ҳайдаши

ўринли эди, албатта. Ахир Ботиров ҳам худди Султоновга ўхшаш ўғлининг етказган азоби, асабларини бузиши туфайли оламдан кўз юмади.

Бу аччиқ ҳақиқатни чуқур англаб етган Зухра опа ўғлига нафратини найзадай сочади. «Даданг ажалидан бурун ўлди... Сени ўғлим дейишга ор қиламан... Битта диссертация деб, дадангга нималарни гапирмадинг? Уни нималарда айбламадинг? Урушга, ҳаётнинг ҳамма азобларига чидаган даданг, сенинг, ўз пушти камаридан бўлган ўғлининг гапларига чидолмади... Кечадан эътиборан... ўғлим ҳам йўқ! Сендан жирканаман» (Ш, 223). Ҳа, бундан ортиқ айбнома бўлиши мумкин эмас. Шухрат Собирдан ҳам баттар махлуқ. Собир отасига тик қараб, уни қораламайди, у билиб-билмасдан жиноятга шерик бўлиб қолади.

Шухрат маънавий жиҳатдан енгил табиатли кимса. Унинг кўрслиги, бепарволиги, меҳрсизлиги туфайли хотини Сайёра уни ташлаб кетишга мажбур бўлади. У саёқ юради, енгил оёқ, эски ошиғи Светани ҳам тинч қўймайди. Ўзига бино қўйган, бошқаларнинг кучи ва билимига таяниб, ишини битирмоқчи бўлган аспирант ҳамма нарсадан ажраб қолиши бир табиий ҳолдек талқин қилинади. Чунки Сайёрадан ажраган, она уни лаънатлаган, домласи диссертациясини яроқсиз деб топган. Мана, ўз кучи ва билимига қараб иш тутмаган кимсанинг қисмати. Унинг хоҳиши қизиқ «... Ҳамма менга яхши қарашини истайман». (Ш, 232). Ҳурматга ўз-ўзидан эришиб бўлмаслигига унинг ақли етмайди. Бунинг учун у ҳам бошқаларга ёқадиган, маъқул тушадиган хайрли ишларни қилиши лозимлигини уқмайди. Одамлар отасини иззат қилгани учун унга ҳам ҳурмат курсатишини умид қилади. Бу калтабинликдан нишонадир.

Шуни назарда тутиш керакки, бир вақтнинг ўзида ҳам кучли муҳаббатни, ҳам кескин қаҳрни бериш қийин. Бу вазифани муаллиф бажара олган.

Зухра опа ўғлига қараб: «Кимга ўхшадинг сен?» (Ш, 222) деб берган саволи жуда ўринлидир. Чунки у на отасига, на онасига, на синглисига ўхшаб иш тутади. Онаси эса отасига ўхшаб олижаноб инсон.

Унинг эрини кўз қорачиғидай асраб-авайлашини, чексиз ғамхўрлик кўрсатишларини билиб, офаринлар айтгинг

келади. Муаллиф битта детални ифодалаш орқали тарих фанлари доктори, профессор олима Зухранинг меҳрга тўлиб-тошган катта қалбини яққол очиб беришга сазовор бўлади. «Пиджакни тиззаларига олиб, унга термулади, елкаларини силайди, илиниб турган тутмасини кўзларига суртади, ўпади» (Ш, 222). Бу нарсага муаллиф қаҳрамонини қайта-қайта мурожаат қилдириб, ғояни кучайтиради, ниятини чуқурроқ таъкидлайди. Сюжетни бўрттиради. Яна бир оз вақт ўтгандан кейин Зухра опа «Яна кўлига пиджакни олади. Силайди уни ва юзига босади» (Ш, 224).

Бу жиҳатдан она билан қизининг диалоги жуда характерли:

«Зухра шкафни очиб, нимадир қидира бошлайди...

Зумрад: — Нима қидираяпсиз? Мен топиб берай?

Зухра опа: — Даданг, кулранг кастюминини битта тутмаси осилиб турибди девди қадаб қўй...

Зумрад: — Дадам йўқлар-ку, ойи, энди...

Зухра опа: — Дарвоқе? Даданг энди йўқ... Энди дадангсиз яшаймиз... У шундай деб, шкафдан пиджакни олади. Она-бола кучоқлашиб, диванга келиб ўтиришади» (Ш, 221). Бу лавҳа қанчалик таъсирли қилиб акс эттирилган. Буни курган ёки ўқиган одамнинг кўзига ёш қалқиб келганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Пьесада виждон мавзуси муҳаббат мавзуси билан чапишиб кетади. Бу руҳ пьесанинг асосий лейтмотиви бўлиб, сюжетдан қизил ип каби ўтади. Зухра опа эрининг тиригида ҳам, вафотидан кейин ҳам доим у билан бирга яшайди, у билан ҳаётда гаплашгандай, оламдан ўтгандан кейин ҳам руҳан суҳбатлашади. «Зухра Содиқовна яна бир нуқтага тикилиб ўйланиб қолади. Қудрат ака... Нима қилиб кетдингиз? Нега кетдингиз мени ташлаб? Биз кўп яшаймиз, ўлсак ҳам бир кунда ўламиз дердингизку?! Нега мени алдадингиз? ... Нега ваъдангизда турмадингиз? Нима ёмонлик қилувдимки, мени бундай қақшатиб кетдингиз? Жоним, паҳлавоним...

У бошини кўтаради. Қулоқлари остида эрининг овози жаранглайди. Ботировнинг овози. Зухра... Сен менинг ҳаётимсан, бахтимсан, қувончимсан, ташналигимда сувим, бетоблигимда дармоним... Эндиги умрим фақат сен

га. Биз ҳали кўп яшаймиз... Саёҳатга чиқамиз. Сенга бутун дунёни кўрсатаман... Дунёга эса, одамларга эса ғурур билан сени кўрсатаман. Мана қаранглар, мана шу меҳнаткаш, қалби пок, гўзал аёл менинг умр йўлдошим, менинг дўстим, дейман!...» (Ш, 259). Бу гаплар қуруқ, декларатив характерда эмас. Булар тўла маънодаги ошиқ-маъшуқнинг ўттиз саккиз йиллик ширин турмушларининг меваси сифатида талқин қилинган. Буни биз амалий турмушларида ҳам яққол кўрамиз. Улар бир-бирларини авайлашларини, оламдаги яхши нарсаларни баҳам кўришларини, уларнинг ҳар бири босган қадамларидан нур, севги ёғилиб туришларини ўқувчилар ва томошабинлар пайқаб олишлари қийин эмас.

Шу сабабдан ҳам Зуҳра опа: «Агар дунёга янғидан келиб, турмуш қурган тақдиримда ҳам, яна дадангга тегар эдим», (Ш, 228) дейди қизига. Бунга асосий сабаб — муҳаббатларининг абадий сақланиб қолганлигидир. Муҳаббат инсонни ўтдан, сувдан, барча қийинчиликлардан сақлай оладиган бир неъмат. «Ҳар куни унинг қош-қовоғига қараб юриш азоб-ку, ойи?» Бунга она бошлаб, ҳаққоний жавобни беради. «Азоб эмас, роҳат. Албатта, агар яхши кўрсанг. У ҳам сени яхши кўрса» (Ш, 228). Бу ҳаёт ҳақиқати. Бу бадиий шаклга кўчган икки ажралмас қалбнинг акс-садоси.

Ҳар доим ҳам, ҳамиша ҳам турмуш силлиқ кетавермайди. Онда-сонда сув лойқаланиб, оилада нотинчлик ҳам бўлиб туради. Ўлмас Умарбеков ҳам бу ҳақиқатга чап бермади, воқеа-ҳодисаларни реал заминда акс эттиришга уринди. Ботиров билан Зуҳранинг турмушига соя тушган вақтлар ҳам бўлган. Бир сафар улар уришиб қолиб, Зуҳра опа онасиникига кетиб қолиб, бир ҳафта у ерда яшаган ҳам. Аммо муҳаббат зўр чиқиб, яраш-яраш юз берган. Ташаббус эса эр томонидан чиққан. Шу сабабдан ҳам Зуҳра опа айтгандай: «Даданг мен, мен даданг бўлиб кетганман» (Ш, 228). Шу муносабат билан она-бола ўртасидаги диалог ҳам Зуҳра опанинг қатъий қарорини янада бўрттириб кўрсатиб беради. Маъқулки, ёш қизларда ғурур, ифтихор жуда кучли бўлади. Ҳатто турмушга чиққаннимизда эримизга киримизни ювдирамиз, уйларимизни

тозалатамиз, бозор-ўчаримизни қилдирамиз, биз айтган барча ишларни бажаришга мажбур қиламиз, деб ҳовлиқиб юрган қизлар кам эмас. Гап бошқа, ҳаёт бошқа. Ҳаёт ўзининг қонун-қоидалари билан, тартиблари билан давом этади. Унга буйруқ бериб бўлмайди.

«Аризасига кўра» пьесасида ҳам шунга ўхшаш ҳолатга аҳамият берилган: «Зухра опа: — Ҳа. Бир ҳафта ўша ёқда турганман. Дадангнинг ўзи бориб олиб келган.

Зумрад: — Бормасалар қайтармидингиз?

Зухра опа: — Қайтардим.

Зумрад: — Вой, аёл киши бўлиб-а?.. Мен қайтмасдим. Қани, аёллик ғурури? Ҳалиги нима дейди? Нози?

Зухра опа: — Яхши кўрганингдан кейин ноз, ғурур қоладими? Кўзингга ундан бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмайди» (Ш, 228). Бу характерли лавҳа. Она билан қизининг тортишуви ҳаётнинг зиддиятларининг оқибати сифатида намоён бўлган. Она узоқ турмуш қуриши натижасида реал гапни изҳор қилган. Қизи ҳали осмонда учиб юрибди. У эрга чиққанидан кейин орзу билан реал турмушнинг фарқларига етиб олиши, ҳаёт оқимига бўйсиниши турган гап, акс ҳолда эса ажрашиш юз беради.

Воқеаликдаги биринчи учраган синов ҳам қизнинг кўзини очиб кўйган. Зумрад Элёр деган йигитни севади, соддалиги туфайли севилишига ҳам ишонади. У Элёр билан ота-онасига ўхшаб узоқ турмуш қуришни орзу қилади. Ҳатто Элёр билан «юз йил яшайман» деб ҳам юборади. Улар ЗАГСга ариза ҳам бериб кўйишган. «Барибир мен сизникиман. Бутунлай. Умр бўйи, ишонасизми?» (Ш, 241). Зумрад унга шунчалик ишонган. Унга совға-саломлар қилиб турган. Булар ҳаммаси яхши ният, орзулар. Хўш, улар ҳаётда амалга ошадими? Ҳамма гап мана шунда. Агарда онаси айтгандай икки томонда муҳаббат барқ урса, турмуш узоқ давом этади. Афсуски, бундай бўлиб чиқмади. Иккинчи томоннинг муҳаббати палағда чиқиб қолди. Элёр Зумрадни эмас, отасининг амалини севар экан, амалига уйланмоқчи бўлган. Унинг мартабаси орқали ўзининг қинғир ниятларини амалга оширмоқчи экан.

Элёр аспирантурада ўқиб, номзодлик диссертациясини ёқлашда Ботировнинг юксак обрўидан фойдаланмоқ-

чи бўлган. Унинг ишдан кетиши унинг орзусининг белига тепгандай. Шу сабабдан ҳам Элёр қиздан айниди-қўйди.

Элёр ишдан бўшаган одам, гуё фожиага учради, деган фикрига Зумрад шундай жавоб беради: «Фожиа биласизми нима, Элёр? Кўнгил қолиши фожиа. Одам деб, илонни эркалаш фожиа. Бир минутда ҳаётнинг остин-устун бўлиши фожиа. Оми эканман, кўр эканман... Одамлар нима дер эмиш... Тўй татимас эмиш...» (Ш, 244). Зумраднинг гўзал севгиси бир дақиқада чилпарчин бўлиб кетди. Муҳаббат ғазаб туйғулари билан алмашди. Зумрад Элёрни худбин, номард эканлигига тўла ишонч ҳосил қилди. Бундай одам билан турмуш қуриш асло мумкин эмаслиги аниқ аён бўлди. Зумрад ўзининг ғурурини, иффатини, номусини тўла сақлаб қолиб, иззат-нафсининг удуғлигини намоён эта олди. Шу сабабдан ҳам Элёрнинг юзига шалалоқ туширади.

«Аризасига кўра» пьесасининг сюжети уч йўналишда давом этади ва ривож топади. Гарчи Ботировнинг берган аризаси етарли равишда асосланмаган бўлсада, муаллиф диққат-эътиборини кўпроқ яна икки масалага қаратади. Биринчиси, ишдан бўшаган кишига шубҳа билан қараш, иккинчидан эса ҳар бир кишининг амалига қараб муомала қилиш.

Қудрат Ботиров мардлик қилиб, ёшларга ўрнини бўшатиб, поклиги ва ҳалоллигини, виждонлигини намоён этиб, ўз ихтиёри билан, ҳатто раҳбарини мажбур қилиб, ишдан бўшаган. Буни у оддий ҳодиса, табиий бир ҳол деб тушунади. Аммо кўпчилик-чи? Уларнинг фикрича, бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур, тарзида иш тутдилар. Элёр эшитганларини хулоса қилиб: «Бу шунақа форма, йўлига ўз аризасига мувофиқ бўшатилади, дейилади. Аслида эса...» (Ш, 242).

Ҳа, ҳаётдаги бунга ўхшаш ҳодисаларни кўздан кечирсак, кўпинча аризаларни ёзишга мажбур қилинади. Кейин тантанали йиғин ўтказиб, уларни мақтаб-мақтаб, ҳатто тўн кийгизилиб, белига қийиқча боғлаб, бошга дўппи кийдириб, амалларидан бўшатадилар. Лавозимдан маҳрум бўлган инсон ўша куни хурсанд бўлгандай ҳам бўлади.

Қудрат Ботиров ишдан бўшаб, мансабдан ажраганидан заррача ҳам хафа эмас, балки шод. Чунки елкасидаги азоб юкидан, тордек босиб турган юкдан қутилган эди. Ҳаётда ҳамиша ҳам шундай бўлавермайди. Раҳбар бўшадими, тамом. Ундан хабар олиб, кўнглини кўтариб туриш деган гаплар бўлмайди. Бунга ўхшаш ҳодисалар кўп учрайди. Биз улардан фақат биттасини мисол сифатида келтирамиз. Фанлар академиясида кексайиб қолиб, пенсия ёшига етган профессорнинг хизматларини кўкларга кўтариб, мансабидан маҳрум этишади. Уйда қолиб кетган бу олимнинг ҳолидан тўрт йил давомида бирор кимса хабар олмаган. Мана, лавозимидан ажраб қолган инсонга бўлган муносабат. Бу жамиятимиздаги катта, зарарли илатдир. Нохуш ишлардан хабардор бўлган Ўлмас Умарбеков бундай илатни шафқатсиз равишда фош қилади, уни илдиз-пилдизи билан суғириб ташлашни даъват этади. Бунинг барча ярамас кўринишларини бош қаҳрамони Ботиров тақдирида очиб беради. Ботировнинг мардлигини, ҳатто ўз фарзанди, бўлажак куёви, унинг отаси тушунмаганидан кейин нима ҳам дейсиз? Шухрат «Сизни... ишдан олишган». У турли-туман тарқатилган гапларга ишонади-қўяди. Фарзанд ўзининг гапини исботлаш учун уни умумлаштиради, янада кучайтиради. «Бутун шаҳар шундай деярли». (Ш, 256). Ботировни ишдан олиш керак бўлган, аммо унинг вилоят раҳбари ўртоғи бўлгани учун аризасига мувофиқ бўшатишганмиш. Шухратнинг келтирган асосини қаранг: Ҳа. Кимнинг айби бўлмаса, ўз ихтиёри билан ишдан бўшайдими?.. Ким ишонарди ўзингиз бўшаганингизга?» (Ш, 256).

Қудрат Ботировни азоб гирдобига тортган, қалбига алам-ғусса олиб кирган, уни ўраб олган кишилар эди. Хarakterли томони шундаки, улар ундан ўзларини чеккага олиб қочдилар, бир думалаб «беғоналар»дек бўлиб қолдилар. Ахир, бу дўстлар Қудрат Ботиров мансабда турганда уни бир кун кўрмасалар соғиниб қолар эдилар-ку.

Элёр ҳам Зумраднинг кўнглини заҳарлаб ишдан олинган раҳбарни доим партия иши кўрилиб, у партия сафида қолиш-қолмаслиги ҳал қилинади, дейишига нима дейсиз?

Мана, одамларнинг муносабати. Ҳа, ҳақиқатан ҳам ўз ихтиёри билан амалдан кетган шахсларни талқин қилишда жамоатчиликда купинча салбий фикрлар пайдо бўлиб турганлигидан кўз юммаслигимиз керак.

Ботировга нисбатан шахслар бошқача бўлиб қолишди, ҳаётлари, тақдирлари ҳам ўзгача ҳолга кирди.

Ҳа, бу ҳодиса Қудрат учун ҳалокат ёки мағлубият эмас, балки эркин ижодий ниятнинг ғалабаси. Бу мотив пьесанинг поэтик мавзуси бўлиб хизмат қилади.

Ишдан бўшаган раҳбарга дўстларнинг муносабатини даҳшат десак ҳам бўлади. Аммо бу ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати.

Ботировнинг туғилган куни катта тантана билан ўтказилиши режалаштирилган. Хонадонда зўр зиёфат. Барча қариндош-уруғлари, ҳатто бўлажак қудалар ҳам хурсандчилик йиғинига таклиф қилинган. Барчалари Ботировнинг хурсандчилигини баҳам кўриш мақсадида соғра-саломлар билан келишмоқчи. Ҳамма шод-хуррам. Ёруғ кунда бирдан чақмоқ чаққандай ўзгариш бўлади-қолади. Ботировнинг ишдан бўшаганини эшитган меҳмонлар турли-туман баҳоналарни топиб қоча бошладилар. Энг яқин одамлар ҳам шунчалик ўзгарганидан кейин бошқалар тўғрисида нима ҳам дейсиз!

Меҳмонларни ҳамиша кучоқ очиб кутиб оладиган Зухра Содиқовна келадиган кишиларга қараб, турли овқатларни тайёрлаган, энг асосий гап уларнинг кўнглини олиш.

«Атайлаб Наби Ҳасанович учун қовоқ сомса» қилишини олинг, чунки у шу таомни яхши кўраркан. Қани энди, бундай меҳмондорчиликнинг қадрига етишса, дўстликни, биродарликни охиригача сақлай олишса.

Ҳа, ҳамма одам ҳам пуфсассиқ эмас, одамгарчиликни оёқ-ости қилавермайди. Ботиров айтгандай: «Эси бутун, мард одам тушунади» (Ш, 239). Пьесада адолат нури билан қалблари суғорилган уч шахс кўжларга кўтарилиб, ибрат намуналари сифатида талқин қилинадилар. Булар Зухра опа, Зумрад, Шариф Раҳимовлардир. Учаласи уч хил характердаги шахслар. Булар турли шароитларда ҳаракат қилишлари билан бирга, Ботировни ҳар хил йўллар билан ҳимоя қиладилар, кўнглини кўтарадилар.

«Ботиров: — Баъзилар менинг қилган ишимни қўрқоқлик, деб тушундишлари мумкин. Бундай эмас.

Зухра опа: — Мен бундай тушунганим йўқ. ... Бугунги қилган ишингиз мардлик. Ҳар ким ҳам шундай қилолмайди» (Ш, 249).

Асарнинг бутун маъзи мана шу дуқмада жамулжам бўлган. Муаллифнинг айтмоқчи бўлган гапи, пьеса ёзишга туртки берган нарса ҳам мана шунда.

Ботиров ўз бахтини кам ўйлайди, у бахтини келажакдаги умумий инсоният бахти билан боғлайди.

Чин ва ёлгон гўзаллик нимадан иборат эканлигига асардан жавоб топамиз. Бу муаммо, айниқса, Ботиров образи билан ечиб берилди.

Пьесада ақл, доно фикр олдинга сурилади. Жойларнинг, мансабларнинг ўзгариши билан катта ўзгаришни кутманг, ҳаётнинг ўсиши билан, инсонларнинг турмуш тарзининг ўзгариши билан ҳақиқий ўзгариш бўлади, дейлади.

Баъзи амалдорлар 60-70 ёшларга борсалар ҳам, соғлиги астойдил ишлашга имкон бермаса ҳам, вазифаларини эплаб бажара олмасалар ҳам ўз ихтиёрлари билан ариза бериб кетишга ҳеч тоқатлари йўқ. Улар мансабни оналарининг маҳрига тушгандай ҳис қилиб, унга канага ўхшаб ёпишиб оладилар. Ариза бериб кетинг, деган гап бундай одамларнинг жонини ҳалқумига келтириб қўяди. Ажир мансаб вақтинчалик нарса эканлиги, у вақти-вақти билан алмашиб туриши лозимлиги ҳаёт қонуни эканлигини тушундишни исташмайди ҳам. Амал шунчалик ширин экан. Ҳа, у қандай ширин бўлишидан қатъи назар, жамият қонуниятини англашимиз, унга амал қилишимиз инсоний бурчимиз эканлигини «Аризасига кўра» пьесаси эсимизга солиб ўтади. «Қани энди, ҳамма сенга ўхшаса .. Қамаш лозим бўлган айблари учун ишдан олганингда дод дейдиганлар, ёш боладек йиғлаганлар, ошна-овайнини ўртага соладиганлар бор. Шикоят қилишади, тушларида ҳам амалларини кўришади. Аммо ишни ўйлашмайди. Шулар сени эшитганда эди...» (Ш, 239).

Бу фикр ишончли бўлиб, тантанага қараб олиб боради. Қаҳрамоннинг ажойиб, илҳомбахш сўзлари нур каби қал-

бларга кириб боради. Худди қурғоқчиликда ёмғир ёққандай ижобий таъсир этади.

Унинг фикри оғир бир шароитда, йўқотилган, бой берилган нарсалар ҳақида қайғу-алам чекканларга яқун сифатида жаранглади.

Зумраднинг ҳам жони-тани отасидир. У қандай вази-фани бажо келтирмасин, ҳамиша унинг учун меҳрибон, аса ота бўлиб қолаверади. «Мен учун у пок, соф виждонли, мард, тўғри сўз одам. Уни ҳеч кимга ҳақорат қилишга йўл қўймайман» (Ш, 243). Бу сўзларда Зумрад қалбининг акс-садоси яққол ва чуқур акс этган. У Саидага («Кузнинг биринчи куни») ўхшаш снгиатабиат, отасини менсимайдиган қиз эмас. Ўта тарбияли, ақлли-ҳушли, ёмон билан яшнинг фарқига чуқур тушунадиган шахс. Унинг бу табиати севган йигити, аммо қўрқоқ бўлган, амал учун яшайдиган Элёрдан узил-кесил алоқани узишга олиб келган. Унинг учун ҳақиқат, адолат, софдиллик — биринчи навбатда. Юқоридаги луқма ҳам Шариф Раҳимовнинг олижаноблигини, Ботировга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатиб турибди. Улар жонажон дўст бўлишган. Дўстлар ҳам ҳар хил бўлади. Бошига кулфат тушганда ёки иши юришмай қолганда ундан юз ўгириб кетадиган дўстлар ҳам йўқ эмас. Раҳимов ундай дўстлардан эмас. У ҳамиша Ботировга содиқ бўлди, унинг мардлигига қойил қолди.

Ҳаётни саҳнада шундай ифодалаш керакки, ундаги ҳар бир ижобий қаҳрамоннинг фаолияти поэзиянинг ички ёруғлиги билан ёритилсин. Шу билан бирга реал тасвир ички тағ оқим билан таъминланганини кўрсатиш лозим. Раҳимовни худди шундай тарзда талқин этилганлигининг шохиди бўламиз.

Уларнинг дўстлиги қирғин уруш даврида, окопларда тобланган, мустақкамланган, чиниққан. Раҳимов Ботировнинг зўр мутахассис эканлигини, виждонан меҳнат қилганлигини, истеъдодли раҳбар бўлганлигини таъкидлаши ҳам бежиз эмас. У гарчи юракдан Ботировни ишдан бўшатишни хоҳламаса ҳам дўстининг қарори жуда қатъий эканлигини билиб, илтимосига рози бўлади.

Ботиров оламдан ўтганда ҳам у ҳақда самимий, яхши гапларни айтганлиги, барча маросимларини ўтказиб, бе-

васи ёнида доим бирга турганлиги ҳақиқий дўстликнинг ёрқин намунаси эди.

Раҳимов билан Ботировнинг бир-бирига яқинлиги, дўстликлари қарашларида бирдамлик мавжудлиги туфайли юз берди. Агарда у ёрқин шахс бўлса-ю, ундан ҳеч кимга наф тегмаса, ёруғлик чиқмаса, биронта одамнинг қалбини илитмаса ундан қандай фойда бўлиши мумкин?!

Ботировнинг туғилган куни билан ишдан бўшаган куни қўшилиб кетади.

Бу кўргиликми ёки хурсандчилик? Бахтни кутишми ёки бахт билан хайрлашишми? Байрам, ёруғлик мотиви, бахтни қўмсаш ва кутиш амалдан ажралиш мавзуси билан қўшилиб кетади. Бахтга келажакда эришиш мумкин деган роя пьесанинг бош роясидир. Драматург келажакни, фаровон ҳаётни хатти-ҳаракатсиз, нофаол ҳолда кутишни, яъни олма пиш, оғзимга туш, деган фикрни қаттиқ қоралайди. Бу ҳол финалда бизни пессимистик руҳдаги жулосага олиб келмасдан келажакка ишонч билан қарашга даъват этади.

Пьесада уч кил зиддиятга дуч келамиз. Биринчидан, ота билан фарзанд тўқнашуви. Бу ерда ўғилнинг отасининг қилимишига тушуна олмаганлиги, имтиёзлардан маҳрум бўлиб қолганлиги туфайли юз берган тўқнашув. Бу зиддият ўз оқибати билан юраги бетоб Ботировнинг ўлимига олиб боради. Иккинчидан бўлса, Зуҳра Содиқовнанинг Шухрат билан конфликтидир. Бу конфликтнинг ечими — онанинг фарзандини лаънатлаши ва ундан бутунлай юз ўгириши билан яқунланади. Учинчи зиддият Зуҳра Содиқовна билан бегона киши ўртасида юз беради. Ҳалол билан ҳаром кўпинча бирга қадам ташлар экан. Улар бир-биридан устун чиқишга астойдил ҳаракат қиларкан, бири иккинчисидан бўш келмас экан. Ҳар ҳолда ҳақиқат ҳаётнинг маъзини ташкил этганлиги туфайли ғалабага эришаркан. Шундай ҳодиса бегона киши Зияхўжаев билан ҳам содир бўлди.

Аввало бегона кишининг қандай эканлигини билиб олайлик. Бу кимса Ботиров раҳбарлик қилган заводда таъминот ишлари бўйича хизмат қилган. Ўта ўғри ва муттаҳам кимса, уч йил олдин уч минг метр ноёб трубани четга жўна-

тиб, пулини чўнтагига урган. Буни билиб қолган директор унга жазо беришни талаб қилган. У қилмишига яраша жазоланиб, қамалади. Ашаддий душманга айланган, қамоқдан муддатидан илгари қутилиб чиққан Зияхўжаевнинг бирдан-бир нияти Ботировлар оиласига заҳар сочиб, уни майиб қилиб ишдан чиқариш. У ўч олишнинг замонавий йўлларини ўрганиб олиб, уларни амалга оширади. Бундай йўллارни туҳмат хатларида, алам билан қилинган телефон қўнғироқларда деб билади. «Тасаввур қилинг, ҳар куни маълум бир вақтда уйингизда телефон жиринглайди. Олассиз. Босиқ, тиниқ овоз сизга ўлим тилайди. Узоқ эмас, атиги бир ой шундай қилиш кифоя. Натижада, уй саросимада, жанжал. «Инфаркт муҳайё» (Ш, 247). Бундан ташқари, бу ифлос яна бир ярамас усулдан ҳам фойдаланади. Очиқдан-очиқ хонадонга кириб бориб, заҳарини сочади.

Ботиров ишдан бўшаганлиги унинг жонини киритади, хурсандчилиги чексиз. Ана энди унга шайтон ёрдамга келади.

Характерли томони шундаки, бундай махлуқлар қанча жиноят қилса ҳам ўзларини айбдор деб билмасдан, ҳақиқатни очиб, чора кўриб жиноятнинг йўлини тўсганларни қоралайдилар. «Арзимаган нарсага мени қаматди» (Ш, 247), деб юраверадилар.

Зияхўжаев хонадонга кириб олиб, бошлаган гапидан сассиқ ҳид бурқсиб турди. «... Ҳамма туғилган кунини билади, лекин ўладиган кунини билмайди. Билса яхши бўларди» (Ш, 246). Бундан нима демоқчи эканлигини зийрак Зухра тушунмасмиди? Бу сўзлар унинг қалбига қўрғошиндай бўлиб ботаётганлигини сезиш қийин эмас. Зухрани алам гирдобига тортиш учун бегона одам қўлидан келган ярамасликларни ишга солиб, роҳатланади. «Эрингиз ўзига ўзи душманлик қилиб қўйибди» (Ш, 247). Бегона одам учун бундан бошқа душманлик қилишга, ўч олиш йўлига ўтишга ҳожат йўқ.

Унинг ўч олиш воситаларидан бири — туҳмат қилиш. Унинг ўзи ўғри, муттаҳам бўлгани учун бошқаларни ҳам шундай деб ўйлайди, шунга ишонади ҳам.

«Бу хрустал люстра, қуловингиздаги бриллиант зирак, бу муҳташам қаср ўзидан ўзи келадими? Қайси маош ета-

ди бунга?» (Ш, 247). Мана, қинғир ниятнинг, қинғир фикри. Ҳа, бу камлик қилгандай, кўнгли ўрнига тушмай, яна иғвони давом эттиради, кучайтиради. «Кассада ҳам унча-мунча бордир. Балки сизнинг номингизда?» (Ш, 247). Гапни қаранг. Директор пора олиб, ўғирлик қилиб, маблағ йиғиб ўзида қолдиришдан қўрқиб, хотинининг номига ўтказганмиш.

Бегона одам баъзи жиҳатлари билан Фотимага («Шошма, кўёш») муштарак. Булар худди Фотима-Тоҳирга ўхшаш ҳаракат қиладилар. Бири комил инсон Санобарга ханжарини санчса, иккинчиси эса Зухранинг фаолиятини ишдан чиқарса. Аммо улар турли вазиятларда ҳаракат қилишлари, қилишларининг ўзига хослиги билан ажралиб турадилар. Шу сабабдан ҳам улар оригинал образлар ҳисобланадилар.

«Аризасига кўра» пьесасида қўйилган муҳим масалалардан яна бири — инсонни аяш, қадрига етиш. Ҳаёт шундай мураккабки, уни тўғри талқин қилиб, ҳаққоний хулосалар чиқаришда баъзан оқсаб қоламиз. Арзимас нарсалар учун, бўлар-бўлмас нуқсонлар, жузъий камчиликлар учун кадрларни қаттиқ танқид қиламиз, ҳатто ҳақорат этиш даражасигача бориб, асабларини емирамиз. Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади-ку, дейди доно халқимиз. Ёқимли сўзларни айтиб, уларни уялтириб, нуқсонларидан фориғ қилиш ҳам мумкинку? Айрим амадорлар бақририб-чақририб иш тутадилар. Бу билан улар гўё ўзларини жиддий ишлар қилаётгандек кўрсатмоқчи бўладилар. Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбековнинг қаҳрамони жар солиб «Бир-биримизни аямаймиз. Одамлар бир-бирини аяши керак!» (Ш, 218), дейди. Асарнинг яна бир қаҳрамони: «Одамлар! Бир-бирингизнинг асабларингизни бузманг», деб қичқиргим келади» (Ш, 220), дейди. Ўлмас Умарбеков умрнинг эгови асабни бузиш, эканлигини яхши билгани сабабли асаббузарликка қарши бош кўтаради.

У айтганидек: «Иш топилади, пул топилади. Умр топилайди» (Ш, 220). Бу эса, пьесададан чиқариладиган хулосалардан бири. Шулардан келиб чиқиб, муаллиф фалсафий фикрни олдинга суради: «Биз кўпинча одамларнинг қадрига ўлганидан кейин етамиз...» (Ш, 217). Ҳали тиригиде

қийнаб эзиб, камситиб вафотидан сўнг, уни эъзозлаш кимга ҳам керак экан. Бундан мурда тирилиб, ҳузуримизда пайдо бўлмайди-ку. Ноҳақликлар Ботировнинг жонидан ўтиб кетганидан кейин куйиб-пишиб қуйидаги фикрни айтишга мажбур бўлади: «Бунчалик бўлади, деб ўйламаган эдим. Меҳмонларинг ҳам келмади. Ўзи ишдан бўшаган одамга шундай қарашса, ишдан олинган одамнинг аҳволига вой экан-да!» (Ш, 259). Ботиров ҳалол, пок, виждонли бўлгани учун ҳаммани ҳам ўзига ўхшатган. Одамгарчилик ҳар қанақа вазиятда, ҳар қанақа мансабда ҳам сақланади, деб тўла ишониб юрган. Ишдан кетгандан кейин ҳақиқатни билиб, кўзи мошдай очилади. Шу сабабдан ҳам у Насриддин Афанди ҳақидаги: «Е тўним, е, дейман», деган латифани тилга олишга қалби даъват этади. Ботиров ҳамма гап инсоннинг қандайлигида эмас, балки унинг амалида экан, деган аччиқ хулосага келади. Бунга у иш билан овора бўлиб кетиб, илгари сезмаган экан.

Шу муносабат билан Ўлмас Умарбеков амалга бўлган муносабатни ҳам қайд қилиб ўтади. Мансаб ҳақидаги диалогни олиб кўрайлик. «Бешинчи киши: — Ўрнига ким бўлар экан энди?

Олтинчи киши: — Битта шўрпешона топилиб қолар...

Бешинчи киши: — Нега энди шўрпешона? Директорлик ёмон ишми?

Олтинчи киши: — Ўзини ўйлаган одам директор бўлмайди. Ўзини ўйламаган одамларнинг бари шўрпешона ..

Бешинчи киши: — Нега энди? Директорлик ёмон иш эмас. Қабулхонада секретарь. Шундоқ стол тутмасини боссанг «Лаббай» деб тепангга келиб туради. Кўрганман. Иннайкейин, қаёққа бораман десанг, эшигинг тагида қордек оппоқ машина ..

Олтинчи киши: — Ўша қордек оппоқ машина қарға нусха бўлиб қолиши ҳеч гап эмас» (Ш, 219). Бу ерда муаллиф ҳаётини жиддий масалани олдинга суради. Рамзий маънода машина олинади, у бора-бора қандай тарзда бўлиб қолишини айтишдан мақсад лавозимдаги инсоннинг қисмати қора машинанинг аҳволига тушиб қолиши мумкинлигини таъкидлашдир. Бундан Ўлмас Умарбеков амалнинг катта масъулиятлилигига ҳамда жуда оғир, мурак-

каб вазифа эканлигига, у раҳбарнинг асабини емириб, соғлиғини ишдан чиқариши мумкинлигига урғу қилган.

Ўлмас Умарбековнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у лайт пойлаб, воқеалар ривожидан келиб чиқиб, ўзи яшаган замоннинг нуқсонларини, хатоларини чертиб ўтади.

Ботиров ҳам ҳаётида хато қилиб қўйганини кейин билди. У ўғлини аспирантурага жойлаб қўйиши ҳам нотўрилигини фаҳмлаб қолади. Яна ошна-оғайничиликнинг даҳшатли кўринишини ўғри, муттаҳам Зияхўжаев мисолида очиб беради. Уни дўстлари қамоқдан муддатидан илгари қутқариб олишади. Мана, сизга иллатларнинг авж олиши, ҳақиқатнинг, адолатнинг оёқ ости қилиниши.

«Аризасига кўра» «Шошма, куёш!»га нисбатан пессимистик руҳни уйғотгандай бўлади.

«Шошма, куёш!»да бош қаҳрамонлар ҳаётнинг икки-чикирларини, тўхмат ва иғволарни енгиб ўтишга муваффақ бўладилар. «Аризасига кўра» пьесасида эса голиб чиққанлар кўринмагандай, ташвиш, эзилиш, қийинчиликлар устунлик қилгандай тасаввур туғдиради. Шундай бўлишига қарамасдан уни мунгли характердаги пьеса дея олмаймиз.

Асарда инсон қалбининг исёнкор мотивлари барқ уради. Унда турғунлик ҳолатига, эскилик усулларига қарши бош кўтарилади. Балки унинг отган баъзи ўқлари мақсадга аниқ тегмас. Пьесанинг қаҳрамонидан бундан кейин лавозимда қолиб ишлаш, шу тарзда яшаш мумкин эмас, деган қалб сўзлари отилиб чиқади. Мана бу қаҳрамоннинг асл маъносини, пьесанинг аҳамиятини кўрсатади. Унинг оптимистик руҳи ҳам мана шунда.

«Аризасига кўра» Ўзбек миллий академик драма театрида, Фарғона вилоят театрида ва бошқа қатор санъат даргоҳларида қўйилиб томошабинларнинг олқишига сазовор бўлган. Куп ижобий тақризлар эълон этилган. Собақттифоқ танловида бу пьеса учинчи мукофот билан тақдирланиб, юқори баҳога сазовор бўлган.

VII БОБ

ЯХШИГА САБОҚ, САЁҚҚА ТАЁҚ

Ўлмас Умарбеков ҳар бир асарининг мағзини ҳаётдан олганлигини юқорида қайд қилиб ўтган эдик. «Курорт» пьесасининг заминида ҳам худди шундай ҳаёт ҳақиқати ётганини «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош директор ўринбосари Мурод Раҳимбоев қизиқарли қилиб айтиб берди. «Мен саксонинчи йиллар Олим Хўжаев номидаги Сирдарё вилоят мусиқаали драма театри раҳбари лавозимида ишлаётган кезлар... Ўлмас Умарбековга Сирдарё туманининг «Синдоробод» жамоа хўжалигида яқинда бўлиб ўтган воқеа ҳақида сўзлаб бердим: «Синдоробод» жамоа хўжалигига бош ҳисобчи Қўзибоқар Синдоров раҳбар бўлдию, қоқоқ хўжалик ҳа демасдан илғор хўжаликлар қаторидан жой олди. Воқеа шундай бўлган эди:

Кузги экинлар йиғиб-териб олингач, «Синдоробод» жамоа хўжалиги раҳбари Қора денгиз соҳиларида дам олишга кетаётиб, бош ҳисобчи Қўзибоқар Синдоровни ўз ўрнида вақтинча раҳбар бўлиб туриши ҳақида буйруқ чиқаради-ю жўнаб кетади. Қўзибоқар Синдоров раҳбарликни қабул қилган кундан бошлаб кунт билан меҳнат қилишга, меҳнат аҳли билан ҳамдаму ҳамнафас бўлишга, уларнинг оғирини енгил, илтимосларини ортиғи билан бажариб, тўй-маъракаларда бирга бўлиб, уларнинг иқтисодий аҳволини яхшилашга киришиб кетди. Икки ой мобайнида ҳар жиҳатдан устуналикка эришиб, янги, вақтинча тайинланган хўжалик раҳбарини жамоа меҳнаткашлари ёқтириб қолишади. Ожир, оқибат халқ раҳбарни бутунлай унутиб, бош ҳисобчиликдан чиққан хўжалик раҳбарини ҳақиқий раҳбар сифатида эъзозлашади. Кунлардан бирида дам олишдан қайтиб келган раис бош ҳисобчиси Синдоровга Қора денгиз мўъжизаларидан, икки ой давомида бошидан ўтган саргузаштлардан ҳикоя қилгач, энди меҳнат курсисига ўтириб, хўжалик раҳбарлигини зўр кайфиятда давом қилдиражани баён этади. Шу пайт бош ҳисобчиликдан вақтинча жамоа хўжалиги раҳбарлигини бажараётган Қўзибоқар Синдоров ўтирган курсисидан жилмасдан собиқ раҳбарга:

«Хўжалик раҳбари Сиз эмас, энди менман», дейди. Бу жавобни эшитган собиқ раҳбар беписандлик билан: «Сизни ким тайинлади бу вазифага», деган саволга Қ. Синдоров: «Мени меҳнаткаш халқ сайлади», деб жавоб берди-ю хотиржамгина олдида тахланиб турган қорозларни кўздан кечиришга киришади. Хуллас, собиқ жамоа раҳбарининг туман раҳбарлари номига ёзган шикоятига кўра жамоа хўжалиги меҳнаткашлари иштирокида мажлис ўтказилади ва жамоа бир овоздан собиқ раисни рад этиб, бош ҳисобчи расман раис бўлиб қолишини талаб қилишади. Охир, оқибат Қўзибоқар Синдоров мазкур жамоа хўжалигининг расман раҳбари бўлиб қолади. Мен бу воқеий ҳикояни сўзлаб бераётиб, Ўлмас Умарбековга бот-бот қараб қўяман, у зот гоҳ ўйга толар, гоҳ сигарет тутатиб йироқларга безовта назар ташлар, ҳолати ўзгариб, ёнидан блокнот олиб бир нималарни шошилишч ёзар эди.

Орадан бир-икки йил ўтгач, ҳозирги Ўзбек миллий академик драма театрида ажойиб, замонавий драма асари сахналаштирилади.

Бу асар ўша учрашувда мен ҳикоя қилиб берган воқеа асосида Ўлмас ака томонидан ёзилган ва томошабинлар ҳукмига ҳавола қилинган «Курорт» номли янги оригинал сахна асари эди».

Ўлмас Умарбековнинг «Курорт» (1984) асарининг қаҳрамонларидан бири бригадир Мавлуда порахўрларга, ўғриларга қараб бундай дейди: «Тешиб чиқсин!». Ҳа, бу икки сўзнинг заминиде катта маъно, чуқур мазмун ётади. Ҳақиқатан ҳам бу сўзлар пьесанинг йўналишини ва моҳиятини белгилайди.

Асарда гап ҳаётимиздаги иллатларни, хўжаликларимизда учраган турли нуқсонларни фош қилиш устида кетаётир.

Ўлмас Умарбеков бу масала ҳақида шундай деган эди: «...Сохта мадҳиябозлик ва баландпарвоз сўзларга чек қўйиш, нуқсонларни иккиланмай фош этиш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг аниқ йўллари ва имкониятларини қидириб топиш, фидойилик кўрсатиш зарур». («Ҳаёт-ижод байроғи», тўплам, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1986, 5-6-бетлар). Ҳақ гап. Маълумки, салбий нарсаларни яшириш билан ёки бефарқ

қараш билан уларни бартараф қилиб бўлмайди. Бундай ҳолатда олдинга йўналган йўлимизни бекитиб қўйган бўламиз. Шунинг учун барча иллатларни ғоят зийраклик билан, довураклик билан кескин танқид ўти остига олишимиз керак. Бу талаб ҳаётда амалга оширилоқда. Қувонарлиси яна шундаки, унинг руҳи ва моҳияти адабиёт ва санъатимизга ҳам кириб келмоқда. Бу соҳада қатор бадий асарлар яратилди, булар ичида Ўлмас Умарбековнинг «Қурорт» пьесаси алоҳида ўрин эгаллайди. Асар билан танишгач, муаллифнинг қўйган масаласи нақадар тўғри ва ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Қуёш қатрада акс этгандай, «Қурорт» асарида ҳам катта воқеликнинг оптимистик руҳи намоён бўлган. Тўғри, айрим хўжаликлар ҳаётини, ундаги кураш ва ютуқлар ҳамда нуқсонларни ёритган қатор саҳна асарларига эгамиз. «Қурорт» пьесасининг улардан фарқи ва ўзига хос томонлари шундаки, унда ўзгача ҳолатлар, янги воқеа-ҳодисалар ифода этилган ва оригинал характерлар яратилган. Салбий ҳолатларни келтириб чиқарган вазият ва унда идиз ота бошлаган порахўрлик, кўзбўямачилик, алдаш, қўшиб ёзишлар, ахлоқий бузуқлик бадий воситалар орқали фош этилган. Бу «Меҳнат аҳли» хўжалиги раисининг қилмишлари орқали очиб берилди.

Маълумки, ҳаётда учраб турган қабиҳ, муттаҳам кимсалар қаламга олинганда, уларни шу тарзда кўрсатишимиз керак. Акс ҳолда содда, калтафаҳм, ношуд қилиб ифодалаш ҳақиқатдан чекинишга олиб боради. «Қурорт»да эса, раҳбарнинг ҳаққоний юлғич қиёфасини кўрамиз. У жуда усталик билан ниқобланади, шароитга қараб тез мослашади. Тўлан буқаламунга ўхшаб тусини тез ўзгартириш қобилиятига эга. Инсонларда ачиниш ва раҳм кўзгашига уриниш унинг усулларидан бири. Тўланнинг хавфам томонлари ҳам шунда. Унинг туб қиёфасини аниқлаш, сирларини ошкора қилиш учун драматургдан билим, катта тажриба, маҳорат талаб қилади.

Баъзи муаллифлар бу санъат ҳақиқатини назарга олмасдан, салбий типларнинг асл, ярамас қиёфаларини бирдан очиб беришга шошиладилар. Оқибатда воқеликдаги инсонлар ўртасидаги жараён энгил шаклда ҳал қилиб берилди. Ўлмас Умарбеков бундай йўлдан бормади. Ўз

қахрамонининг характерини изчиллик билан очиб беради. Тўлан Дўланович разилликка юз тутишининг, мансабини хоҳлаганича суиистеъмом қилишининг боиси нимада? У ўзининг дастлабки муваффақиятлари билан жамоа ишончига кириб олиб, унинг кўзини бўяди, чалғитди. Оқибатда тўғри гап дангал айтилмайдиган, юз хотирчилик қилинадиган, танқид бўғиладиган, бепарволик ва хотиржамлик ҳукм сурадиган, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик авж оладиган шароит вужудга келди. Бундай жойда қабиҳ шахслар ноҳўя қилмишларни, ҳатто жиноий ишларни бемалол қила беришлари мумкин.

Тўлан ўзи раҳбар бўлган колхозда, балиқ сувда эркин сузгандай, бемалол ҳаракат қилди. Унинг мушугини пишт дейдиган одам топилмай турди. Шу сабабдан ҳам унинг нафси борган сари ҳақкалак отиб борди. Муаллиф ҳам, асарни саҳнага қўйган Рустам Ҳамидов ва бу образни яратган Наби Раҳимов ҳам шахсдаги тубанлик, нафс балоси хусусияти, уни маънавий ҳалокатга олиб бориш жараёнини кўрсатиб беришга жиддий эътибор бердилар.

Ҳа, энг хавфли, энг даҳшатли нарса — фирромликка, қинғир ишга биринчи қадам қўйиш. Бу ярамас иш бошландими, уни тўхтатиш қийин. Аксинча, борган сари иштаҳаси карнай бўлиб бораверади. Тўлан ҳам оз-оз пора ола бошлаб, кейинчалик порахўрлик ботқоғига бутунлай ботиб кетади.

Тўлан пора олиш йўлларини усталик билан чизиб олади. Бунинг учун у замин ҳозирлайди. Ҳар бир пора берувчининг нозик жойларини қитиқлаб қўйиб, уни қўрқитиб пул беришга мажбур этади. Мана, бу лавҳани олайлик.

«Савдо мудир: — Бор пайтингиздагидан ҳам яхши ишлаймиз.

Тўла ака: — Ирмаган қовунни иритиб-а?

Савдо мудир: — Унчаликмас, раис, энди қайтгунингизча иритмаймиз.

Тўлан ака: — Ҳай, майли. Қовун-тарвуз, сабзавот харидор бўлмагандан кейин ирийди, лекин эви билан ирийди. Иннайкейин, Шермат, колхознинг қўйларини эҳтиёт қилиш керак. Ҳар йили битта бўрига едираверасанми? Бунинг устига бўри тирилмайди. Мундай мияни ишлатиб туриш керак-да.

Ферма мудирини — хўп бўлади, раис, айб менда. Терини ижарага олувдим. Келгунингизча битта қўйниям едириб қўймайман».

Иккинчидан эса уларнинг руҳини жуда ҳам тушириб юбормасликни ҳам кўзда тутиб, гап юритади. Агарда ҳақиқатта мос иш тутилса, ҳар икки ходим қамалиши лозим. Шу сабабдан пора олишни назарда тутиб, уларнинг бошини силаб, айбларини юмшатишга уринади. «Харидор бўлмаганидан кейин ирийди», деб уларнинг жонига оро киритади. Лекин ўғри бўлсанг ҳам эви билан бўл, мевасабзавотни меъёрида гумдон қилиш лозимлигини таъкидлаб қўйиши ҳам бежиз эмас.

Ферма мудирига Тўлан танбеҳ бериши ҳам ўз нияти йўлига йўналтирилган. «Миянг борми, ҳадеб битта бўри қўйларни ея берадими? Бошқа бўрилар йўқми?» Агар битта бўри қўйларни қириб юбора берса, сир очилиб қолади, шунга ҳам ақлинг етмадими, усталик қилгин, демоқчи. Бу билан ферма мудирини ҳам, ўзини ҳам қутқармоқчи бўлган. Тўлан уларнинг айбини бўйнига қўйишга уста. «Айб менда» (17), деб эътироф этади ферма мудирини.

Юқоридаги лавҳадан яна икки нарсани кузатиш мумкин. Биринчидан, қалбаки хушомад. Савдо мудирини ҳам, ферма мудирини ҳам қандай бўлмасин, хўжайинларининг кўнглини олиш, унинг ишончига соя туширмаслик илмида. Илгари қандай яхши ишлаган бўлсак, Тўлан курортда бўлганда ҳам шундай ишлаймиз, деб ваъда беришлари хушомаднинг янгича бир қўриниши эди.

Ҳа, ҳали бу ҳолва. Хушомаднинг кульминацияси энди чиқади. Курортда дам олаётган раисга ёзилаётган хатлар билан танишсангиз, хушомадни яланғоч ҳолда кўрасиз.

«Шермат: — Бенуқсон раҳбарлигингиз остида ғайратшижоват билан ишлашни орзиқиб кутаяпмиз.

Омборчи: — Бенуқсон. Қойил. Ойда ҳам нуқсон бор. Раисимизда йўқ». (36). Ҳа, сиз зўрсиз, зўр раҳбарсиз, деб

Пьесалар. «Курорт», Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1986, 17-бет. Бундан кейин олиндирилган мисолларнинг бетларини қавс ичида кўрсатамиз.

қўлтиғига сув пуркашлари туфайли Тўлан хурсандчилигини ичига сиғдира олмай, кўкка сапчиб юраверади. Буларнинг замирида колхоз мулкани ўмариш ётади. Иккинчидан эса ҳалол меҳнат қиламиз дейишлари ҳам уларнинг характериға монанд тушадиган одатдаги қуруқ ваъдалар эди. Тўлан билмайди, дейсизми? Ҳа, у яхши билади, лекин уни шу пайтда бошқа нарса қизиқтиради. У бор имкониятини, барча муғамбирликларини ишға солиб, кўпроқ пора олиш пайида. «...Салбий ҳодисаларни, ошкоралик билан фош этиб, сиртдан қараганда ҳашамдор ва тантанали кўринган воқеалар заминида баъзан кўзбўямачилик, қонунға хилоф жинойи ишлар, ошна-оғайнигарчилик, юлчилик ва порахўрлик каби иллатлар яшириниб ётганлигини рўйирост очиб...» (2-тўлаам, 6-бет) ташлаш лозимлигини қайд қилади Ўлмас Умарбеков.

Салбий типларни фош қилишда монологларнинг роли катта. Абдулла Қаҳқор қабиҳ кимсанинг қабиҳлигини очиб ташлаш учун уни қоралаб ўтирмасдан, ўзига сўз бериб қўйсангиз, ўзининг разилигини очади-қўяди, деган эди.

Ўлмас Умарбеков ҳам ана шу ҳикматдан илҳомланиб, қаҳрамонларини ўзини-ўзи фош этадиган ҳолатда сўзлатади. Асарда Тўлан қўл остидаги пора узатувчиларға қарата айтган гапига аҳамият берайлик. «Крим яқин жой эмас. Ўзи бўлмайди бориб келишнинг» (17). Бу гапнинг ўзиёқ шунга қараб, порани тузукроқ қилиб узатинглар, деб турибди. Бу билан раиснинг қўнгли ўрниға туша қолмайди. Унинг ишға-ҳаси ошиб бора беради. Раис яна бир йўл топади: «Болаларнинг онаси ҳам кетаятти, дедим. Хотин киши магазин курдими, кирмаса ҳушидан кетади. Тушунарли гапираяпманми?» (17). «Яна бир янгилик, мени танийдиган беш-олтита раислар дам олишаётганмиш ўша ёқда. Боргандан кейин келишар... Бу ҳам ўзи бўлмайди. Нима дединглар?» (17). Тўланнинг бу луқмасидан кўзда тутган ниятини ҳамма тушуниб турибди. Унинг мақсади ўз ходимларини тўла шилиб олиш. Бу бечоралар нима қилсин? Агарда раиснинг қинғир йўлиға юришмаса, уларнинг ковушини тўтирлаб қўяди. Порани беришса, кўплари ял-яланғоч бўлади-қолади.

Энг ёмон томони шундаки, Тўлан поранинг салмоғини йилдан-йилға ошириб боради. Илгари юз, икки юз сўм ола-

диган раис энди «наржини» олти юзгача чиқаришига чидаш асло мумкин эмас. Бу билан ҳам Тўланнинг кўнгли ўрнига тушмади.

Ўғриликни ўрнига қўйган муттаҳам учун олти юз бериш ҳеч гап эмасдир, аммо пешона терисини тўкиб, ҳалол меҳнат қилган кишига бундай катта порани узатиш қийин кечади.

Мана, улардан бирининг овозини эшитайлик: «Биринчи бригадир. Войдод! Войдод! (Бошини ушлайди.) Бултур кетаётганида уч-тўрт минутга чиқиб кетган эди. Бу йил беш-олти минут бўлди. Кейинги йили нима бўлади? Икки йилдан бери қизимга пошналик этик олиб беролмайман. Аждаҳо бўлмай кет, раис, аждаҳо бўлмай кет. Войдод!» (18).

Бригадир Манноннинг суягига пичоқ бориб етган эди. Шу сабабдан ҳам ўзини қаерга қўйишини билмасдан, бундай ҳақсизликка чидай олмасдан: «Йўқ, осаман, осаман ўзимни» (18), дейишгача бориб етади. Мана зулм сиртмоғига илиниб қолган ҳалол бригадирларнинг ҳоли. Лекин фирибгар Тўлан унинг оғзига уриш, овозини чиқармаслиги, бирор жойга шикоят қилмаслиги учун ўн гектар ерни бериб қўйган, ундан чиққан фойдани эса зулукдай сўради.

Шуниси ачинарлики, раисдан томиб турганлиги учун мудирлар Тўланни ҳимоя қилиб, қинғир ишларнинг қийинини янада ошириш йўлига ўтадилар. Кўр кўрни қоронғида топади деганларидай, улар хўжайинларининг порахўрлигига арқон эшиб беришларининг туб моҳияти ҳам шунда. Шу сабабдан ҳам мудирлар Тўланга пул узатиб туришни одат деб билиб, бу сафар ҳам оппа-осон олти юздан узатадилар. Бугина ҳам эмас, бу фирибгарлар бошқаларни ҳам ўз йўлларига солиб, раисга пора беришга ундайдилар, мажбур этадилар. Бу йўлда улар ҳалол кишиларни қамоқ билан кўрқитиб, ўз ниятларига етиб, хўжайинларига қуларча хизмат қиладилар. Шу сабабдан ҳам Тўлан: «Сизлар бор — мен бор», (19) деб бекорга эътироф этмаган. Порага ўрганган раис тобора нафс исканжасига тушади.

Ким Тўланнинг чизган чизигидан чиқса, унга азоб бериши, умрининг «эгови» бўлиши турган гап. Муаллиф бунинг исботи сифатида Журавойни мисол қилиб олади. Бу

билан раиснинг ёвузлигини, шафқатсизлигини яна бир карра очиб беради.

Гап шундаки, Жўравой техникумни битириб, сельпода хизмат қилган, туппа-тузук бола бўлган. Аммо у Тўлан тўдасига қўшилиб қолади. Фирромликларнинг ҳаммасини унинг зиммасига юклайдилар, ҳамма балого Жўравойни гирифтор қилиб, қаматиб юбориб, ўзларини панага олишди-қўйишди. Бунинг бошида Тўлан турган, Жўравой унинг шалтоғини бекитиб, азоб-уқубатларни ўз зиммасига олиб, ҳали-ҳалигача ҳақиқатни очиб ташламасдан, хўжайинини ялаб юради, унинг мададига ишонади. Раиснинг таниш-билишларни ишга солиб, сени озодликка олиб чиқаман, деган ваъдаси қулоғидан ҳеч чиқиб кетмайди. Тўлан, Жўравой амниция эълон қилинишини сабрсизлик билан кутишади, қамокдан қутилишнинг бирдан-бир йўлини шунда деб билишади. Бахтга қарши амниция ҳам чўзилиб кетмоқда, Жўравой эса қамокда бир йил ётиб, унинг азоб-уқубатларига бардош бера олмай, пичоқ суягига стиб қолганлигини онаси Тўланга айтиб берганда, устаси фаранг Анзират холага пул бериб алдаб қўяди. Раис сабр қилишни, сирларни очиб қўймасликни таъкидлаши ҳам унинг ҳақиқатдан ўтдан қўрққандай қўрқинини кўрсатиб турибди. У келаётган тўлқинга бирон-бир шеригини қалқон қилишга уста бўлган. Унинг қўлатиғини пуч ёнроққа тўлдириб алдашга суяги йўқ.

Шундай тўлқиннинг гирдобига учраган кимсалардан яна бири қабулхона котибаси Шаҳлодир. Тўлан, уни қаматмади, узоқ-узоқ жойларга жўнатиб ҳам юбормади. Раис ўз котибасини маънавий жиҳатдан ҳалок қилди, у гарчи қамок эшигини кўрмаган бўлса-да, ахлоқсизликнинг ифлос қўйнида чирий бошлади.

Туппа-тузук техникумда таълим олаётган қиз ачинарли аҳволга тушиб қолади.

Шаҳлонинг отаси Тўланнинг топшириғини бажариш вақтида жардан қулаб ҳалок бўлади. Унинг ўлимига сабабчи бўлган раис қизига оталик қилиб, тарбиялаш ўрнига, уни хўрлайди. Қизалоқни ўзининг ўйнашига айлантириб олиб, ўз тўдасига тортади.

Қозонга яқин юриб қораси юққан Шаҳло бузуқчиликдан туҳматчилик йўлига ҳам ўтади. У фирма мудирлари-

нинг ногорасига ўйнаб, соф инсон Қўзибойга тўхмат найзасини санчиши, уни беобрў қилишга уриниши, ҳамтовоқларини хурсанд қилиши, Шаҳлонинг жирканч башарасини янада ёрқинроқ намоиш этади.

Қўзибойга ёпишиб турган Шаҳлонинг Шерматни кўргандан кейинги «ўйинини» бир кўздан кечирайлик: «Вой! Войдод! Войдод! (Ўзини олиб қочади, кийимларини тузата бошлайди, йиғлайди.) Шермат ака! Кўрдингизми? Эзилиб кетдим, эзилиб. Бу кишидан кун борми менга? Ҳар куни... ҳар куни тегишадилар. Мени ким деб ўйлаётдилар? Мен бир содда, соф қиз бўлсам. Энди нима қиламан? Бу қандай шармандалик? Шермат ака! Нима қилай? Осайми ўзимни? Осаман. Шу кабинетнинг шифтига осаман ... (42). Шаҳло бу қилиги билан ғаламисларнинг тегирмонига сув қуйиб бермоқчи бўлди. У — Тўланнинг етказган «мевалари»дан бири.

Тўлан бирор савоб ишнинг кўчасига ҳам кирмаган. Қўзибой тўғри таъкидлаган. «Кимнинг таъзиясига бордингиз? Кимнинг тўйига бош бўлдингиз?» (49). Бундай ишлар унга бегона. Аммо унинг дарди бошқаларга озор бериш, меҳнатдан чалғитиш, қалбларига ғам-ғусса солиш. Худди шундай ҳодисалардан бири кекса дурадгор, хизмат кўрсатган инсон Исмат ота билан юз берган. Унинг киндик қони тўкилган, ота-боболари истиқомат қилиб ўтган жойни Тўлан тортиб олиб, уни қирга ҳайдаб, ўша ерда иморат қурмоқчи. Раиснинг бундай бебошлигини кекса инсон қандай қилиб ҳазм қила олсин. Ҳа, агар Тўлан меҳмонхона соладиган бўлса, бошқа ер-жойлар қуриб кетган эмас-ку! Албатта, кекса одамнинг оиласини қақшатиш шартми? Бундан раис лаззат оладими? Ҳа, у инсофсиз бўлса, роҳатланади. Минг афсуски, «Меҳнат аҳли» колхозининг раиси шундай одам бўлиб чиқди.

Ҳақиқат, адолат, тўғри сўз Тўлан учун кушанда. Агарда унинг виждони қисман тилга кирса эди, меҳнатда яхши кўрсаткичларга эришган илғор бригадир Мавлудани қора рўйхатга киритиб, фаоллар йиғинларида қатнашишдан маҳрум қилмас эди. Уни «турқи курсин», деб ҳақорат қилишларини айтмайсизми? Бу камлик қилгандай Тўлан Мавлуда бригадасида дори-силитрани ҳаддан ташқари кўп ишлатиши натижасида бозорга юборилган саккиз тон-

на тарвуз, олти тонна босволди қовун ириб кетиб, сотилмай қолган эмиш. Бу тухмат эди. Туланнинг мақсади — Мавлудани ўз измига солиш, бўлмаса бадном этиш. Ҳа, Мавлуда анойилардан эмас. У тухматга қарши курашиш қувватига эга бўлган, ўзининг ҳақлигини исбот қила оладиган бошлиқлардандир. Қўзибойнинг «Масала равшан бўлди...» (26) дейиши Мавлуданинг жангда қолиб чиққанлигини эътироф этишидир.

Тулан қобилиятсиз раҳбар ҳамдир. У бош бўлган колхозда ишлар чапақайига кетган. Қишнинг ғамини вақтида емаслиги туфайли қўйлар қирилиб кетган. Колхознинг ачинарли аҳволга тушиб қолганлиги, у давлатдан қарзга ботиб кетганлигида ҳам раиснинг «доно» раҳбарлиги кўриниб турибди. Қилган ишлари расво-ю, унинг кеккайиши, ўзига бино қўйиши ортиқча. Гўё усиз хўжалик вайрон бўлиб кетар эмиш. «.. Менсиз нима қиласизлар, деб хавотирланаман» (17). Колхозда Тулан бўлмаса, гўё осмон узилиб ерга тушгандай ёки у хонавайрон бўлиб кетгандай. Раиснинг курортдан қайтиб келгандан кейинги мулоҳазаси ҳам табиатига айнан мос тушади. «Колхоз мен кетгандан бери жойида турибдими? Ўтбетта ўт тушиб кетгани йўқми?» (18). Уни «етти яшардан етмиш яшаргача» ҳамма билишини, колхозчилар қозони қайнамай қолганда у раис бўлиб ишларни дўндириб юборганман, деб мақтанишлари ҳам тубан инсоннинг белгиларидир.

Ҳа, қинғир кўчага бир қадам қўйдингми, бўлди, у бошқа номаъқул ишларни келтириб чиқараверади.

Пора керакми? Демак, сен ҳаром одамларни атрофингга тўплашинг, уларни ҳимоя қилишинг, нопок қилмишларини қўллаб-қувватлашинг, уларга ўз-ўзидан шерик бўлиб қолишинг муқаррар. Тулан тонна-тонна қовун-тарвузларни чириб кетди, қўйларни бўри еб кетди, моллар ҳаром ўлиб қолди, деган қатор қалбаки актларни тасдиқламай кўрсинчи, пора берганлар унинг ҳиқилдоғидан олади. Ўғли қамалган Анзират холага пул бермай кўрсинчи, кирдикорларини ошкора қилиб ташлайди. Котибаси Шаҳлони моддий жиҳатдан қувватламай, талабларини қондирмасин-чи, уни не-не ҳолларга солиб юборади.

Туланнинг савлатидан ит ҳуркарди, лекин ички олами-чи? — Чиркин. Унинг саводсизлиги, фикрлаш доирасининг

торлиги санъатнинг моҳиятига тушунмаслиги орқали ҳам очилади. Тўлан «...қайсибир театрда подшоҳни маст қилиб муҳр бостириб олишган. Нима бўлган шунда», деган сўзларини бўрттириб айтадики, оқибатда унинг бадиий савияси қандай эканлиги аниқ билинади.

Лекин Тўлан характеридаги, бизга маъқул тушмаган, асар мантиғига ёпишиб кетмаган бир ҳолатни айтмасдан ўта олмаймиз. Пьесса сюжетидан шу нарса маълумки, Тўлан тажрибали фирибгар, олғир, ўтакетган порахўр, устаси фаранг раислардан. Шундай одам курортта кетишдан олдин ўз ўрнига раис қилиб Қўзивойни қолдиришига киши унча ишонмайди. Маълумки, Тўлан Қўзивойдан шубҳаланиб юради, уни измига тушира олмайди, Қўзивой эса дадил туриб унга қарши чиқади, колхоздаги жиноятларни ошкора, довюраклик билан бирин-кетин очиб беради, қисқароқ қилиб айтсак, унинг хоҳишига қарши иш тутади. Қўзивой қаттиққўл, фирромликка ҳеч йўл қўймайдиган инсон эканлигини Анзират хола Тўланга уқтириб ҳам қўйган. «Одаммас у, терговчининг ўзи». Ўзига кетма-кет қарши чиққан бош бухгалтерни раис «Ҳақиқатан ҳам терговчининг ўзи-я», дея таърифлайди.

Ҳатто, Қўзибойнинг ўзи ҳам огоҳлантириб қўйишни лозим топади. «Раис, қўйнинг шу ишни. Бошқа одам қидиринг. Кейин пушаймон бўласиз» (16). Шундай экан, Тўлан қандай қилиб, бутун бошли колхознинг, дўстларининг, ҳамтовоқларининг тақдирини «терговчи», измига тушмаган одамга ташлаб кетади. Ҳалол, пок раҳбарлар ҳеч нарсадан қўрқмасдан ўз ўринларини бошқа ходимларга топшириб кетиши мумкин. Ҳаром раҳбарлар, айби, жинояти бўлганлар жуда ҳам эҳтиёт бўлади, оладиган кадрларни яхшилаб текширади, айниқса, ўз ўрнига қолдирадиган одамни обдан чиғириқдан ўтказди. Ёки Тўланни яфлат босиб, билмасдан Қўзибойга ён босдимми, ишонч билдирдимми. Тўланнинг характери, феъл-автори шундайки, у ҳар нарсада, турли соҳада хато қилиши мумкин, лекин бош бухгалтерни билгани ҳолда, унга раисликни топшириб, ўзини ўтга ташлашига ишониш қийин.

Асар сюжетининг оқимиға, воқеалар ривожининг йўналишиға, характерларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда улар

фаолиятининг мантиғига қараб ҳукм қилсак, Тўлан ўзига энг яқин бўлган, ишонган, уни сотмайдиган қариндош-уруғларидан, дўстларидан бирига бир ойлик раисликни топшириб кетса, ҳаёт ҳақиқатига тўғри келган бўларди. Унинг шундай одамлари — ўнг ва чап қўллари борми? Ҳа, бор. Улар ферма мудирини Шермат Қулатов, савдо мудирини Одамқул Эгамқулов, омбор мудирини Васлиддин Аслиддинов ёки бригадир Ҳамдамлардир. Тўлан уларнинг ҳар бирига ишониши мумкин, чунки улар раиснинг шалтовини ташқарига чиқармас, айбини ёпган бўларди. Бу рибкорлар бирлашиб, бир ёқадан бош чиқариб, колхозни «соғин сигир»га айлантирган эдилар. Раис билан бирга қинғир ишга қўл урганларидан кейин улар бир-бирини сотармиди? Хўш, бу разиларни бирлаштирган нарса нима? — Жигиддон, ўғрилик. Ҳар бири турли йўллар билан колхознинг мол-мулкини, ҳосилини каламушдай кемиради. Бири жамоа хўжалигининг моллари ва қўйларини талади (Шермат), иккинчиси мевачеваларни қўймади (Одамқул), учинчиси эса омбордаги мол-мулкни ўғирлади (Васлиддин). Улар ҳаромдан унган пулни раис билан баҳам кўришлари қинғир йўлга кирганликларининг исботидир. Бу ҳол эса колхозда жиноят қўламини қанчалик чуқур идиз отганини кўрсатади.

Лекин анча жонли чиққан, индивидуаллаштирилган, характери старли очиб берилган. Тўланга соя ташлаш ҳоллари ҳам учрайди. «Унда (Тўланга — Ҳ.А.) салбий сифатлар ортиқча қалаштирилганини, характернинг стакчи қирраси алоҳида бўртиб турмаслигини айтиш зарур» (4), деб ёзган эди Б.Имомов. Қаҳрамоннинг ўзига хос характерини инкор этувчи бундай фикрга қўшилиб бўлмайди, албатта.

Агарда қаймоқ аччиқ бўлса, сути қандай эканлиги маълум. Амалдор кўпол ёки порахўр бўлса, ундан нима ҳам кутилади. Фараз қилайлик, бир томонда порахўр, иккинчи томонда эса катта ҳаётга қадам қўйган пок инсон турса қандай ҳолат юз беради.

Авваламбор шуни айтиш керакки, қаллобликни, қабиҳликни қоралаш, фош этишдан мақсад илоранкнинг, ёруғликнинг валабасига йўл очиш, унинг афзалликларини ифодалаб бериш. Бу ерда катта ўринни муаллифнинг муносабати аниқлайди. Драматург салбий нарсани кўрсатиш

билан уни маҳв этишга чорлайдими ёки унга нисбатан томошабинда ачиниш ҳиссини уйротадими? Энг асосий гап — залдан чиқиб кетаётган томошабинлар буни аниқ билиб, ҳукм чиқаришларига боғлиқ. Муаллиф ўз ниятини амалга оширса, риекорлар, порахўрларни салқиндан олиб чиқиб, қуёш нурида куйдирса, томошабинлар мамнун бўлиб зални тарк этадилар.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ярамас инсонлар сахнага олиб чиқилса, ижобий қаҳрамонлар заифлашиб қолади, деган гаплар ҳам бўлган. Аммо бу гаплар асоссиздир. Меъёри билан, уларни жой-жойига қўйиб, ишга солсак, бундан ижобий қаҳрамонлар ютган бўлади. Ахир ижобий шахсларни тўлароқ очиб бериш учун уларни «жанг» майдонида кўрсатишимиз, кураш жараёнида уларнинг фазилатларини очиб беришимиз даркордир. Курашсиз ижобий қаҳрамонларни тўла намоён қила олмаймиз-ку! Буни «Курорт» асари мисолида ҳам яққол кўрамиз.

Усти ялтироқ, ичи қалтироқ, лекин ўз мансабларига мустақкам ёпишган, катта кучга эга бўлган ярамасларга қарши биринчи бўлиб жиддий бош кўтарган колхоз бош бухгалтери Қўзибой Рўзиев бўлди. Ҳа, шундай «аждаҳо»лар турганда бухгалтер нима иш ҳам қилиши мумкин? Бунинг устига Қўзибой ҳаддан ташқари оддий, жисмоний жиҳатдан ожиз. Тўланнинг таърифича «жиккак одам, ... қилтириқ». Хўш, шундай, ташқи томонидан диққатни ўзига жалб қилолмаган шахс қисқа вақт ичида нимаси билан кўпчилиكنи ўзига ром қилиб олди? Қўзибойда ҳеч кимда бўлмаган қалб гўзаллиги, маънавий куч, ички бойлик, катта билим, рақбарлик истеъдоди мавжуд эди. Ундаги маънавий куч «аждаҳо»ларга қарши тура оларди, уларни енгилшга қобил эди. Муаллиф қаҳрамоннинг моҳиятини очадиган майдон ярата олади. У ҳам бўлса, унга мансаб бериб қўйиш.

Ҳа, мансаб ҳам инсоннинг қандайлигини белгилайдиган ўлчовлардан бири. Баъзи кишилар мансабни кўтара олмайдилар, ўзларининг ярамас хулқ-атворларини очиб қўйдилар. Лекин Қўзибой жонини, бутун қобилиятини ишга бағишлаган инсон. «Иш бўлгандан кейин ишлаш керак... Биров миннатдор бўлсин, деб эмас» (30), дейди Қўзибой. У ўз бурчини чуқур ҳис этадиган, энг муҳими, ҳар бир ишда, ҳар қандай

мураккаб шароитда ҳам воядонига содиқ қоладиган ходим. Унинг раислиги вақтида қалбидаги яшнаб турган ниҳолан ўсиб-униб, унумли мевасини беради. Бу ҳол колхозчилар ҳаёти ва меҳнатига ишонч нурларини ёғдиради. Камтар, ширинсухан, фаросати ўткир, чеҳрасидан поклик, ҳалоллик ёғилиб турган Қўзибой тез кунда колхозчиларнинг меҳрини қозонишининг боиси шунда. Бунга у яна колхозга соғлом ҳаво олиб келиши, адолатни тиклаши, ёт унсурларга қақшатқич зарба бериши туфайли зришди. Нафси ёмон ферма мудир Шерматнинг ҳам, савдо мудир Одамқулнинг ҳам, омборчи Василдиннинг ҳам барча кирдикорларини очиб ташлаб, ҳар бирини жой-жойига қўйган Қўзибой бўлди. Унга куч ва қувват берган ҳақиқатдир. У ҳақиқатни тилга кирита олди, ҳаққўилар қалбига йўл топа олди. Бу унга ғалаба олиб келди. Бу ҳол колхоздаги барча ишларни жонлангиришга йўл очди, фирромлик ва ҳаромга чек қўйди.

Шу билан бирга Қўзибой ва хотини Шаҳодат ўртасидаги муносабатларда ҳам қаҳрамоннинг ахлоқий покизалиги яққол очилади.

Қўзибойнинг кекса инсон Исмат буванинг ғам-ғуссадан, азоб-уқубатдан муҳофаза қилиши, унинг уйини сақлаб қолиши — колхозга ҳақиқат нури ёғилаётганлигидан нишона эди. Исмат ота «Ҳақиқат бор экан-ку?» (49) деб журсандчилигидан кўзига ёш олиши ҳам бежиз эмас. Қўзибой ҳақиқатни кенг ва чуқур тушуниши ҳам унга обрў ва ҳурмат олиб келди. «Ҳақиқат, — деб таъкидлайди Қўзибой, — сизнинг борлигингиз, меҳнаткаш, беғубор элининг борлиги!» (50).

Кичкина бўлиб кўринган, аммо аҳамияти жиҳатидан катта диққат-эътиборга сазовор бўлган хайрли ишларидан яна бири бир қанча қизларга «австрийский» палто олиб беришидир. У олдин халқни ўйлаб, унинг талабларини биринчи навбатга қўйиши ҳам унинг шухратини оширди. Бунинг исботи палтолари қизи Умидага эмас, бошқаларга раво кўришидадир.

Қўзибой Иваново вилоятига уч вагон мевачевани жўнатиши ҳам унинг савобли ишларидан, одамгарчиликнинг ёрқин намунаси эканлигидан дарак беради. Ферма мудирлари, омборчилар бундай бойликни жиғидонларига

урса, Қўзибой эса уни савобли ишларга йўллаб, дўстликни мустаҳкамлайди.

Қўзибой колхозга раис бўлди-ю, жамоада аҳиллик пайдо бўлди, хўжаликка барака кирди, ташкилотда файз авж олди.

Қўзибой ҳақиқатни фирромликка қарши курашда деб ҳам билди. «Одамқул ака, — дейди Қўзибой. — Агар ўнта Олой бозорини қўшганда ҳам бир кунда саккиз тонна тарвуз билан олти тонна қовуннинг ириб кетиши амри маҳол. Ириб кимларнинг чўнтагига тушганини ҳам суд ҳал қилади» (25). Ҳа, бундан ортиқ зарба бўлиши ҳам қийин.

Савдо мудирининг ҳаром пулга олган «Газ-36» машинаси ҳам янги раиснинг газаб нигоҳидан четда қолмаган. Қўзибой омборларнинг квалитини ўзига ўтказиши ҳам жамоа мулкани ўғрилардан муҳофаза қилиш, уларнинг нафсини бўғиш эди. Ферма мудирини Шерматнинг бўғзидан олиши ҳам бежиз эмас. Қўзибойнинг ҳаққўйлигини ҳар қадамда муаллиф таъкидлаб кўрсата олган. Қаллобларга қарата дейди: «Ўша ҳаром ўлган бузоқларни ҳам, бўри еб кетган қўйларни ҳам топасиз, ё ҳақини тўлайсиз. Бўлмаса судга берамиз» (39). Типирчилаб қолган омир газандалар маънавий жиҳатдан ўлимга лойиқ деган фикрни чиқаради муаллиф.

Бу фирибгарлар Қўзибойни қўлга тушириш учун Тўланга ишлаб турган усуларини қўлламоқчи бўладилар. Унинг шарафига зиёфат қилиб, мақтовлар билан кўмиб ташлаб, ўз қолпларига солиб олмоқчилар. Аммо Қўзибой улар ўйлаган раислардан эмас, Тўланга ўхшаб порага қараб эгилиб кетмайди. Унинг пойдевори пўлатдай мустаҳкам. Пора Тўланга улфат бўлса, Қўзибойга бутунлай бегона, жирканч. Шу сабабдан ҳам Қўзибой: «Мен икки дунёда ҳам Тўлан ака бўлмайман. Мен Қўзибойман, билдингизми?» (22), деб таъкидлайди.

Бу тафовутлар икки қўчқорни жанг майдонига етаклайди. Ўртада содир бўлган конфликт бирдан қалқиб юзага чиқмайди. У ўзининг таг заминидан бошланиб, Тўлан курортдан қайтганидан кейин авжига чиқади.

Унинг биринчи тугуни илғор бригадир Мавлудага бўлган муносабатда кўринади.

«Қўзибой: — Айниқса, Мавлуда Акбарова бошлиқ бригада яхши кўрсаткичларга эришди. Тўлан ака: — Унингни

қўйиб тур, биламан» (13). Мана, икки хил қараш, икки хил олам. Мавлуданинг мақталиши раиснинг кукрагига ханжардай ботади. Чунки у бригадирни жинидан ҳам ёмон куради. Туланнинг «биламан» деган сўзида катта салбий маънони англаш қийин эмас. Мавлуда ярамас демоқчи бўлган.

Драмадаги тугун валамисларнинг қинғир қилимишлари тилга олинishi билан кучайиб боради, ривожини топгандай бўлади. Қўзибой бор гапларни, аччиқ ҳақиқатни даядил айтиши Туланга ёқиб тушмаслиги, уни ранжитганлиги аниқ. Бу нарса уртадаги пардани кўтариб юборади, улар жиддий ҳолатга кирадилар.

Қўзибой савдо мудирининг қийла қилиб меваларни ириб кетганга чиқариб, акт тузганини, ферма мудирининг қирдаги қўйлардан тўқсонтасини бўри еб кетганлиги тўғрисида акт ёзганлигини, ижкита бузоқнинг ҳаром «ўлиб» қолганлиги оқибатида гўшт плани бажарилмаганлигини раисга айтиб, унинг жонини ҳалқумига келтириб қўяди, Тулан «хумпар, мунча эзасан?» (15) дейишга мажбур бўлади. Булар ҳаммаси икки ўртада юз берган зиддиятларнинг оқибати. Қўзибой бу «хужжатлар»нинг ҳаммасини инкор этади, Тулан эса ҳамтовоқларини қўлаб-қувватлашга уринади, жанжалга тоқати йўқлигини баҳона қилади. Мана, унинг фалсафасини эшитайлик: «Дўхтирлар ўзингизга қаранг, деган. Ерни тўпирингизгача сув олиб кетса ҳам, тарвуз-қовун тонналаб чириб кетса ҳам парво қилманг, бўлмаса ўлиб қоласиз, деган» (15). Ҳа, агар ҳақиқатдан ҳам шундай бўлса, ишлаб нима қилади, соғлиғини сақлаб, раисликдан кетса бўлади-ку. Лекин у осонликча жон берадиганлардан эмас.

У раислик лавозимига канага ўхшаб ёпишиб олган. Чунки у колхозни «соғин сигир» қилиб соғиб ичишга одатланган. Бу, айниқса, Тулан курортдан қайтганда янада яққолроқ сезилиб қолди. Шу кўринишда қаттиқ тўқнашув, конфликт ўз кульминациясига чиқиб олади.

Бу курашда ким енгади-ю, ким енгилади, ҳамма гап шунда. Қўзибой кўп хайрли, мардона ишларни рўёбга чиқарган. У колхозда тартиб ўрнатган, ишларни яхшилаб олган. Сабзавотни ҳам, мевани ҳам нобуд қилмай ўз вақтида тердириб қўйган. Уларни нес-нобуд қилмасдан со-

тиб улгуришган. Бузоқларнинг биронтасини ҳам ҳаром ўлишига йўл қўймаган. Қирда қўйларни бўрилар ражиб кетгани ҳам йўқ. Ўн кунлик якун бўйича колхоз туман кўчма байроғини олишга сазовор бўлган. Булар ҳаммаси янги раиснинг катта ютуқларидан эди.

«Сизсиз колхоз яхши ишлар экан» (48), деган Қўзибойнинг гапида катта маъно бор. Бу ҳаётнинг ривожланиш оқимидан, жамоа фикрларининг мантиғидан, колхоздаги меҳнатнинг унумдорлигидан келиб чиқиб берилган баҳо эди.

Жамоа аъзоларининг кўзи Қўзибойга тушиб раҳбар қилишга интилишлари ҳам унинг фойдасига қаратилгандир. Тўлан бўш келадиганлардан эмас. У ўзининг ўтмишдаги хизматларини пеш қилиб, голиб чиқишга жон-жаҳди билан уриниши ҳам табиатига мос ва хос.

«Раис бўлармиш. Мана бўласан! (Қўлини мушт қилиб, бош бармоғини кўрсатади) (47).

Аламзада бўлган Тўлан Қўзибойни ҳақорат қилишга ўтади. У билан қўл бериб кўришишни ҳам эп кўрмайди. «Беш кунлик раис!» (47) деб масхара қилади, кесатади, обрўйини тўкишга, раислик лавозимига яқинлаштирмасликка уринади.

Тўлан жамоа фикрини эшитгандан кейин ғазабга тушиб: «Чушарани хом санабсан. Сендан икки дунёда ҳам раис чиқмайди. Башарангга қара, Қилтириқ!» (48), деб ўшқиради. Бундан ортиқ ҳақорат бўлиши қийин. Хўжаликда жонини фидо қилиб, эрта-ю кеч меҳнат қилган, инсонларнинг кўнглини олиб, дордларига малҳам бўлишга астойдил интилган Қўзибойга бу ҳақорат, айниқса, оғир ботди. Иззат-нафси топталган Қўзибой ғазаб отига миниши, қаҳр тошларини раисга отиши табиий бир ҳол. «Одамнинг катта-кичиги йўқ... Ақлли, ақмоғи бор. Сиз ақли камлик қилиб, ҳаддингиздан ошиб кетдингиз. Чунтақларингиз тўла бўлатуриб халқ, даваатнинг мулкига чанг солдингиз» (49). Тўғри сўзнинг тўқмоғи борлигини Тўлан ўз фаолиятида синаб кўриб, унга бардош беролмасдан, Қўзибойга ҳамла қилиши ҳам шунда.

Раисликни уддасидан тўла равишда чиқа олишига қарамай, бу мансабда ишлашга Қўзибой розилик бермаган. Унинг ўта камтарлиги бунга йўл қўймас эди.

Мана бир эпизодни олайлик:

«Назира Қурбоновна: — Гап шундаки, кўпчилик сизни раис қилиб кўтармоқчи.

Қўзибой: — Йўқ-йўқ. Бўлмайди, эплалмайман. Менинг ишим — ҳисоб-китоб... Лекин мен ўзим мустақил ишга ярамайман. ...Раҳбар одамга савлат ҳам керак. Менга эса тегманг. Илтимос» (33). Ана, Қўзибойнинг кўнглидаги гап, юрагидаги нияти.

Аммо Тўланнинг Қўзибойни ҳақорат қилиши, уни қоби-
лиятсиз кимсага чиқаришга уриниши, уни асл ниятидан қайтишга мажбур этади. У раислик лавозимида ишлаб ўзини кўрсатиб, Тўланни уялтириб қўйишга аҳд қилади. Бу эса унинг маънавий жиҳатдан ғалабаси эди.

Муаллиф воқеалар давомида Қўзибой Тўландан ҳар томондан устунлигини очиб берадиган чизгиларни, лав-
ҳаларни ифодалаб борди. Булардан бири эски ва янги ра-
иснинг санъатга доир билимидир.

Ўлмас Умарбеков театр санъатидаги жуда характерли мисолни келтиради. Икки инсоннинг икки хил савиясини намоён этади:

«Тўлан ака: — Эсингиздами қайсибир театрда под-
шоини маст қилиб муҳр бостириб олишган. Нима бўлган шунда?

Қўзибой: — Шаҳзода Мўмин Мирзо оламдан ўтган.

Тўлан ака: — Оламдан ўтган. Оми. Осилиб кетган!» (16).
Тўлан курган «Алишер Навоий» спектаклини дурустроқ фаҳмлаб олмаганлиги шундан ҳам билиниб турибди. Мўмин Мирзо қандай қата этилганлигини ҳам тушуниб етмаган ёки фаҳмига бормаган. Қўзибой фақат театр санъатинигина эмас, маданиятнинг бошқа соҳаларини ҳам ўрганиб олганлигини, унинг ҳар бир турида билимдонлик билан фикр юритадиган шахс эканлигини кўрсатадиган фактлар билан муаллиф бизни таништириб боради.

Қўзибой «Илҳом париси» театри администраторини қувонч билан кутиб олиши, спектакллар қўйиши учун им-
кониятлар тўғдириб бериши унинг санъатни севишини, қадрига етишини кўрсатиб турибди.

Қўзибой билан Алижон ўртасида юз берган диалог ҳам характерлидир.

«Кўзибой: — Нималарни кўрсатмоқчисизлар?

Альжон: — Масалан, «Ичкуёвлар ҳийласи» ... «Эшикни тунда қоққанлар»...

Кўзибой: — Шекспирдан ҳам борми бирон спектакл? Ҳамзадан?» (21). Бу эпизод оддийгина бўлиб кўриниши мумкин. Лекин жиддий қаралса, катта маънога эга. Кўзибой енгил-елпи спектаклларни эмас, классиклар асарларини маъқул топмоқда. Кўзибойнинг онги, диди баландлигини кўрсатувчи яна бир белги.

Кўзибой — зийрак бошлиқ. У турли-туман алдашларга, кўзбўямачиларга оғиб кетадиган раҳбар эмас. Театр администратори шартнома тузиб, колхозда ўн икки томоша кўрсатиб, ўн икки мингни ундириб олмоқчи. Мана, унинг жавоби: «Ҳеч қандай договор тузмаймиз... Яхши асарга халқ ёпирилиб келади» (21).

Ўлмас Умарбеков ўз қаҳрамони тилидан муҳим бўлган масалага диққатимизни қаратади. Баъзи театрларнинг раҳбарлари жиддий, муҳим масалаарни кўтарган спектаклларни томошабинлар яхши тушунмайдилар, уларнинг қадрига етмайдилар ёки ёқтирмайдилар деб важ қилганлар. Шунинг учун ташкилотлар билан шартномалар тузиб, уларни театрга жалб қилиш керак, деган фикрларни олдинга сурганлар. Ҳа, шундай мажбурий тузилган шартномаларнинг театрга нафи тегса ҳам, томошабинларда қизиқиш уйғотмаган ҳоллари ҳам учраб туради. Бир театрнинг спектаклига шартнома билан ҳамма билетлари сотилган. Залга кирсак, унинг ярми ҳам тўлмаган. Камина шахсан бунинг гувоҳи бўлганман.

Ўлмас Умарбеков эса мажбурият йўларидан воз кечиб, баркамол, пухта, бақувват спектакллар яратиб, театрларга халқни мажбур қилиб эмас, ихтиёрий равишда оқиб келишини таъминлаш лозимлигини кўндаланг қилиб кўяди. Бу бирдан-бир тўғри, амалга ошириш лозим бўлган масала эди. Асар қаҳрамони «Яхши асарга халқ ёпирилиб келади» (21), дейди. Бунга жуда кўп мисоллар келтиришимиз мумкин, классикларнинг пьесалари ҳамда Ўлмас Умарбековнинг асарлари, Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» каби комедияларни эслаб ўтиш kifоя.

Энди Кўзибойнинг ҳайкалтарош билан бўлган суҳбатини олайлик. Бу ҳам ўзига хос учрашув бўлиб, бош қаҳра-

моннинг обрўйини бир поғона юқорига кўтаришда хизмат қилади. Ҳайкалтарошлик жабҳасида ҳам халтурачилар шаҳарма-шаҳар кезиб, қишлоқма-қишлоқ юриб, бирор ношуд раҳбарни топиб, уни алдаб, ўзининг дидсиз санъатини пуллаш пайига тушганлар учраб туради. Бу ҳолатни Ўлмас Умарбеков бир хўжалик мисолида ёритиб беради.

Ҳар бир қобилиятсиз санъат кишиси ўзини юқори касб эгасиман деб юради. Бундан кўзда тутган нияти халтура асарларини пуллаш. Худди шундай кимсани «Курорт»да ҳам учратамиз.

«Заказларга кўмилиб ётибман. Йўқ, деб бўлмайди. Заказчилар ҳаммаси юқори идоралар, мўътабар одамлар» (26). Бу ҳайкалтарош ўз мақсадига етиш учун икки усулни кўллайди. Биринчиси, ўзининг «улуғ»лигини мақтаса, иккинчидан эса хушомадга куч беради. Мана, эшитинг: «Бундай кабинетда сизни, сизга ўхшаганларни кўришни истайман. ... дулдул отга (у ясамоқчи бўлган отга — Ҳ.А.) сиз жуда ярашиб турибсиз!» (27). У Қўзибойнинг «Мен санъатни унча тушунмайман», деган гапига. «Йўқ, йўқ, тушунасиз, ниҳоятда яхши тушунасиз. Кўзларингиздан билиниб турибди (28), деб хушомад қилади. Ҳайкалтарош Қўзибойнинг ҳар бир фикрига «Антиқа фикр... ноёб фикр» (28), дейиши ҳам бежиз эмас.

Ҳайкалтарош алдаб-сулдаб раисни шилмоқчи. У колхозга нималар қилиб бермоқчи денг?! Раис кабинетига учар отнинг ҳайкалини, колхоз майдонларида йигирма метрга кўтариладиган фонтан, атрофида эса қиз ва чолнинг турлича қиёфадаги ҳайкалини ясамоқчи.

Қўзибой ҳайкалтарошнинг сунъий, ясама, дидсиз эканини сезиб, унга боглаб жавоб беради: «...Хафа бўлманг. Тулан акангизга (ҳайкалтарошни у чақирган эди. — Ҳ.А.) ўхшаш бағри кенг биронта колхоз раиси чиқиб қолади. Ана уша одамга тақлиф қилинг асарингизни...

Ҳайкалтарош: — Албатта, шундай одам топилади. Республикамызда санъатнинг қадрига етадиганлар оз эмас» (29).

Ҳа, бош қаҳрамон билиб, синаб гапирди. Унга қалбаки санъат бегона, ёт, аммо у ҳақиқий санъатнинг гадосидир.

Қўзибойнинг санъатни эъзозлашини, севишини яна шундан ҳам билсак бўлади-ки, у колхозда мусиқа, рақснинг авж

олишига кенг йўл очади. Колхоз радиоузелидан тез-тез турли мусиқа асарларини, куйларни эшиттириб туришлари ҳам бежиз эмас. Характерли томони шундаки, колхоз клуби қошида халқ чолғу асбоблари оркестри ташкил этилиб, доим ишлаб туришини эсласак, янги раис кўз олдимишга келади. Муаллиф Қўзибойни иккинчи марта театр администратори Алижон Солижонов билан учраштириши ҳам характерлидир. Бу ерда муаллиф уч нарсани кўзда тутиб қалам тебратган: биринчидан, Қўзибойнинг ҳақ эканлигини, шу сабабдан Алижон колхозга Софокл, Шекспир, Ҳамзаларнинг шоҳ асарларини олиб келадиган бўлганлигини таъкидлаган. Иккинчидан эса, халқ оммаси биронта пухта спектаклни ҳам канда қилмасдан кўриб боришини қайд қилган. Бунга ҳаётдан олинган ҳаққоний фактлар келтирилиб, олдинга сурилган фикр мустаҳкамланади:

«Қўзибой: — «Меҳнат аҳли»да одамлар чиндан ҳам театрни яхши кўришади. Зал тўла бўлишига аминман» (44).

Муаллиф бир хўжалик чегарасидан чиқиб, халқнинг яхши спектаклларга бўлган муҳаббати ва ҳурматига алоҳида урғу қилади:

Қўзибой: — «Гамлет» янги қўйилганда ўттиз беш ҳафта (аслида 28 кун — Ҳ.А.) кетма-кет ўйналганлигини эслаган бўлса, Солижонов отаси эса Муқимий номи театрда ўйналган «Нурхон» мусиқали асарига билет топа олмасдан, бир қўй ҳисобидан контрамарка олиб кирганлигини айтиб берган.

Ҳа, бу ўтмишда, ҳозирда қандай? Театрга бўлган муносабат ўзгарганми? Халқ бу санъатдан юз ўтирганми, совуғанми? Бунга муаллиф қаҳрамони номидан жуда тўғри жавоб беради: «Гап телевизорда эмас, опа. Яхши асар бўлса одамлар уйда битта эмас, ўнта телевизор бўлса ҳам ташлаб боради театрга» (44). Худди шу гапнинг ҳаққонийлигини ҳозирги кунларда қўйилаётган пухта, қизиқарли спектакллардан бохабар бўлиб турганлигимиз исбот қилади.

Учинчидан эса, Қўзибой ўзига тўхмат қилиниб берилган азобдан бошқалар огоҳ бўлиши учун шу мудқиш ҳодисани сахна орқали намойиш этишни администратордан илтимос қилади. Бу воқеани Қўзибой Солижоновга айтиб беришни лозим топади. «Бир бахтли оилада бир қиз ўсиб, улағаяди. Лекин

отаси трактор тагида қолиб ҳалок бўлгандан кейин «қиз ёмон одамлар қўлига тушиб бузилиб кетади» (43). Қани энди, шундай асар бўлсайди-ю, уни кўриб, Қўзибой ҳордиқ чиқарса, тухматнинг умри қисқа эканлигига томошабинларни ишонтирса. Шундай спектакл орқали муаллиф бир мужим нарса-ни олдинга суради. Спектаклда шарм-ҳаёни сақлаш, аёлнинг иффатини ҳурматлашни талаб қилади. Солижонов «Яланғоч саҳналар ҳам бўлсинми...» (43) деганда Қўзибой бирдан-бир тўғри жавобни беради: «Йўқ, йўқ, ҳаммаси пардали бўлсин, рамкада» (43). Бу танбеҳнинг аҳамияти ҳозирги кунларда янада кучли ҳолда жаранглаяпти. Чунки саҳналарда, кино экранларда пардасиз қилиқлар, яланғоч аёллар кўрсатиламоқда, шарми ҳаёсиз қилмишлар намоён этиламоқда. Булар ҳаммаси Қўзибойнинг улуғворлигини кўрсатувчи, рақибини енгиш учун асос бўладиган далиллардир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бир вақтлар ҳукмрон бўлган конфликтсизлик «назарияси»нинг салбий жиҳати шундаки, у ҳаётдаги салбий нарсалар ҳақида лом-мим демасликка даъват этган.

Ўлмас Умарбековнинг бахти яна шундаки, у ўз ижодида бундай зарарли «назария»дан холи бўла олди. Барча драмаларида ўзига хос конфликтни бера олди.

Буни яна қуйидаги конфликт ҳам исбот қилади. Қўзибойнинг Туланнинг ҳамтовоқлари билан бўлган тўқнашувлари ҳам драматик конфликтга алоҳида куч ва қувват бағишлайди.

Улар учун янги раис бошларига битган бало бўлади. Қўзибойни «... билмаган эканмиз, заҳарли илоннинг ўзи экан» (37), дейди улардан бири. Шу сабабдан ҳам бу юлғичлар қўлларидан келганча Қўзибойнинг оёғидан чалиш, бадном қилиш, жамoa олдида беобрў этиш учун уриндилар. Уларнинг топган энг «кучли» иши Шаҳло ёрдамида Қўзибойни бузуқликда айблаш бўлди. «Думалоқ хат» ҳам уларнинг ўз йўлларида ихтиро этган қуролларидан бирига айланган.

Худбин, тубан кимсаларни конфликт гирдобига тортилишлари, пьесада табиий бир ҳол сифатида талқин қилинган. Қўзибой курашиб, келажақда ўсиш имкониятига эга эканлигига драматург ўқувчи ва томошабинларни ишонтира олган.

У «таниш бўлмаган таниш» сифатида намоён бўлган Қўзибой бизга анча таниш бўлишига қарамай, унинг қисмати нима билан тамом бўлишини тахмин қилиш анча мушкул. Чунки драматург сюжетни чигаллаштиришга, конфликтни мураккаблаштиришга уриниб, томошабинларни ҳаяжонга солиб қўяди. Бу билан муаллиф финални ечишга ҳам чуқур маъно касб этиб борди.

Томошабинларни рафлатда қолдириб, финални тасодифан ечиш унга яхши самара бермаслиги турган гап. Шу сабабдан ҳам у конфликтни, курашни изчиллик билан ифодалаб, унинг кучайишини кўрсатиб борди.

Мевали дарахтга тош отилади, деган нақд «Курорт» пьесасида ҳам ўз ифодасини топган. Қўзибойга ғийбатчиларгина эмас, балки «думалоқ хат» бўйича тушган шикоятни текширувчилар ҳам тош отмоқчи, унинг қабини ярадор этмоқчи. Улар тирноқ тагидан кир қидириб кўрдилар. Текширувчилар шикоятни қуйидагича тақдим этадилар: «Халқнинг овози» эмиш, бунга нима дейсиз? Шкафда Тулан қолдириб кетган ичимликларга қўзлари тушиб, курсанд бўлиб кетадилар. Уларга худо беради деяверинг. Сиёсатдан олиб, ичкиликка қарши кураш кетаётганда Қўзибой унга муккасидан кетган одам, деб қоралаш учун исбот «тоғишди». Текширувчилар Қўзибойнинг иккинчи «гуноҳи»ни ҳам топдилар. Ички хонада дам оладиган диваннинг вазифасини қинғир томонга бурадилар. Қўзибой баъзан кабинетида ётиб қолиши ҳам уларга тўхмат қилиш учун озиқа бўлди. Дивандан Қўзибой бузуқчилик ниятида фойдаланган, деган жулосани чиқаришлари, уларнинг айна мақсади эди.

Шаҳлони Қўзибойга ёпиштирмоқчи бўлишадилар. Ҳа, азамат Қўзибой улардан кўрқармиди? Айниқса, билиб-туриб тўхмат бўлиб турганда. Уларнинг саволарига бамаънилик билан, маданиятни сақлаган ҳолда бафуржа жавоб бериб, ҳақиқатни уларга тушунтирмоқчи бўлган. Ҳа, ҳақиқатни тушуниш учун улар ҳам ҳақиқат йўлида туришлари лозим эди. Аммо текширувчилар ундай кишилар эмаслар. Кўнгиллари эгри бўлганидан кейин тўғри нарсалардан ҳам эгрилик қидирдилар.

Оқибатда ҳақиқат жўш уради, бу қол текширувчиларни кабинетдан ҳайдаб чиқаришга олиб келади. Бу тўқна-

шув Қўзибойга азоб берса ҳам, унинг соғлиғини эговласа ҳам, бари бир ростлик томонида турган кишига маънавий ғалаба олиб келади. Асарда «Тўғрилиқ учрамас ҳечам балога, сарв кўринса ҳамки ярар асога» деган халқ нақлининг тўғрилиғи бадиий шаклда ифода этилади.

Асарда Қўзибой фаолиятига боғлиқ бўлган яна бир кичик тўқнашувга ҳам тўжталсак, уни шартли равишда микроконфликт деб атасак ҳам бўлади. У шундай содир этилади. Бу зиддият учбурчак шаклида ташкил топади. Булар Қўзибой, унинг рафиқаси Шаҳодат. Шаҳодатнинг тоғаси Фулом. Бу тўқнашувда тоға бевосита саҳнада кўринмайди. Аммо унинг қилмиши, мулоҳазалари, фикрлари жияни орқали изҳор қилинади, шу тариқа Қўзибой билан зиддиятга киришилади.

Фуломнинг маслаҳатини эшитайлик: «Ўзини бунчалик уринтирмасин, айтиб қўй, барибир ҳеч ким миннатдор бўлмайди». Бу фикр Қўзибойнинг фаслиятига бутунлай зид. Шу сабабдан ҳам у маънавий курашга билвосита киришмаслиги мумкин эмас эди. «Ҳар ким ўзи учун ишлайди. Биров миннатдор бўлсин, деб эмас» (30). Бу жавоб бош қаҳрамоннинг табиатига, характериға айнан мос ва хос эди.

Фуломнинг яна бир гапини эшитайлик. «Раиснинг ишларига аралашмасин, охири яхши бўлмайди» (31). Тоғанинг бу сўзларида куёвга нисбатан ғамхўрлик сезилгандай, ундан хавотир олгандай.

Бу ерда бир-бирига зид икки шахс кўз олдимизда намоён бўлмоқда. Фуломда кўрқиниш, шу билан бирга ожизлик намоён бўлса, Қўзибойда дадиллик, мардлик, жасурлик яққол сезилиб турганлигини кўраимиз.

Тоғанинг куйидаги фикри ҳам унинг характерини янада бўрттириб кўрсатишга имкон беради: «Беш кунлик раиснинг ўрни деб, обрўйидан ажралиб қолмасин... Улар кўпчилик...» (31). Ана холос. Икки ҳолатнинг тўқнашуви кўз олдимиздан янада кучлироқ ўтади. Ҳа, бугина эмас. Фулом ҳар сафар бирор нарсани баҳона қилиб, Қўзибойга найза санчиб кетарди. Унинг ишидан норози бўлиб юриши ҳам «Бойнинг тозиси бўлгандан камбаралнинг қозиси бўлгин», деб киноя қилиши ҳам унинг ички оламини очиш-

га хизмат қилади. Тоғага куёвининг қилмишининг охири вой бўлиб кўринади. Куёв фаолиятининг охири эса ютуқлар самарасини, ғаламислар устидан қозонган ғалабасини билдиради. Мана сизга икки хил қарашларнинг зиддиятли меваси. Хуш, савол туғилади. Нега Шаҳодат тоғасининг фикрларини эрига етказди. Бундан мақсад нима? Бундан Шаҳодатнинг Фуломнинг танқидларига қўшилганлиги бўлса, иккинчидан Қўзибойни сақлаш, тоғасини муҳофаза қилиш. «Тўлан ака келиб тарин бошимизда ёнроқ чақмасин?» (31) дейди Шаҳодат. Шу билан у эрига зид позицияда тургандай. Бундай қаршиликлар Қўзибойнинг чўнтагидан тушиб қолган нарсадай. Шу сабабдан ҳам бош қаҳрамон унинг мулоҳазасини кулиб қабул қилади «Хавотир олма. Учетчи ҳамма жойда керак. Хор бўлмаймиз» (31). Қўзибой ўзининг кучига, қилмишларига, уларнинг ростлигига тўла ишонган ҳолда ҳаракат қилаётганлиги яққол билиниб турибди.

Тўланга қарши бош кўтарганлар фақат Қўзибойгина эмас. Хўжаликда кўзи очилиб, ҳақиқат йўлига кирганлар бирин-кетин ўз ҳуқуқ ва ҳақларини ҳимоя қилишга, адолатсизлик, фирромликни очиб ташлашга бел боғладилар.

Исмат бува бекордан-бекорга раиснинг қилмишидан норози бўлгани йўқ. Ахир, уни ўзининг кичик ватанидан маҳрум қилмоқчи. Тўғри, ҳалол, гапга тушунмайдиган Тўланга ота нима деб жавоб берсин. У бутун ички дардини, ғазаб ўтини раисга йўллашининг боиси ҳам шунда. «Сенлар билан бир қишлоқда яшашни истамайман... Садқаи одам кетларинг» (23). Исмат бува гарчи бу гапни Қўзибойга қаратиб айтган бўлсада, унинг туб манзили раисга бориб тақалади. Унинг қилган номаъқулчиликлари туфайли келиб чиққан эди қалб нидоси.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Исмат буванинг руҳий изтироблари, Ҳамдамнинг жангвор фаолиги бош конфликтнинг моҳиятини очишга туртки берган.

Энди гапни Ҳамдамга олиб ўтайлик. Бу инсон қарзга ботиб, ўлганининг кунидан Тўланга талаб қилинган пулни йириб узатишга мажбур бўлади. Акс ҳолда «умрининг эгови бўлади раис» (18). Бора-бора Ҳамдамнинг виждони тил-

га кириб, ичидаги дәрдлари фавворадай ташқарига отилиб чиқади. Дардини ўзининг ишончига кирган Қўзибойга тўкиб солади. Унинг бутун гапининг моҳияти ҳақиқатни рўёбга чиқариш, Туланга қаҳру-ғазабини сочиш. Хўш, нима учун? Раис уни алдаб, «герой» қилмоқчи бўлганда у олдин лаққа ишонган. Бу гапнинг маъзини тоза чақиб, ақли билан таҳлил қилиб, чуқур уйлаб бирдан-бир тўғри қарорга келади: «Қўли эгри одамдан ҳеч герой чиққанми?» (39). Айби туфайли у одамларнинг юзига тик қаролмай қолади, хотини билан очиқ гаплаша олмайди. Унинг қўли эгрилиги нимада кўринди, ким бу қинғир ишга йўл бошлади? Бунинг илдизи бора-бора, Туланга бориб туташади. Ҳамдам алам билан: «Даладан уч машина юк чиқса, биттаси қия бўлиб турса, бу тўғрилиқми-эгриликми?» (39). Бригадир жуда тўғри муаммони қўяди ва саволининг туб моҳиятини англаб етади. Бундан кейин Ҳамдам ўғирликларга, фирром ишларга чидаши мумкин эмас.

Қарама-қарши сифатлари таъсирида содир бўлган туйғулар турғени оқибатида Ҳамдам фош этувчи куч сифатида ўзини кўрсатади.

Топганларининг ярми раисга, унинг уйига, меҳмонларига сарф қилиниб, биргина қизини узатолмаётгани Ҳамдамга алам қилмайдими?

Шу сабабдан у бригадирликдан бутунлай бўшашга қарор қилиши, тракторидан ажраб қолганлигига пушаймон ейиши ҳам унинг адолат кўчасига кирганидан далолат берарди.

Тулан сабр қил, сабрнинг таги олтин, деб уни уч йилдан бери алдаб келган. Бу қилмишлар жонига тегиб кетганлигини, бошқа чидаши мумкин эмаслигини қаҳрамоннинг ўзидан эшитайлик: «Агар ҳозир бўшамасам... унда ўзимни ушлаб туролмайман. Шартта пичоқ солиб юбораман» (39). Ёки «қишлоғимдан бош олиб кетаман» (40).

Ҳамдам раиснинг сирларини очиб ташлаши ҳам Қўзибойга маъқул тушиб, уни ошпазнинг ёрдамчисидан савдо мудирини лавозимига тайёрлаши ҳам ҳурматининг нишониси эканлигини билдириб турибди. Қўзибойнинг Ҳамдамга ишонган томони шундаки, у ўтакетган меҳнаткаш, каллаи саҳарлаб далага чиқиб кетиб, ярим тунда ҳориб-толиб қай-

тадиган инсон. Ҳамдам Тўлан билан бевосита тўқнашмасдан билвосита зиддиятга боради. Бу зиддият ўз оқибати билан раисни йиқитишда Қўзибойга жуда қўл келган.

Шуларни назарга олиб, қаҳрамонлардан бири қайд қилгандек «нафси ёмон томоғидан илинади...» (49). Ҳа, Тўлан илинди. Уни илинтирган ҳам Қўзибойдир. Мащқур раиснинг панжасига панжа урмоқ ҳазилакам иш эмас. Видждони Қўзибойни жанг майдонига етаклайди. Ҳақиқат учун курашга йўллайди. Қўзибой билан Тўлан ўртасидаги энг кескин тўқнашув, конфликт ўзига хосдир. Бундай юзаки қарасангиз, яхши билан ёмон, илғор билан қолоқ одамлар ўртасидаги одатдаги кураш деб ўйлашингиз мумкин. Тўғри, бундай характердаги конфликтлар бошқа драмаларда кўп учрайди. Лекин «Курорт»даги конфликт уларнинг ҳаммасидан табиати жиҳатидан ўзгача характерга эга.

Муаллиф одинги асарларида курашнинг ички коллизиясига кўпроқ аҳамият бериб, инсоннинг руҳий оламида юз берган зиддиятларни очиб беришга жиддий уринган эди. «Оқар сувлар», «Комиссия» каби пьесаларида инсонлар қалбларида содир бўлган ҳам ижобий, ҳам салбий фикрларнинг тўқнашуви ўз ифодасини топган. Уларнинг қалблари тўлалигича томошабинлар ҳукмига ҳавола этилади.

Маълумки, қарама-қарши томонларнинг тўқнашувидан ташкил топадиган конфликтлар турлича ва ранг-баранг. Авваламбор шуни айтиш керакки, драматик конфликтта тор қараш ўринсиз. Ҳаёт мураккаб бўлганлиги унда турлича, бири-биридан тубдан фарқ қиладиган зиддиятлар мавжудлигини назарга олсак, уларни бадийий ифода этадиган пьесаларда ҳам турлича конфликтларнинг бўлиши табиийдир. Шулардан бири тўғридан-тўғри кескин тўқнашувлардан холи бўлган шаклидир. Бундай драмаларда ўз характерлари билан кескин, қатъий, шиддатли, ўта манфий қилиб яратилган персонажлар учрамайди. Масалан, «Комиссия» драмасыни олайлик. Авваламбор, асарда ҳаётда юз берган антогонистик кураш, яъни ҳаққимиз билан фашист Германияси ўртасидаги уруш туфайли келиб чиққан, инсон онгида мавж урган қалб коллизияси, драматизми устунлик қилади. Контраст ҳолатларда ифодалаш воситаларидан фойдаланган. Саид Каримов қалбида кураш кетиб, у чуқур ички коллизия ҳа-

рактирига эга бўлади. Шунга ўхшаш қалб драматизми, ички коллизияни «Оқар сувлар», «Кузнинг биринчи куни», «Аризасига кўра» пьесаларида учратамиз. Буларнинг ҳаммасида «ички коллизия» онгда пайдо бўлиши бадний воситалар билан яққол ифодаб берилади.

Ўлмас Умарбеков ҳақиқатан ҳам ички коллизиянинг онгда пайдо бўлишига сабаб бўлган, уни келтириб чиқарган асосий манба ҳаёт, ундаги ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар эканлигини, улар қаҳрамонлар онгига катта таъсир ўтказганлигини алоҳида таъкидлайди, бадний воситалар билан асослайди.

«Курорт» пьесасида эса юқорида айтганимиздаги бошқача, яъни икки кучнинг бевосита тўқнашувини кўрамиз. Бундай характердаги конфликт илгари ёзилган «Бўронли йиллар» драмасида ҳам учрайди. Аммо улар ўз табиати жиҳатдан жиддий фарқ қилади.

Ўлмас Умарбеков худди шу йўсинда қалам тебратиб, характерлараро юз берган кучли конфликтни тасвирлашга сазовор бўлган.

«Курорт» пьесасидаги конфликт икки бир-бирига душман кучлар ўртасидаги тўқнашув эмас, балки янги даврдаги масалага икки йўсинда қарайдиган, софдиллик билан бирромлик ўртасида содир бўлган конфликтдир. Асардаги конфликтнинг ўзига хослиги шунда.

Булардан ташқари, асарда бош қаҳрамонлар фаолиятига боғлиқ, ҳозирги давр учун жиддий аҳамиятга эга бўлган айрим масалалар ҳам кўтариладикки, улар тўғрисида тўхтамоқ ўринлидир.

Ўлмас Умарбеков бу пьесасида ҳам қатор масалаларни кўяди ва уларга жамоатчиликнинг диққат-эътиборини жалб қилади.

Булардан бири — шўро давридаги ҳаётнинг оғирлиги, яшаш тарзидаги қийинчиликлардир. Бу масалани ёритишда муаллиф шовқин-сурон кўтариб, бор нарсаларни балчиққа булғаб, инсонлар қашшоқ яшаяпти, деб бонг ургани йўқ. У камтарона қилиб, бир қаҳрамоннинг тилидан мазкур вазиятни изҳор қилади-кўяди.

«Уйимда ҳеч вақо йўқ... Нима қилай?» (12). «Нонга ҳам пулим йўқ». (22). Мана шу луқманинг ўзидаёқ муаллиф ўз

дардини билдиради. Ҳаёт қанчалик даражада оғир эканлигига урғу қилади.

Яна иккинчи масала — ходимларни савдо ишлари билан шуғулланишга, савдо қилишни ўрганиб олишга даъват этишдир. Бизни ҳайратга солган нарса шундаки, шўро даврининг энг авж вақтларида (1986 йил) унинг сиёсатига зид бўлган нарсани кўтариш мардлик намунаси, деб қаралса, тўғри бўларди.

Характерли мана бу диалогга диққат қилайлик.

«Мавлуда: — Колхозчидан ҳеч маҳал савдогар чиқмайди. У ерни билади, экишни билади. Қўзибой: — Савдогарлик, савдо ходимлиги ҳам касб. Ерга уриш керак эмас. Ўрта асрларда дунёнинг энг билимдон, маданиятли кишилари савдогарлар бўлган. Улуғ ипак йўлини ўтганмисиз мактабда? Шу йўл бизнинг ерлардан ўтган. Қонимизда бор савдогарлик» (24). Савдо ишларига бундан ортиқ баҳо бериш қийин. Бу фикрнинг муҳимлиги шундаки, у 1986 йилда эмас, худди бугун, мустақиллик даврида айтилгандай жарангламоқда. Шуларни назарга олсак, Ўлмас Умарбеков башорат қилган бўлиб чиқади, кўтарган масаласи эса мустақиллик рояси билан чатишиб кетгандай тасаввур туғдиради.

Муаллиф бу билан чекланиб қолмайди. Савдо қилишни билиш лозимлигини кенг қўламда қўяди, унга амал қилишга чорлайди. Қўзибойнинг Мавлудага айтган гапи катта ибратли аҳамият касб этади. «Савдо ишларини ҳам ўрганасиз» (25). Бош қаҳрамон олди-сотти ишларини яхши билиш учун, етиштирилган мева-чеваларни нобуд этмасдан сотиш учун савдо қилишни билишни қатъиян талаб қилади.

Қўзибойнинг юқоридаги сўзлари ҳам худди бутунги кунларга қаратилгандай, ҳар ким ўз соҳасида зафарларга эришиш учун савдо касбини эгаллаши даркор, деган фикр олдинга сурилади. Бундай фикр бизга ҳозирда сув ва ҳаводек зарур.

Пьесадаги яна бир муаммо ўқувчиларнинг диққатини жалб қилмаслиги мумкин эмас. Бу бола тарбияси масаласи. Бу ҳақда жуда кўп ёзилган, у турлича таърифланган ва тарғиб қилинган.

Бу масалага бадий ижодда, янги замонда Авлониё ҳамда Ҳамзалар жиддий қараганлар, унинг аҳамиятини бадий йўсинда ечиб берганлар. Биз фақат Ҳамзанинг «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» педагогик руҳдаги асаринигина кўздан кечирамиз. Ҳамза бу шеърда ўтриликка руҳлантирган онанинг жазосини тасвирлайди, у ўз ўғли билан бирга осилади. Бунга айбдор она эканлиги қайд қилинади.

Ўлмас Умарбеков ҳам шундай масалани кўтаради. Балки улуғ адиблардан руҳланган, улардан сабоқ олган бўлиши ҳам мумкин. Лекин драматург бошқа вазиятда, ўзгача характерда муаммони ечади. Она Анзиратнинг айби учун шоҳ уни остирмайди. Жазо Қўзибой томонидан берилади, у маҳв этилади.

«Қўзибой... Сизга айтадиган яна бир гапим шуки, Жўравойнинг ўрнида ҳозир сиз бўлишингиз керак эди» (22). Жўравой эмас, она — Анзират хола қамалиши лозим эди, деган қарорга келиши айни мақсад эди. Чунки ўғлини ўтрилик балосига етаклаган, руҳлантирган шу она бўлган. Мана, Қўзибойдан эшитайлик: «Туппа-тузук бола эди. Жўравой техникумни битириб, сельпога ишга кириб бир сўм ошиқча олиб келганда уришмадингиз, бошини силадингиз. Икки сўм ошиқча олиб келганда пешонасидан ўпдингиз. Уч сўмда чапак чалиб, кинна содингиз. Ана, оқибати». (22).

Ҳамзанинг чиқарган хулосаси худди «Курорт» пьесасига ҳам тааллуқлидай. «Ҳисса: Кимни ўғли ёмон, йўқ ажаб, Бўлган анга ота, онаси сабаб». Бу гап ҳозирги кунларда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Ҳаёт фаровон бўлиб, ота-оналар болаларини эркалатиб юбориб, улар эгри йўлларга кириб кетаётганлигини назарга олсак, унинг аҳамияти янада ошади. Ўлмас Умарбеков асарида қўйган муаммоси билан бизларга тарбия соҳасида сабоқ бераётгандай туйғуни уйғотади.

Кўтарилган муаммолардан яна бири — анонимка масаласи. Тўғри, айрим имзосиз хатлар ҳақиқатни очишга ёрдам бермоқда. Лекин кўпинча анонимкалар ҳасад билан тўқилади, ўч олиш йўлида қилинади, шалтоқ ишларни бекитиш учун, ҳақиқий ҳолатдан жамоатчиликни чалғитиш

учун, аниқроғи, софдил кишиларни, ҳалол ходимларни бадном қилиш учун ёзилади. Бу ҳолат Ўлмас Умарбековнинг диққат-эътиборидан четда қолмади. У асарда пок инсон Қўзибойга қарши қаратилган думалоқ хатнинг уюштирилиш сабабларини, моҳиятини очади. Бундай анонимкалар кимларга фойда келтириб, кимларга зарар беришини баралла айтади. Энг мужими, ҳалолни ғирромдан зийраклик билан ажратишга, бу йўлда хато қилиб, соғлом кадрни майиб қилиб қўймасликка чорлайди.

Асарда ифода этилган яна бир нарса — ғирромлик, нопоклик заминда бунёдга келган дўстликнинг умри қисқалиги. Тулан бошчилигидаги қабиҳларни бирлаштирган нарса — ғирромлик. Уларнинг бир-бирига хушомади ҳам, биродарлиги ҳам худди муз устида турган уйни эслатади. Бундай дўстлик жиддий қаршиликка учраши билан, сирлари ошқора бўлиши билан чок-чокидан сўкилиб кетади.

Пьесада чикариладиган хулоса «Эгрилик ҳосили — қабоҳат эрур, Тўғрилиқ ҳосили — саодат эрур», деган халқ ҳикматини ўқувчилар ёдига туширади.

«Курорт» асарининг жанр хусусияти ҳақида тўхталиб ўтишни лозим кўрамыз. Бу асарни муаллифнинг ўзи ҳам, шу билан бирга айрим танқидчилар ҳам комедия деб атамоқдалар. Булар билан камина баҳс қилмоқчиман.

Маълумки, комик ва драматик, комик ва трагедик, комик ва лирик ҳолатларнинг бир-бирига зид эканлигини қайд этиш лозим. Чунки улар ҳаётнинг турли томонларини изҳор этади.

Комедиянинг ўзида ҳам фожиали, ҳам драматик жиҳатлар бўлиши мумкин. Комедия ҳамиша ҳам қувноқ тушунчани англатавермайди, унга монанд тушавермайди ҳам. Асарда драма кесатиқ билан, пичинг кулги билан, фожиали ҳолатлар билан чатишиб кетади.

Трагик ва драматик томонларнинг кулги билан боғланиши комедиянинг турли нускаларини, бойлигини, рангбаранглигини кўрсатади. Комик ҳол кучайиб, таранглашиб трагизм ва драматизмни келтириб чиқариши мумкин, акси ҳам бўлади. Авваламбор, асарни синчиклаб таҳлил қилсак, у ўзини барча компонентлари билан комедия жанрининг талабларига тўла жавоб бермагандек. Маълум-

ки, комедия бўлиш учун кулги, масхара асарнинг сюжет тўқимасига, конфликт характерига воқеа-ҳодисаларнинг йўналишига, характерларнинг моҳиятига сингдириб юборилиши талаб қилинади.

«Курорт»да комик ҳолатлар катта бадний восита даражасига кўтарилиб, кулги асар маъзига, характерлар моҳиятига сингиб кетмаган. Муаллиф воқеаларни бири-бирига қарама-қарши қўйиб, характерлар ўртасидаги тортишувлардан ўткир кулгини ҳосил қила олмаган. Бу талабларни бажо келтиришда асарни оқсаб қолганлиги аниққа ўхшайди. Унда кўпинча драматизм устулик қилиб кетади. Тўғри, асарни комик ҳолатлардан маҳрум, дейиш ҳам адолатдан бўлмайди. Туланнинг пора олиш усули кулги қўзғатади, унинг қилмиши масхара тивига олинади. Порахўрларнинг хўжайинига хат ёзиш жараёни ҳам масхарага хос. Аммо драматизм, кескин конфликт юқорида айтганимиздай асарнинг маъзини ташкил қилади. Шуларга асосланиб, «Курорт»ни комедия дейишдан ўзимизни тиямиз.

Жанр турини ажратишда йирик драматурглар ҳам адашиб ёки оқсаб қолишади. Масалан, А.Чехов «Ваня тоғани драма, комедия ёки трагедия, деб жанрини ажратмасдан, балки оддийгина қилиб «Қишлоқ ҳаётидан сахналар (давҳалар)» деб қўя қолган.

Ўлмас Умарбеков асарининг замонавийлиги ва қиммати шундаки, у ҳақиқатнинг ғалабасини мадҳ этади, иллатларни — порахўрларни, қабиҳларни маҳв этади. «Курорт»нинг қаҳрамони билан бирга халқнинг, давлатнинг мулкига чанг солганларга, эл ризқига қўл чўзганларга, ўзларининг шахсий манфаатлари йўлида мансабларини суиистеъмом қилиб бойлик йиққан нопок жиғилдон бандаларига «Тешиб чиқсин!» — деб баралла овоз билан айтгимиз келади. Шу сабабдан ҳам «Курорт» пьесаси Ўзбек миллий академик драма театрида, Санкт-Петербургдаги комедия театрида қўйилган ҳамда айрим вилоят театрларининг сахналаридан жой олган. «Курорт» асарида кўтарилган воялар барҳаёт воялардир.

ИККИНЧИ ҚИСМ

НАСРДАН ДРАМАГА

I БОБ

НАСР ВА САҲНА

Китобхон бу номдаги сарлавҳани ўқиб ҳайрон бўлиши мумкин. Ўлмас Умарбеков насрий асарлар, драмалар ёзибди, бўпти-да, уларни ажратиб ўтириш шартмикин, деган хаёллarga келиши мумкин.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишимиз зарурки, у ҳам насрда, ҳам драмада муваффақиятли қалам тебратган. Биз бу бобда Ўлмас Умарбековнинг насрни драмага айлантиришдаги бадий маҳорати устиде сўз юритмоқчимиз. Маълумки, наср ва драма бутунлай бошқа-бошқа тур. Шундай бўлишига қарамай, Ўлмас Умарбеков насрий асарларини драмаларга жуда яқинлаштирди, улардан саҳна асарлари келтириб чиқарди. Бу нарса улкан ижодий меҳнатни, катта билимни талаб қилиши шубҳасиздир. Аммо Ўлмас Умарбеков бунинг уддасидан моҳирлик билан чиқа олди.

Авваламбор шуни айтиш керакки, Ўлмас Умарбеков кўп ҳикоя ва қиссаларини драмабop қилиб яратган. Бу нима деганимиз? Уларда драматизмнинг кучли берилиши, конфликтларнинг ўткир тарзда яратилиши, монолог ва диалогларнинг драматик тарзда ёзилиши, сюжетдаги кескинлик, воқеа ва ҳодисаларни бирдан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказа олиш, қаҳрамонлар характерларининг зиддиятли тусда ифоланиши драма учун яхшигина озиқа, уни яратиш учун асосий омиллардир.

Шу сабабдан унинг айрим қисса ва ҳикоялари осонлик билан саҳна шаклига кўчирилди. Буларнинг деяри ҳаммаси муваффақиятли чиққан. Юқорида айтганимиздай, Ўлмас Умарбеков дастлаб «Қиёмат қарз» номли кичик ҳажмдаги ҳикоясини пьесага айлантирди. Ҳикоя катта ҳажмли драманинг ҳамиртуруши бўлиб хизмат қилган.

Унинг ижодий меҳнатининг илк зафарлари бу соҳада ишларни давом эттиришга руҳлантирди.

Ўлмас Умарбековнинг «Ер ёнганда», «Оқсоқол», «Жўра қишлоқ», («Отилмаган ўқ»), «Уруш фарзанди» («Ёшлик денгизи») каби қатор насрий асарлари саҳнага ўтказилди.

Шу билан бирга «Шошма, қуёш!» драмаси асосида балет ҳам яратилди (бастакор Рустам Абдулаев).

Энди асосий гап — Ўлмас Умарбеков қандай ижодий-эстетик принципларга асосланиб бу соҳада қалам тебратди? У нималарга қўпроқ аҳамият бериб, қайси эпизодларни, воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонларнинг қилмишларини саҳнада гавдалантирди?

Буларни исботлаб, таҳлил қилиш учун унинг айрим ҳикоя ва қиссаларининг янги турдаги қўринишларини кўздан кечирайлик.

1. «ЕР ЁНГАНДА»

Гапни оқин «Ер ёнганда» ҳикоясидан бошлайлик. Ўлмас Умарбеков бу асарни 1989 йилда ёзиб тамомлайди, узоқ вақт ўтмасдан худди шу номдаги пьесасини яратади. Драмада қаҳрамонлар ҳам, асосий воқеалар ҳам сақланиб қолади. Мана булар: Солиҳабиби, Раҳима (пьесада Ойдин), Турсун (пьесада Собир), Равшанбек (пьесада Обиджон), Зумрадхон (пьесада Замира), Турғун (пьесада Турсунбой)лардир.

Хўш, уларнинг характерлари, қиёфалари, қилмишлари пьесада қандай тарзда ёритилди? Гапни аввал бош қаҳрамон Солиҳабибидан бошлайлик. Очигини айтишимиз керакки, бу шахс ҳар икки асарда ҳам асосан ўз қиёфасини, характерини сақлаган ҳолда намоён бўлган. Солиҳабиби ким ўзи? Агарда кимдан ибрат олиш лозим дейишса, биз биринчи навбатда шу олижаноб, пок инсоннинг номини тилга олган бўлардик. Солиҳабиби худди Сулаймон ота, Санобар, Қудрат Ботировга ўхшаш ижобий қаҳрамонлар сафини тўлдирадиган қаҳрамон. Аммо Солиҳабибининг ҳаётда қилган ишлари, қилмишлари ҳеч қайси бир ижобий қаҳрамоннинг фаолиятида учрамайди. Бу жиҳатдан ҳам у оригиналликни тўла сақлай олган.

Муаллиф Солиҳабибини катта қўламга ёки юқори бир мансабга олиб чиқиб, уни кўрсатмайди. У оддий бир оилада, гуноҳга учраган оилада ўз характерини очиб, қандай одам эканлигини намоян қилади. Ҳа, инсон катта мансабда ёки улкан бир унвонда ифода этилса, унинг характери кенг очилади, деб ўйлаш ҳам унча тўғри бўлмаса керак.

Инсоннинг чиқиндиси йўқ, одамнинг катта-кичиги ҳам бўлмайди. Аммо ақлиги, донишманди, нодони, аҳмоғи бор. Буларни ҳар бир соҳада истаганингизча топишингиз мумкин. Оддий, унча маълумоти бўлмаган оилада баркамол инсонлар кўп учрайди. Булардан бирини муаллиф Солиҳабиби образида акс эттирган. У ҳақиқатнинг, адолатнинг тимсоли сифатида икки асарда гавдаланади.

Солиҳабибининг ўғли ноҳақ қамалганлигидан фиғони фалакда. Ўғли бирор сўм пора олмаган. Унинг айби битта раис ташлаб кетган ўрам қовозни директорга бериб қўйишидадир. Бу ўрамда катта пул борлигини Турғун-Турсун қаёқдан ҳам билсин. У воситачилик қилди, порага алоқаси бор, деган айб билан саккиз йилга кесилган. Бунга софдил онаси Солиҳабибининг қаттиқ қайғуриши табиий ҳол. Она бечоранинг бормаган, учрамаган жойлари қолмаган. Катталарга ялиниб ёлвориб илтижо қилишларини кўриб, юрак-бағрингиз эзилиб кетарди. Ҳикояда ҳамда пьесада унинг катта ишончи жияни Обиджон (Равшанбек)да эди. Биринчидан, у энг яқин қариндоши, иккинчидан вазир ўринбосари, учинчидан эса, у Турсун (Турғун)ни жуда яхши кўрган. Озодликда юрган вақтида Турсун тоғасига қўлидан келганча ёрдам берган, шу сабадан ҳам жиян тоға олдида алоҳида ҳурматга сазовор. Бу омиллар Солиҳабибида катта ишонч туғдириши табиий ҳол эди. Бу нарса уни жияни ҳузурига дадил етаклаган. Солиҳабиби кўзига ёш олиб дардини унга тўкиб солади. «Ўша-ўша болам. Ҳеч қандоқ янгилик йўқ. Кеча келининг Ойдин обласудга борувди. Йиғлаб-йиғлаб келди» (пьесанинг 30-бети). У ўғли билан юз берган ҳодисани куйиб-пишиб Обиджонга тушунтиради. «Ичи ўлгурда нима эканлигини билмаган. Паралигини билганида, олиб кириб бермасди». Солиҳабибининг ичи алам, дард билан тўлиб-тошган эди. Уни кўтариб

юришдан оғир нарса бўлмаса керак. У ёрилиб кетгудай бўлиб: «Қамалгандан бери қандоқ ётиб, қандоқ турганимни билмайман. Гўё уямас, мен қамоқда ётгандайман» (30). Қариндошидан шунга яраша акс-садо чиқдимми? Минг афсуски, ундай бўлмади.

Агарда у холасига ўхшаганда эди, дардига дармон бўларди, оғирини енгил этарди, азоб-уқубатига ўзини шерик қиларди. Йўқ, бошқача бўлди. Чунки унга инсонийлик, мардлик, дадиллик бегона эди. У қўрқоқлик қилди, холасининг дардига дард қўшди, аламини авж олдирди.

У холаси билан бир ёт одамдай гаплашди, ўзини олиб қочди, бир қўғирчоқдай ҳолга тушиб, ўта расмий равишда маслаҳат берди. Солиҳабибининг «Астойдил ҳаракат қилсанг қўлингдан ҳамма иш келади. Умр бўйи дуойингни қиламан», деган қалб сўзларига Обиджоннинг жавобини эшитайлик: «... Мани тўғри тушунинг. Ман давлат ишидаги одамман. Турсунбойга ҳаракат қилсам, манга-ям бошқача кўз билан қараб қолишади. Ҳозир замон бошқача, хола... мани аралаштирмайла. Иложи йўқ» (32). Гап вазир ўринбосарининг қинғир ишинг ҳимоя қилиши устида эмас, ҳақ гапни қарор топишига, тўғрини эгридан ажратиб олишга ёрдам бериши устида кетаётир. Шундан бош тортган жиянидан холанинг ҳафсаласи пир бўлмаслиги мумкин эмас.

Алам ва қаҳр билан юраги тўлиб-тошган Солиҳабиби жиянини ўйиб-ўйиб олади. «Мартабайлар бундан ҳам банд бўлсин. Худойим ҳеч кимга зор қилиб, бировлага қаратиб қўймасин» (32). Биринчи жумла аччиқ киноя билан суғорилган, иккинчиси эса бир умр сенга ишим тушмасин, деган маънони англатади. Шу сабабдан ҳам Солиҳабиби ошга ҳам қолмай, йўлга равона бўлади. Ҳикоядаги яна бир янгилик шундан иборатки, Ойдин (Раҳима) Равшанбек (Обиджон) билан учрашиб, илтимос қилади. Бу эпизод пьесадан олиб ташланган. Аммо ҳикоядаги эпизод бошқача талқин қилинган. Солиҳабиби невараси билан бирга жиянининг хонадониде меҳмон бўлади, ошини ҳам баҳам кўради. Муаллиф шу билан жиддий муносабатни анча юмшатади. Мана, икки хил талқин. Қайси бири ҳақиқатга, воқеалар оқимига, қаҳрамонлар табиатига

мосроқ тушади? Биз пьесадаги вариантини маъқул топамиз. Обиджон ва Замиранинг дардга бегона қарашлари сабабли уларнинг уйида қолиб, меҳмон бўлишлари мантиқан тўғри келмайди. Солиҳабибининг характери, моҳияти, табиати шундай муносабатда бўлишни тақозо этади. Солиҳабиби бирдан-бир тўғри хулосага келади: «Еттиёт бегонадан ёруғлик чиқса чиқадики, ундан чиқмайди» (38). Келини қайнонасига Обиджон ҳузурига бормасликни маслаҳат берган экан, унинг маслаҳати нақадар тўғрилигига Солиҳабиби кейин ишонч ҳосил қилади.

Бунга яна Замиранинг совуқ муносабати ҳам асос бўла олади. Драматург унинг бундай қилмишини табиатидан келтириб чиқаради. Авваламбор фан номзоди бўлган олимпиа қариндошларини бирор марта зиёрат қилиб келишни эп кўрмайди, уларни камситади. Не-не ниятлар билан ўз томорқасида етказилган энг яхши помидорларни Солиҳабиби олиб келиб бериб, Обиджон ва Замирани хурсанд қиламан, деганда унинг эшитган гапига аҳамият беринг: «Овора бўб нима қилардиз? Бозор тўла памидор». Солиҳабиби оддий қилиб, чуқур мазмунда жавоб беради: «Бозорники бошқа, уйники бошқа» (27). Бошқача қилиб айтсак, шу нарсага ҳам ақлинг етмадими, дейилмоқчи.

Солиҳабибининг юксак инсоний сифатларини кўп соҳада кўриб борамиз. Унинг ўғлига ғамжўрлигидан ташқари келини Ойдинга бўлган меҳри ҳам диққатга сазовор. Турсуннинг ташвиши фақат онасига эмас, рафиқасига ҳам не-не азоблар етказди. У бояқиш икки ўғли билан алам гирдобига тушиб қолди. Нима қилсин, ахир? Бошини қаёққа урсин? Вилоят судига борсинми, ундан ёрдам, нажот чиқармикин?

Ойдин не азоблар билан судья ҳузурига кириб борди. Ҳа, агар адолатли, ҳақтўй судья бўлса бағрини очиб кутиб оларди, унинг дардига малҳам бўларди. Афсуски, судья ундай бўлиб чиқмади. Аксинча, ўлганнинг устига чиқиб тепгандай бўлди. Ҳа, судья бағрини очиш ниятида. Аммо бу ният хайрли, савобли ишни бажаришга эмас, балки бузуқчилик қилиш, ҳайвоний ҳирсни қондириш учун қаратилган эди. Ойдин товуққа ўхшаб, ётадиганлардан эмас. Унинг эрига садоқати ор-номуси бунга асло йўл қўймас

эди. Шу сабабдан ҳам у ҳуқуқ одамнинг башарасига тупургиси келди, уни ахлоқсиз киши сифатида кескин қоралади. Судьянинг ахлоқсизлиги ҳам Ойдиннинг қалбига оғир юк бўлиб тушди, асабини эговлади. Бу аччиқ ҳодиса эса ҳикояда учрамайди. Бизнингча, унинг драмага киритилиши ўринли бўлган.

Ойдинни ўлимдан қутқариб қолган Солиҳабибидир. Бу покиза қайнона меҳрга тўлиб-тошган қалби билан ҳамиша Ойдинга мурувват нуруни сочиб турди, оғир, укубатли турмушда сабр-тоқатли бўлишга ундади. Солиҳабибининг улуғворлиги шундаки, у ўғлини қандай яхши кўрса, келинини ҳам шундай кўради. Қайнона Ойдин фарзандларини, яъни невараларини кўз қорачиридайд асраб, бор-йўғини уларга сочиб ҳам оналик, ҳам бувилик бурчларини қойил-мақом қилиб бажарарди. Иқтисодий жиҳатдан қийналганлигини биддирмасликка ҳаракат қиларди, ҳатто товук туққан бир дона тухумни ҳам неварасига илиниши унинг саҳий қалбини очувчи далилдир.

Собир ҳам тоғасиникига, ҳам қамоқхонага бориб, отасини кўролмай қайтиб эзилган дамларда бувиси унинг кўнглини олиш учун нималар қилмади, дейсиз! «Боланинг кўнгли ўксимасин» (17), деб кўрпа қавиб топган пулига неварасига ҳисоб машинасини олиб бериши эса унинг меҳри тубсиз эканлигининг исботидир.

Мана, неварасининг дардига малҳам бўладиган яна бир меҳрибонлик: «Кейинги отдиҳда келасан ойинг минан. Яхшилаб патир ёпиб бераман. Четига гулла солиб. Аданг патир нонни яхши кўради» (28), «Сомсаям қиб бераман. Гушт сомса, қовоқ сомса...», (21) деб овутади неварасини. Отасини кўришга қўймаган милицияларни ҳам муҳофаза қилиб, Собирнинг кўнглидаги ғашликни тарқатиб юборишга интилади. «Ҳамма бизага ўхшаб кўрсатмайдиган кундаям келаверса, турма-турма бўлмайди, бозор бўб кетади» (28).

Маълумки, пьесада она билан боланинг муносабати анча таранг ҳолда акс эттирилган. Ҳикояда ифодаланишича, уларнинг алоқалари ёмон бўлган. Ойдин ҳар қадамда, нимагадир Собирни тергай беради, жаҳлини чиқазди, арзимаган нарсалардан ҳам жанжал чиқариб, ўғлини

ранжитади, унинг қилган қилмишлари, ҳатто гаплари ҳам ёқмай қолади.

Собирнинг кўчада кечқурун ўйнашлари ҳам Ойдиннинг қалбига қаттиқ ботади, унга ёқмайди. «Нега қулоқ солмайсан? Ё мани гапларимга қулоғинг карми?» (13). Ойдин арзимас нарсалардан ҳам катта жулосалар чиқариб, Собирни ҳақорат қилиб, шалалоқ тушириб қолади. Мана, нимадан бундай кўнгилсиз ҳодиса юз берди.

•Собир: — Яхши одам бўса қамашармиди?»

Ойдин: — Бундан чиқди, адангтам ёмон одам экан-да, қоранг ўчқур!..

Қани айт, тилинг кесилгур, ким ўргатди бу гапларни, ким айтди? ...Сен тухматчисан! Сен, сен, сен! Адайниям қаматган сан... Эс кирадимми бундоқ санга ...ойимга қарашаман, десанг тилинг узилиб тушадими?» (21-22).

Онанинг ўғлига нисбатан кўпол муомаласи ҳикояда учрамайди. Бундай тасвир тўғри бўлмаса керак. Чунки Собир ўз хатти-ҳаракати билан ҳақорат қилинишга лойиқ эмас. Драматургнинг ифода этишига қараганда, Собир одобли, эс-ҳушли, яхши ўқийдиган бола.

Обиджон ўқишларини сўраганда, уч баҳоси ҳам йўқлигини таъкидлайди. Ундан ташқари Собир отасига жуда меҳрибон, уни жонидан ҳам яхши кўрадиган фарзанд. Шу билан бирга у бувисига ҳам ўта меҳрли, оқибатли. Шундай болани, юрагидан узилиб тушган фарзандини Ойдин шунчалик асоссиз қоралиши, ҳақорат қилиши нотабиий чиққан. Шу сабабдан ҳам донишманд Солиҳабининг танбеҳ бериши ўринли эди: «Болам, болани мунча хафа қиласиз?!» (22). Ойдин эрига садоқатли, оиласига меҳрибон аёл. Ор-номуси кучли бўлганлиги сабабли ҳам юқорида айтганимиздай, судьянинг қинғир йўлига кирмайди, боглаб жазосини беради. Қайнонасининг ҳам иззат-ҳурматини жойига қўяди. Шундай аёлни юқорида айтилган қилмишига ишониш қийин. Тўғри, Ойдин ҳаётнинг азоб-уқубатларини бошидан ўтказган, асаблари таранглашиб кетган, баъзи ёқимсиз ишлардан фирғони кўкка кўтарилган.

Яна бир томони, Ойдин асоссиз қайнонасини ранжитади, кўнглини оғритади. «Машнақа қилиб, ўғлингизни буз-

гансиз!» (13). Шундай бўлишига қарамасдан Солиҳабиби келинининг кўнглини кўтаришга уринган, азоб-уқубат гирдобидан чиқариб олишга ҳаракат қилган.

Солиҳабиби — «Ўзиззи босинг, болам, Бу кунлар ўтиб кетади... Майли, болам. Кўп эзилаверманг. ... Ётинг, болам. Яхши тушла кўринг.. сиззиям кўрпайиззи бошқатдан қавиб берардим» (16-17). Бундан ташқари яна келинини ардоқлашини, эъозлашини ўқиб ҳавасингиз келади. «Париштагинам, ёлғизгинам?» (18) деган сўзлар ҳам Солиҳабиби қалбининг қатламларидан отилиб чиққан.

Ойдин турмуш азобларига бардош бера олмай ўзини осмоқчи бўлганда Солиҳабибининг сўзлари унга малҳамдай таъсир қилади. «Болам, болажоним! Эсингизни едингизми? Ўзиззи ўйламасайиз, болани ўйламайсизми, мани, қари кампирни ташлаб кетасизми? Ўғрила, фарла ўзини оссин! Анани ярамас, дўзахда чиригур суд ўзини оссин! Сиз нега осасиз, болам?» (18). Шундан сўнг икковлари бир-бирларини кучоқлашиб йиғлаб юборишадилар.

Ойдин эрим қандай йўллар билан бўлса ҳам, оиласини яхшилаб боқиши, бошқаларга ўхшаб, бола-чақаларига мол-дунё қолдириб кетиши керак эди, деб нолиганда ҳам Солиҳабиби хафа бўлмади, келинини ранжитмади. Бунда, биринчидан, қайнонанинг сабр-тоқатлилигини, чидамлилигини кўрасиз, иккинчидан бўлса, Ойдиннинг кўрслиги, ўйламасдан гапириб юборишларини биламиз. Аммо келиннинг бу қилиқлари ҳикояда ифода этилмаган.

Булардан ташқари пьесада Ойдин (Раҳима)нинг ҳикоядагига нисбатан бошқа ожиз хусусиятлари ҳам акс эттирилган. «Нима қилай? Судни гапидан, ўзимни кўчага солайми? (16). Кейинчалик Ойдин бу муаммога яна қайтишга мажбур бўлади. «Бораман олдиға. (Судьяға — Ҳ.А.). Нима ўт-бетим камайиб қоладими?» (39). Тўғри, бу гапни пичоқ суякка бориб етганда, ўлганининг кунидан айтади. Барибир юқоридаги луқма қаҳрамоннинг ҳаётига соя бўлиб тушади. Шу сабабдан ҳам ўлмас Умарбеков бу нотабий ҳолдан ҳикоясида воз кечган.

Бугина эмас, Солиҳабиби чеварлик қилиб, эрта-ю кеч машинада кийим-кечак тикиб, рўзгорини баҳоли қудрат тебратиб, келини ва неварасини боқиб турган. Инсоний-

лик, вафодорлик Солиҳабибининг қалбини доим безаб турганлиги сабаб бўлса керакки, Саидоқсоқол унга оғиз очади. «Бир қозонда овқат қилиб, бир самовордан чой...» (9) ичишни орзу қилади. Солиҳабиби эса ҳеч қачон «аҳди»га хиёнат қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Унинг гўзал хусусиятларидан яна бирини тилга оламиз. Бу эпизод ҳикояда ёритилмаган. Пьеса ҳар ерда, ҳар бир оилада тотувлик бўлишини, инсон қандай аҳволга тушса ҳам уни камситмасликни, ҳурматини сақлашни даъват этади. Турсун ҳибсга олингандан кейин Тўлаган Собир билан ўйнашни йиғиштириб қўяди. Унинг отаси қамалиб қолганда, Тўлаган энди мен билан баравар бўлди, деб хурсанд бўлади.

Шунда Солиҳабиби неварасига қаттиқ танбеҳ бериб: «Қўй, унақа қилма, болам... Ўйнайвер ҳеч нарса бўлмагандай. Қайтанга энди кўпроқ ўйна у билан» (12). Бу олижанобликнинг яққол кўринишидир.

Солиҳабибининг яна бир кўзга ташланган фазилати шундаки, у одамларнинг ютуқларига, бахтларига ҳасад билан эмас, ҳавас билан, хайрихоҳлик билан қарайди, уларнинг бири-икки бўлишини дил-дилидан истайди ва уларни дуо қилади. Мана, бир мисол: «Болаларингизнинг топганига минг қўшилсин» (11). Дугонаси Холпошшанинг фарзанди онасига қилган совғасидан бағри тўлиб-тошган Солиҳабибининг нияти бу.

Муаллиф Солиҳабибининг гўзал ички оламини, юксак виждон соҳиби эканлигини, айниқса, тилла топилиб қолгандан кейинги вазиятини чуқур очади. Гап шундаки, оч қолган она бирор нарсанинг илинжида ошхонасидаги бор нарсаларини титкилаб юрганда, хумнинг ичидаги бир ўрам тилла танга унинг қўлига тушиб қолади. У жойида қотиб қолади. Худди устига атом бомбаси тушгандай ўзини ҳис қилади. Баданларидан совуқ тер чиқиб кетади. Нима иш қилишни билмай қолади. Солиҳабиби бутун умри давомида ҳалол, пок, «қўйнинг оғзидан» (24) чўп олмаган, деб юрган ўғли ўғри чиқиб қолди. Бунга ахир у қандай чидасин?! Жамоа олдида шарманда-ю шармисор бўлади-ку. Одамларнинг юзига қандай қарайди. Доим алифдай бўлиб, ҳалоллиги туфайли бошини баланд кўтариб юрган инсонга энди

нима бўлади? Бели букчайиб қолади-ку? Бундан кўра ер ёрилса-ю, ернинг қаърига кириб кета қолса.

Солиҳабиби бундай ҳаётидан воз кечишни, оиланинг орномусини сақлаб қолиб, ўғлининг гуноҳини ювиш учун ёрув дунёдан кетишни лозим топади. У ўзини ёқиб юборади.

Бу ерда бир жиддий муаммога аҳамият бермоқ лозим. Ҳақиқатан ҳам Турсун ўғри, порахўр бўлса Солиҳабибининг мардлигини оқлаш ўринли бўларди. Аммо гап бошқа ёқда. Ҳақиқатан ҳам Турсун ўғримми? Пьесада, ҳатто ҳикояда ҳам бу ҳаёт-мамот масаласи етарли асосланмаган. Ишонарли чиқмаган.

Ўлмас Умарбеков ижодида ишонтириш санъати баъзан-баъзан оқсаб қолади. У дабдурустдан бир ҳодисани айтиб қўяди-да, унинг тағ замири асослаб ифода қилинмайди. Бу пьесада ҳам шундай нуқсонга дуч келамиз. Асар давомида, бутун сюжет ривожда Турсуннинг биронта қинғир иш қилганлигини билмаймиз. Шу сабабадан ҳам унинг оиласи ночорликда ҳаёт кечиради, қийналади, эзилди. Агарда у ўғри ёки порахўр бўлса, иқтисодий жиҳати бунчалик оғир кечмас эди.

Эрта-ю кеч бирга бўлган хотинидан эшитайлик. Унинг қатъий таъкидлашича, болаларига ҳеч нарса қолдирмаган. «Мояналаридан бошқа нарса кўрдикми, у кишидан? Кўрдикми?»

Бу ҳолни Солиҳабиби ҳам тасдиқлайди. «Йўқ, йўқ, кўрганмиз йўқ, тўғри айтасиз» (38). Агарда тариқча фирромлик бўлганда эди, унинг иси оиласининг димоғига кирган бўларди. «Аралашсала сал бундоқ уйга обкелардила» (38), дейди Ойдин. Сақлаб қўйилган 10та Николай тилланинг биттасини уч йил олдин Ойдин тиш қўйдирганда сарф қилишган экан. Қолганлари жумнинг ичида ётган... Ҳа, бу тиллалар қандай қилиб Турсуннинг қўлига тушиб қолди? Муаллифнинг ғоясига қараб ҳукм қилсак, бу ўғирлик. Хўш, ўша вақтда ўғирлик қилган экан, кейин нега бу «касбидан» воз кечди? Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас эди-ку? Нега, нега деган саволларнинг пайдо бўлиши ҳам бир табиий ҳол деб биламиз.

Турсун қамалмасдан олдин, уни «обиск» — тинтув қилишган эди-ку. Ахир, тергов, милиция ходимлари ҳам-

ма ёқни илма-тешик қилиб, ағдар-тўнтар қилиб юборишади-ку. Уларнинг кўзи хумда яширинган тилаларга тушмаслиги мумкин эмас эди. Бу ҳол ҳам фикримизни тасдиқлашга хизмат қилади.

Ўлмас Умарбеков бир оила мисолида катта масалани кўтаради. У ҳам бўлса пахта якка ҳокимлиги оқибатида келиб чиққан азоб-уқубатларни, деҳқонларнинг бошига тушган кулфатларни очиб беришидир. «Приписка» — кўшиб ёзиш деб не-не деҳқонлар, софдил кишилар ҳибсга олинди, уларни порахўрликда айбладилар. «Пахтадан қамашганда унияма қамашган. Гуноҳи йўқ уни, биламан. Пахта заводида ишларди. .. Оддий лаборант бўлиб ишларди. ... Бир колхоз раиси пакет берибди. Шуни директорингизга бериб қўйинг деб...» (20). Бу аҳволни бош қаҳрамон тўғри характерлайди. «Ўлсин шу приписка! Қанча одамнинг ёстиғи қуриди шуни деб. Қатдан келиб қолди ўзбекнинг бошига бу офат?» (13). Бу асарда кўп офатларни Москвада турган айрим инсофсиз шахслар келтириб чиқарган, деган гоё ҳам елпиниб ўтади. Ўлмас Умарбеков 1989 йилдаёқ Гдяян ва Ивановларнинг ёвузларча қилган ярамас қилмишларининг шарпасини сезиб, улардан эҳтиёт бўлишга чорлаган. Солиҳабиби адолат, ҳақиқат излаб «Москвага борсаммикан?» (13) деган хаёлга келиши ҳам бежиз эмас. Мурувват нуруни марказдан қидириб, бегуноҳ ўғлини қутқармоқчи бўлади.

Бугина эмас, пахта масаласида бош қаҳрамоннинг кўшниси ҳам ҳибсга олинган. Ҳа, бунга ўхшаганлар қанча?

Пьесанинг яна бир характерли томони шундаки, унда мустақилликка интилиш шабадаси узоқ-узоқдан кезаётгандай тасаввур туғдиради. Бу шабада пахта масаласида айблаётган кишиларга учқуни етиб келгандай. Қаҳрамонлардан бири («Сирли оҳангда») Пахтадан қамалганларни қайтадан кўриб чиқаётганмиш. ... Хабар келди, кўп бегуноҳ одамлар қамалиб кетган экан. Шуларни чиқаришармиш». (8). Бироз вақт ўтгандан кейин бу инсон ўзини айтганини янада қатъий қилиб: «Кечаги гап гап, чевар. Ростлигига ишонаман. Жуда ишончли (осмонга ишора қилади) одам гапирди. Бошқатдан кўриб чиқишармиш» (24). Ўлмас Умарбеков воқеликда учқуни кўрина бошла-

ган адолат оқимини сезиб, башорат қилишлари таҳсинга сазовордир.

Шу билан бирга шўро даврида унинг мафкурасига мук-касидан кетиб, кейинчалик уялиб қолган бир кимсанинг маънавий фожиасига ҳам муаллиф диққат-эътиборини бекорга қаратмаган. Гап Саидоқсоқол устида кетаётир. Бу инсон ишлаб юрганида мачитни буздирган. Энди эса айбини ювиш ниятида мутавалли бўлиб мачит қурдираяпти. Шу сабабдан ҳам у одамнинг «ташвиши бир дунё» (25) бўлганлиги туфайли унга осон тутиб бўлмайди, дейди Ойдин. Саидоқсоқолнинг ўша ярамас қилмишларини кўзда тутиб: «Шу одамни ҳеч ёқтирмайман-да. Назарим-да киннаси бор» (25).

Лекин энг асосий гап бунда ҳам эмас. Ўлмас Умарбеков масалани кенг қўяди, чуқур умумлаштирмалар қила олади. Бу ҳолатни бош қаҳрамоннинг тилидан изҳор этади: «Уф, ер ёнвотти. Саратон ҳеч бунақа иссиқ келмаганиди. Ёнвотти ер, ёнвотти» (35). Муаллиф табиат ҳодисасини инсонлар онгига таъсирини, айниқса, унинг жамиятда кескин ўзгаришлар ясаганини, саратон ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни ёндириб юбораётганлигини қайд қилади. Бунда бегуноҳ кишиларни қамоққа ташланганлиги, адолатсизлик авж олиб бораётганлиги, бир неча кишиларнинг ҳаётига зомин бўлаётганлиги кўзда тутилган бўлиши ажаб эмас.

Бу лавҳа ҳикояда ифода этилмаган. Яна характерли гап халқнинг асл фарзандларининг шўро даврида ҳибсга олинганлигини ёки улар камситилганлигини таъкидлашдан иборат эди. Муаллиф бунга кенг тўхталмайди, бир эпизод сифатида келтиради, бундан замоннинг моҳиятини очишда фойдаланади.

Қаҳрамонлардан бири Холпошша «Тунов кuni қўлимга бир китоб тушиб қолди. ... Очиб қарасам, ичида ҳамма катталарни расми: Усмон Юсупов, Ожунбобоев, Файзулла Хўжаев, Рашидов. ... Ҳаммасининг чеҳраси тиниқ. Париштага ўхшайди ҳаммаси. Нима бўлди шулар охири? Ҳаммасининг нони туя қилиб еб кетишди-де. Йўлдош ота раҳматли вақтида ўлиб кетмаганда, унданам бир гап топишарди.

Солиҳабиби: «Унгаям тош отишди» (21). Ўлмас Умарбеков шу оддий бўлиб кўринган лавҳада қанча жиддий фикрларни олдинга сурган. Биринчидан, шўро даврининг кадрларга нисбатан даҳшатли сиёсатини очиб беради. Иккинчидан, республика раҳбарларининг кўпи пок, софдил, кўнгли тоза инсонлардир, дейилади. Улар айбсиз айбдорлар бўлиб қолганлиги қайд қилинади. Учунчидан эса, янги замонда уларни тўла оқлаб, кадрларига етиш, эъзозлаш лозимлиги уқтирилади. Тўртинчидан эса, ҳозирда, келгусида бундай кўпол хатоларга йўл қўймасдан, уларнинг олдини олишга даъват этилади.

Пьесада давр иллатларидан бири — инсонларда айб бўлса ҳам, бўлмаса ҳам уларга салбий муносабатда бўлиш ҳоллари танқид остига олинади. Бу иллат уч шахс мисолида ёритилган. Турсун қамалгандан кейин унинг уруғларига одамларнинг муносабатлари ўзгаради-қолади. Собирнинг дўсти, синфдоши Тўлаган у билан ўйнамай кўяди, ундан қочиб юради. Ойдиннинг ҳам ўртоқлари кўриб қолишса, тескари ўгирилиб» (18) кетишадиган бўлишади. Солиҳабибига ҳам баъзи одамлар бошқача қарай бошлайдилар. Бунга у кўникиб ҳам кетади. Мана, сизга ўтмиш етказган, инсонларнинг асабларини емирадиган иллат. Ойдин: «Ҳеч нарсадан умидим қолмади, ойи ... Тўйдим бу дунёдан, тўйдим. Биров одаммисан, демайди. Гапингга тўғри қулоқ солишмайди» (18), деб ўзини осишга аҳд қилиши ҳам мана шундан.

Шу билан бирга муаллиф колхоз тузумидан кооператив усулига ўтишнинг нақадар афзаллигини мисоллар билан далиллайди. Сотиболди ўз рафиқаси билан колхоз дўконини ташлаб, кооператив усулда меҳнат қилиб, олдинги ишларидан «тўрт баробар, беш баробар кўп» (10) топишларига урғу қилинади. Мана, кооператив, бизнеснинг келажакли порлоқлиги. Ўлмас Умарбеков уларнинг қуртаклиги вақтидаёқ пайқаб ўз асарига киритиши эртанги кунни тўғри аниқлаб олганлигини кўрсатади. Ҳар икки асарда гарчи воқеалар фожиали тарзда юз берса ҳам, мақсадният оптимистик руҳ билан суворилган. Келгуси замон Обиджонларники эмас, балки Солиҳабибиларникидир, деган гоя олдинга сурилади ва тасдиқланади. Гарчи Со-

лиҳабиби жисмоний жиҳатдан оламдан ўтган бўлса ҳам, у ўз қилмишлари билан яшайди. Ҳам ҳикоя, ҳам драмадаги финал асоси бир хилда ифода этилиб, марҳума қандай одам эди, халойиқ? деб сўралганда, бир овоздан: «Яхши одам эди», деб жавоб беришлари оптимистик руҳга эга.

Солиҳабиби раҳматли ҳам ажойиб замонлар бўлишига ишонган эди: «Уйимиз тўкин-сочин бўб кетади. Болалариззи тўйини қиламиз, бирин-кетин. Ўзим той ясашиб оп-келамаман... Эгар-жабдуғига ҳошиялар тикаман илайдан. Ўзангиларига попула осиб қўяман» (19). Бу мустақилликка имо-ишора эканлиги кўриниб турибди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, «Ер ёнганда» ҳикояси анча чўзиқ. Унда баъзан чўзилиб кетган жойлар, қайтарилар учрайди. Ўлмас Умарбеков ҳикояни пьесага айлантирганда, бу нуқсонларни назарга олганлиги сезилиб турибди. Шу билан бирга муаллиф драматизмга куч бериб, драматик ҳаракатни ишга сола билган. Булар ҳаммаси унинг саҳнавийлигини ва қизиқарли чиқишини таъминлаган.

2. «ОҚСОҚОЛ»

Энди «Оқсоқол» асари ҳақида гаплашсак. Ўлмас Умарбеков шу номда ҳам ҳикоя, ҳам пьеса яратган. (1993-1994). Муаллиф ушбу асар ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Янги «Оқсоқол» номи пьесам машинкада. Ҳамза театрига бериш керак. Чунки бош ролларни Ёқиб Аҳмедов ва Теша Мўминовларга мўлжаллаганман. Рустам Ҳамидов қўйса, айни муддао. У мени тушунади. Ўзича ўзгартиришлар қиламайди. Ташқи эффектни ёмон кўради». («Шарқ юлдузи», 1996, 6-сон, 20-бет). Драматург бу сўзларни бекорга айтмаган. У обдан ўйлаб, драма қаҳрамонларининг характерларидан келиб чиқиб айтган. У номлари тилга олинган уч саъяткорни мўлжаллаб қалам тебратгани ҳам бежиз бўлмаса керак.

Ўлмас Умарбеков истеъдодли режиссёр Рустам Ҳамидов ижод соҳасида яқин ҳамкорлик қилган. Унинг «Кузнинг биринчи куни», «Курорт» каби асарларини Р. Ҳамидов моҳирлик билан саҳналаштирган. Режиссёрнинг иш услу-

би, муаллиф билан ишлаш санъати, образларга жон бахшида этишда актёрлардан фойдалана олиш йўллари Ўлмас Умарбековга жуда маъқул тушган. Бунинг оқибатида улар бир-бирини тушунган, бир-бирига ёрдам берган ҳолда спектакллари саҳналаштирганлар. Режиссёрнинг яна бир фазилати — у ўзбошимчалик билан пьесага ўзгартиришлар киритавермайди. Унинг яна бир афзал томони шундаки, ҳақиқатан ҳам спектаклда ташқи эффектларга куч бериб, асарнинг гоявий-бадий сифатларини иккинчи қаторга суриб қўймайди.

Каминанинг тахминига қараганда, муаллиф Оқсоқол ролини Еқиб Аҳмедовга, Ҳукмдорни Теша Мўминовга мўлжаллаган бўлиши ҳам мумкин. Бизнингча ҳам бу икки истеъдодли санъаткорларга юқоридаги роллар мос ва хос тушарди.

«Оқсоқол»нинг ўзига хос томони шундаки, Ўлмас Умарбеков драматургияда биринчи бор узоқ-узоқ ўтмишга муурожаат қилади. Пьесада тасвирланган воқеа-ҳодисалар эрамыздан аввалги VI-V асрларда юз берган. Муаллифнинг таъкидлашича: «У пайтларда одамлар ҳар бир нарсанинг — ернинг, сувнинг, дов-дарахт, тоғ-тошларнинг ўз худолари бўлади, деб ҳисоблашарди. Худоларнинг улуғи улар учун Қуёш эди. Авлод-аждодларимизнинг оловга сизинишлари балки шундандир?» Муаллиф бу сўзларни бекорга келтирмаган. Чунки бутун пьеса давомида воқеа-ҳодисалар руҳига, қаҳрамонлар моҳиятига Қуёш худосининг қудрати, руҳи сингдириб юборилган.

Ўспиринлар қасам ичишганда уларнинг ҳар бири: «Тангрилар ҳамиша менга мададкор бўлсин!» дейишган. Шунини айтиб ўтиш керакки, Ўлмас Умарбековнинг ифодалаган воқеалари бизга узоқ ўтмишни эслатса ҳам, аммо унинг эс-ҳуши янги замонга қаратилган эди. Бунга икки сабаб бор. Биринчидан, муаллиф ҳам насрда, ҳам драматургияда замонавий мавзуларни, ҳозирги куннинг муаммоларини кўтарган. Шу сабабдан ҳам унинг қалами ҳозирги замонга қараб кетаверарди. Иккинчидан эса, муаллиф қалам тебратаётган кезларда республикамиз жуда нотинч эди. Бир томондан, ақидапарастлар бош кўтариб, мустақилликка таҳдид солаётган бўлсалар, ик-

кинчидан эса, ёшлар янги замоннинг меваларини татиб кўрмасдан, билиб-билмасдан норозилик туйғуларини авж олдира бошлаган эдилар. Шуларни назарга олган ҳолда, «Оқсоқол» драмасида муаллиф тўрт ўспириннинг қасамини ифода этган. Мана бунга бир аҳамият берайлик: «Ўспиринлар: — Элим улуғлари олдида ... Ота-онам, биродарларим олдида ... Тангрилар, улуғ тангри Қуёш олдида ... Она юртим, қадрдон элимга садоқат билан хизмат қиламан ... Элим, юртим шаънига, ўз шаънимга доғ туширмайман» (17-18 бетлар).

Бошқача қилиб айтсак, бу ўспиринлар умрларининг охирига қадар покиза қўллари, тиниқ ўйлари билан юртлари бахтига бахт қўшишга қасамёд қиладилар.

Улар яна ўзларининг бирдан-бир бурчлари деб, «юрт бошига кулфат тушганда халоскорларнинг биринчи қаторида бўлишни, меҳнатдан қолган ногиронлар, етим-есирлар, қария, бева-бечораларнинг ҳақини ҳимоя қилишни, улардан ёрдам қўлини узмасликни лозим топадилар. Юрт Оқсоқолининг дуоси ҳам жуда характерли: «Қасамингиз ҳамиша дилингизнинг тўрида бўлсин, болаларим. Белингиздаги қийиқ йигитлигингиз, мардлигингиз, озодлигингиздан нишона бўлсин. ...Уларнинг (ҳанжарларининг — Ҳ.А.) тири ҳамиша яхшиликка, юрт, эл тинчлигига хизмат қилсин...

Тангрилар, улуғ тангри Қуёш уларни бало-қазолардан асрасин, йўллари доим ёруғ бўлсин» (19). Ҳа, бу сўзлар янги мустақиллик даврининг талаб ва бурчларига айнан мос тушади. Ёшлар қандай бўлиши лозимлигидан сабоқ беради. Ўша вақтдаги оғир вазиятга қандай муносабатда бўлишни, нималар қилишни Ўлмас Умарбеков бадий шаклда тавсия этиб кетгандек, гўё. Бу «Оқсоқол»нинг замонавий руҳи, бугунги кунларга хизмат қилиши. Бутина эмас, пьесада ўтмиш воқеалари заминиде умуминсоний вазифалар, муаммолар ҳам қўйилади. Булардан бири эллар, юртлар ўртасидаги ҳамкорлик, дўстликни барқарор қилиш, душманликка, урушларга чек қўйиш.

Асардаги бош қаҳрамон Оқсоқолнинг бутун эс-ҳуши, қилмишлари, кураши шу адолатли, аммо мураккаб масалани ижобий ҳал қилишга қаратилган.

«Истайманки, менинг ўлимим чек қўйсин икки эл ни-
фоқларига. Яна қуда-анда, дўсти-биродар бўлиб яшасин-
лар саклар, ўғизлар» (50). Гап шундаки, илгари икки қабила
жуда аҳил бўлиб яшаган, турмушлари бир хил бўлган, бир
ёқадан бош чиқариб иш тутишган, худди бир оиладек ҳаёт
кечиришган. Топганлари ўртада бўлган. Нима бало бўла-
ди-ю, ер кўчади, вулқон отилиб чиқиб, уларни иккига бўлиб
юборади. Бир томонда саклар, иккинчи томонда ўғизлар
қолиб кетиб, ажралиб қоладилар. Саклар юртида меваче-
валар бисёр бўлса, ўғизлар моллар, сут мўл бўлгани би-
лан фахрланишади. Маълумки, ҳар бирларига ҳам дон,
ҳам сут керак бўлганлиги сабабли улар ўртасида жиддий
тўқнашулар юз бериб, бир-бирларига қарши душманлар-
га айланадилар. Икки юртда икки хил сиёсат, маънави-
ят, иқтисод ҳукмрон.

Оқсоқол бош-қош бўлган саклар юртида инсоф, диё-
нат, аҳиллик юзага келади. Ҳукмдор бошлиқ бўлган ўғиз-
ларда эса қасос, ҳасад, ўч олиш, сакларни қириб таш-
лашга интилиш авж олган.

Авваламбор пьесада ўғизларда сакларга нисбатан ға-
заб ўтининг кучайиши сабаблари ифодаляб берилади.

Сакларнинг айби шуки, улар ўғизларга нисбатан яхши
яшарди. Шунинг учун уларни ёмон кўришарди, кўргани
кўзлари йўқ эди. Ўғизлар назарида саклар гўё чорвани еб
қўяётгандай, терини, жунни олиб кетишаётгандай. Муал-
лиф ўғизлар ҳукмдорининг ёвузлигини кўрсатиш учун бир
йилнинг ичида олтига сак қатла қилинганлигини келтиради.

Ўлмас Умарбеков бир эпизод орқали бу ғояни яққол очиб
беради. Саратон деган йигит отасининг топшириғи билан
нариги юртдаги сингайсининг аҳволини билиш, унга ёрдам
бериш мақсадида ўғизлар юртига қадам ранжида қилади
ва ҳеч қандай асоссиз адолатсизликнинг қурбони бўлади.
Бу фожиали ҳодиса пьесада ўз аксини қандай топган?

Авваламбор ўғизлар Саратонни қоралаб айтган гапига
Ҳукмдор кўр-кўрона ишониб, «Айроқчига — ўлим. Ўлим!»
деб бақаришлари ҳам қизик. «Айроқчи» — Саратоннинг
айби нимада?

«Ҳукмдор: — Қани айт-чи, бизга айроқчи, кимсан, нима
иш билан бизнинг юртга келдинг?..

Саратон: — Улуғ Хукмдор!.. Мен, аввало, айғоқчи эмасман, деҳқонман. ... Синглимни кўргани келаётган эдим... «айғоқчисан», деб тутиб олишди.

Хукмдор: — Синглинг қаерда?

Саратон: — Синглим, Рухсора. Шу ерда, кўрғоннинг этагида... Ер кўчмасдан икки йил бурун ўғиз хонадонига тушган. Бола-чақали. Аммо ер кўчгандан бери кўришганимиз йўқ. ... Ҳар йили пишиқчиликда отам синглингни кўриб кел, дейди. Вақт-соати шу кунга тўғри келган экан, шунга келаётибман.

Хукмдор: — Олиб келган дон-дунинг эвазига биздан нима олиб кетмоқчи эдинг?

Саратон: — Ҳеч нима. Аммо кекса отасига синглим ўздан орттириб бирор нарса бериб юборса, йўқ демасдим.

Хукмдор: — Ана, ўғизлар. Эшитдингизми? Унинг асли нияти бизнинг қора-молни талаш, элимиз насибасига чанг солиш! (7).

Саратоннинг ўзимизни «Ўғизларга қариндош ҳисоблаймиз. Қариндошлик ҳар бир элда эъзозланади», (8) деган ҳаққоний гаплари Хукмдорнинг жонини чиқариб юборди. У жаҳл билан: «Билиб қўй, саклар ҳеч қачон бизга яқин бўлмаган», деб амал-тақал қилиб, беғуноқ, софдил, заҳматкаш бир инсонни, фақат сак бўлгани учун уни ўлдирди.

Бундай ёвузликларнинг шабадаси саклар юртига етиб бориб, уларда ҳам ўғизларга нисбатан ғазаб ўтини пайдо қилиши турган гап. Шундай оғир вазиятда Оқсоқолнинг ўғли Мардон душман элининг қизи Парвинани севиб қолиши сакларда ҳам қаҳр туйғуларини уйғотмаслиги мумкин эмас. Олдин сакнинг қизи ўғизга тушган бўлса, бу гап эса ўғизнинг қизи сакка турмушга чиқмоқчи. Икки қабиланинг бири-бирига душманлиги авжига чиққанда юз берган бундай ҳодиса эл ҳукмига ҳавола этилади ва унинг амри билан иш тугилади.

Ҳа, Мардон билан Парвинанинг ҳаётларида шундай дамлар ҳам бўлганки, булар уларнинг қалбларида абадий муҳрланиб қолган. Табиат бағрида, баланд-паст қоялар орасида, сершоҳ дўлана ёнида икки севишганларнинг бахтли дамлари уларга қанчадан-қанча қувонч улашган, икки қалбни, гўё бир-бирига абадий бирлаштириб юбор-

гандай. Севишганлар ажойиб режалар тузиб, эзгу орзулар қилардилар. Парвинадан эшитайлик: «... Сенсиз ҳаёт менга зулат билан тенг... Тангрилар олдида. Қуёш олдида сени фақат эрим деганман. Сендан кўрмоқчийдим бир ўғил, бир қиз» (12).

Энди сўзни Мардонга берайлик. «Мен ҳам сендек қаттиқ севаман сени. Сенсиз ҳаёт зулат, дединг. Менга ҳам шундай... Мардон Парвинани қучоқлаб бағрига босади» (13). Парвина ҳам, Мардон ҳам икки эл бир-бирига душман эканлигини, шу сабабдан уларнинг севгисига йўл очиб беришлари мумкин эмаслигини билишади. Шунга қарамасдан, улар ўзларини муҳаббат оғушига урадилар, улар учун дунёда севгидан зўр нарса бўлиши мумкин эмасдай. Аммо, уларнинг севгисига сиртмоқ солишлари аниқ эди. Шу сабабдан ҳам Мардон бирдан-бир тўғри йўлни топиб, шунга амалга ошириш пайига тушади. Бу йўл қочиш, бош олиб кетиш, эрк севганлар юртида тинч-тотув яшаш. Ақлли Парвина ҳам бунга тушунади, оиласидаги мушкул ҳолатга қарамасдан юртини тарк этишга рози бўлиши ҳам мардлиги эди. Айниқса, кечагина юз берган фожиа ҳодисадан кейин аҳди қатъийлашган. Бегуноҳ инсон синглисини кўрмоқчи бўлганда, қатл этилиши, уни синглисининг эшигига осиб кетишлари, тўрт бола уйда чирқиллаб қолиши Парвинанинг қалбини ларзага солган эди. Ҳа, Парвина ўғиз бўлса-ю, сакка муҳаббат қўйса, икки томон ҳам шафқатсиз жазога тортишлари аниқ-ку.

Унинг Мардон билан суҳбатида ғам-алам гирдобада қолиб кетишининг боиси ҳам шу. Мардон ҳаққоний гапни айтиб, севгилсининг кўнглини кўтариш билан банд. «Жоҳиллик, бахиллик ҳали бор экан, бегуноҳ одамлар ўлимга маҳкум» (13) бўлаверади, дейди. Бундай даҳшатли вазиятни яхши билган Мардоннинг эса эс-ҳуши севгилсининг ҳаётини сақлаб қолишга қаратилган. «Мен ҳам ўлимимга розиман, агар шу ўлим туфайли сен ҳаёт қолсанг» (13). Мана, севгига нисбатан бўлган чексиз садоқат. Муаллиф фожиа ҳодисаларни чуқур лирик туйғулар билан қўшиб олиб боришга, фожиа даҳшати билан чуқур лиризмнинг омукта бўлиб кетишини тасвирлашда ўз маҳоратини намойиш эта олди. У бир ҳолатдаги лирикадан драмага, дра-

мадан фожиага, фожиадан лирика мотивларига утиш жараёнини бера олди.

Тоғ бағридаги икки севишганларнинг ширин суҳбати драматик ҳолатга киради, фожиали ҳодисаларнинг шабадаси кезиб қолади. Бундай ҳолатга олиб кирган Соқов ўтинчи Метин тошдир. Бу Соқов нега кўнгилсиз ҳодисаларни бошлаб берди? Унинг табиати шунга мослашган, бировга ёмонлик қилмаса тура олмайдиган, қайғули-аламли қилишлардан роҳатланидиган, хурсанд бўладиган кимса.

Мардон билан Парвинанинг тоғ бағридаги учрашуви ияво-бўхтон қилиш, ўч олиш, уларни қақшатиш учун Соқовга жуда қўл келди. Бундан Соқов ўзида йўқ шод эди. У ўзини худди олтин топгандай ҳис этади, «уларни мазах қилади» (16).

Тоғдаги икки ёшнинг «ножўя» ҳаракатлар қилганини Оқсоқолга, халойиққа билдириб, ниятига етгандай. Бу билан у омма ўртасида ёшларга нисбатан ғараб туйғуларини уйғотади, оқибатда уларга жазо бериш лозимлигини талаб қилишлари ҳам табиий бир ҳолга айланди. Соқовнинг кўнган бу билан тинчимайди. Уларни тутиб келиб, қата этишсагина у ниятига етган бўларди. Бу ғарабли ният Соқовни яна ўша тоққа — ворга бир неча йигитлар билан бирга бошлаб кетади. Мардоннинг ўзга юртларга қочиб кетиш режаларини, қаерда яширинганлигини бошқаларга ошкора қилган ҳам мана шу Соқовдир. Мардон буни сезди, билди, қаҳрини Соқовга йўлади. «Эй, Соқов! Сени ҳасадгўй, фитналикнингни билардим. Аммо сотқинсан, деб ўйламаган эдим» (29). Бу ҳодиса туфайли сакларнинг юртида оғир вазият юз берди. Ахир элнинг бошлиғи — Оқсоқолнинг ўғли аҳдларни бузган, ўғизнинг қизига муҳаббат қўйган. Ўша юрт одатлари, қонунларига нисбатан бу ҳазилакам гуноҳ эмас-ку. Ундай одам ўлимга маҳкум бўлиши керак экан.

Аммо у Оқсоқолнинг фарзанди, нима қилиш керак. Бир томонда аҳд, иккинчи томонда юрт бошлиғи. Омма қайси бирига қайишиши керак? Бирини амалга оширса, Оқсоқол қақшаб қолади, Оқсоқол деса, қабул қилинган шартга путур етади, юртдаги тартиб бузилади. Оқсоқол-

нинг юрт олдида обрўйи баланд, чунки у эл учун ҳазила-кам яхшиликлар қилмаган, халқнинг, ҳаётини кўтариш учун жонбозлик кўрсатган, юртида ҳақиқатни, адолатни тиклашга эришган. Бунинг оқибатида сақлар ўғизларга нисбатан яхши ҳаёт кечиришган, тўқ яшашган. Хайрли қилинган ишларни жамоа билмасмиди? Йўқ, биледи. Шу сабабдан ҳам Мардон ва Парвинанинг қисматларини ҳал қилишда қийналишади. Ёвуз махлуқ йигитбоши, Соқов ва айрим улуғлар ҳам севишганларни қатл этиш тарафдорлари эдилар. Хўш, Оқсоқол қандай позицияда турди? Ота сифатида ўғлини ҳимоя қилди, ҳоким сифатида эса уни ўлимга ҳукм қилишга рози бўлишга мажбур. Ахир, ўзи тартиб-интизом ўрнатиб, қонун чиқариб, уларга қарши боролмайдими-да? Унинг юксак виждони бунга йўл ҳам қўймас эди.

Шу сабабдан ҳам халқ билан бирга бўлди, унинг қарорини адолатли деб қаради. «Шу ўғиз қизи, деб юртинг, элинг одатларига, аҳдига қарши чиқдингми? Отанга, онанга қарши чиқдингми?» (32). Мана, унинг ҳоким сифатидаги фикри. У қонунга амал қилди, эл билан бирга фарзандини қоралаб, унга берилган ўлим жазосига қўшилди. «Токи бир кун келиб, биронта инсон, гарчи ҳукм одил бўлса ҳам, ота ўз ўғлини ҳимоя қилган, деган гап қилмасин эл-юрт ичида» (32-33).. деган мулоҳаза билан шундай даҳшатли қарорни қувватлади. Чунки ҳукм эълон қилинганда, Оқсоқол жамоага тикилади, нажот истаб, умид билан улуғларнинг кўзларига бирма-бир қарарди, ҳеч ким чурқ этмасди. Аксинча, улар Оқсоқолдан кўзларини олиб қочиб, ҳукмни маъқул топишади. Оқсоқолнинг кўзи мошдай очилади, ишонган тоғлари, меҳрини сочган улуғлар уни уялтириб қўйдилар, биронтаси ҳам энг қалтис вақтида ёрдам қўлини чўзмади.

У ўзининг хатосини чуқур англади, одамларни билмаслиги исбот қилинди. Оқсоқол энди уларнинг туб моҳиятини тўғри таърифлай олди. «Улар яхши экан, сен яхши бўлсанг. Улар яхши экан, сен хурсанд бўлсанг. Сен билан бир экан улуғлар, агар ишларинг доимо юришиб турса, дастурхонинг тўкин бўлса, омад ёр бўлса, соғ бўлсанг... Тангри кўрсатмасин, бетоб бўлсанг-у, кўринмасанг элинг олдида, фалокат юз берса... улар шу дамда сендан юз ўти-

рар, шубҳага тушар, ўйлаб кетар ким келиши сенинг ўрнинга» (41). Бундай бўлишга Оқсоқол ўзи айбдор эканлигини алам билан эътироф этади.

Улмас Умарбековнинг қўйган масаласи умуминсоний масала бўлганлиги учун ҳам замон билан уйғунлашиб кетади. Пьесада ифода этилган улуғлар — кимсалар ҳозирги замонда топиламайди, дейсизми? Асарнинг характерли томони шундаки, муаллиф Оқсоқолга ўхшаб хато қилмаслик учун кадрлар танлашда ниҳоятда эҳтиёт бўлишга, зийракликни оширишга даъват этади.

Оқсоқол виждонини яна бир синовдан ўтказиш мақсадида муаллиф инсофга кираётган айрим улуғлар билан уни учраштиради. Улуғлардан бири: «Ҳали, ярим тунда соқчиларни алмаштириб ишончли йигитларга, ўғлинг билан маъшуқасини озод қилсак» (43). Оқсоқолнинг жавоби ўзига мос ҳолда жаранглади: «Раҳмат, лекин қабул қилолмайман таклифингизни. Юртбошига ярашмайди хуфя иш, дўстлар. Халқ нима дейди?» (43). Улуғлар уни кўндириш мақсадида, халқ уни севишини, у гўё ердаги тангри сифатида қабул қилинишини қайд этишганда ҳам Оқсоқолнинг розилигини ололмайдилар. Ҳақиқатан ҳам халқда «бундай юртбоши юз йилда бир» (47) марта келади, деган гап ҳам йўқ эмас. Аммо улуғлар унинг аҳдга содиқ эканлигидан қойил қолмасликлари мумкин эмас эди. «Буюк одамсан сен, буюк оқсоқол!» (44), деган ажойиб сўзлар уларнинг қалбларидан отилиб чиққан эди. Ҳатто унинг садоқатли рафиқаси Рукмина ҳам эри билан ҳамдард, ҳамнафас бўлишга қарамай, оналик меҳри тутиб кетиб, улуғларининг гапига қулоқ солиш лозимлигини изҳор этиши ҳам бежиз эмас.

Она ҳатто, ҳеч иккиланмасдан ўғлининг ўрнига гулханга киришга ҳам тайёр эди. Мана, сизга она қалби.

Улуғлар кетганидан кейин Оқсоқол онгида бурилиш юз беради. У рафиқасига: «Тангрилар ўғлинг билан ўғиз қизини юлдузларга олиб кетиши аниқ» (45), дейди. Хўш, нега бундай ишонч унинг қалбида пайдо бўлиб қолди? Бунга ёстиқдоши ҳам ишонмасдан, эси жойидами, деб шубҳа билан қарайди. Аммо у ўз режасини пухта тузган экан. Хотинига ўхшаб, Оқсоқолнинг меҳри, раҳми мавж уриб,

ёшлар ўрнига ўзини гулханга чорларди. Қатл қилинмоқчи бўлган Мардон ва Парвина ўрнига устунга боғланган Оқсоқолни кўрган халойиқ ҳанг-манг бўлиб қолади. У бегуноҳ ёшларни ўлимдан озод қилади, у қилган ишидан ачинмасдан, норози бўлмай, мардона туриб, гулханга боришга тайёр эди. Ҳа, улуғлар айтганидай, бу қилинган мардлик «мўъжиза» эди.

Оқсоқолнинг бу ишини халойиқ ҳам «олқишга лойиқ» (50), деб баҳолаб, уни улуғлашлари ҳам ўрнида эди. «Ҳозиргина биз ҳаммамизни янги, эркин ҳаётга етаклаган, буюк ақл, буюк қалб эгаси, Оқсоқолимиз... Йўлчи юдузимиздан ажраб қолдик... Оқсоқол устоз, Сен бизни доим бир-биримизни ҳурмат қилишга, бир-биримизнинг ҳаққимизга хиёнат қилмай яшашга чақирдинг. Шу йўлда ҳаммага ўзинг ўрнак кўрсатардинг. Жасадинг олдида доим соф юрак билан, покиза қўллар, эзгу ниятлар билан яшашга қасамёд қиламиз. Сен бизни барча эл, элатлар билан, қўшниларибиз билан аҳил, тотув бўлиб яшашга, ташвишли, овир кунларда ёрдам қўлини чўзишга даъват қилардинг... Ҳамма эллар, элатлар билан аҳил, тинч-тотув яшашга қасамёд қиламиз!» (52-53).

Бу даъватлар, чақирқиқлар, қасамёдлар ҳозирги давримиз руҳи билан суғорилаган.

Шунга ўхшаш замонавий руҳ ўғизлар юртида содир бўлган воқеа-ҳодисаларга, қаҳрамонлар фаолиятларига ҳам сингдирилиб юборилган. Хўш, бу нимада кўринади? Икки бошлиқнинг раҳбарлик услубларида ўз ифодасини топади. Оқсоқол ҳам, Ҳукмдор ҳам бир хил ҳуқуқларга эга бўлган ҳокимлардир. Лекин улар тубдан фарқ қиладилар. Оқсоқол сақларга адолатли, ҳаққўй бошлиқ бўлгани учун унинг юртида фаровон ҳаёт, ҳақиқат, адолат, тотувлик ҳукмроя.

Ўғизларда эса ўзгача манзарани кўрамиз. Уларда аксинча. Ҳукмдор усти ялтироқ, ичи қалтироқ характерга эга бўлган бошлиқ. У юртини кўкларга кўтариб, ундан юксак юрт дунёда йўқдай таърифлайди. Гўё ўғизлар ҳеч кимдан кам эмасдек тақдим этилади. Буни очиб бериш учун муаллиф сақлар вакили Саратон билан ўғизлар Ҳукмдорининг диалогидан фойдаланган.

«Саратон: — Билишимча, дон-дун сизларда тақчилроқ экан.

Хукмдор: — Сизларда дон-дун тақчилроқ дегин?..

Ўғизлар: — Қани айтинг, дон-дун бизда тақчилми?

Овозлар: — Тўхмат бу! Тўхмат. Хумларимиз тўла галла, ёғ!» (6-7).

Бу жуда характерли лавҳа. Кўп нарсаларнинг моҳиятини очиб берадиган лавҳа. Гап шундаки, ўғизлар аслида оч-яланғоч яшашади, чунки экинзор ерлар ҳаммаси сакларга ўтиб кетган. Хукмдорнинг фикрича, «сакнинг моли ўғизга ҳаром» (10) эмиш. Мана, тўқ эл одамларининг «тўқлигини» кўрсатувчи бир манзара. Улар «устига дон сочилган Саратондан «ховучлаб донларни сидирадилар ва оғизларига соладилар» (10). Мана, сизга фаровон яшаётган ўғизларнинг ҳаёт тарзи. Улар бир ҳовуч донга зор-зор кетадилару, бу ёқда эса тантана, хурсандчилик эмиш.

Нега бўлмаса «хумларимиз тўла галла, ёғ!» деб хитоб қилинади. Бунинг туб илдизини муаллиф мисоллар билан асослаб ифода этади. Чунки хукмдор халқининг жонини олиб қўйган, кимда-ким ҳақ гапни айтса, бошидан жудо бўларди. Мана, бир ўғизнинг гапини эшитайлик: «Бизникилар сакларникидан ҳам ёмон. Хукмдорга етса гапинг, ҳаммамиз нобуд бўламиз!» (3). Шу сабабдан ҳам омма Хукмдорининг хоҳишини, айтганини кўр-кўрона қилишга мажбур.

Бунинг исботини ака-сингил учрашувида ҳам яққол кўрамиз. Сак фарзанди Рухсора ўғизлар юртида акасини ака дейишдан қўрқиб, ундан воз кечишгача боради, аёл ўзининг юртидан юз ўтиради, ўзга элни ўз элим деб эътироф этишга мажбур бўлади. «Гапим шуки, — дейди Саратон, — сакларга ўхшаб, ўғиз эли бир вақтлар озод эл эди. Энди сенга қул бўлибди. Сингим ҳам қул. Бечоранинг иложи қанча?» (9). Мана, сизга ёлғончилик асосида юзага келган элдаги ҳаққоний вазият.

Драмадан келиб чиқиб, шундай хулосаларни қайд қилиш мумкин: катта раҳбар учун уч фазилат керак. Биринчидан, у ўз фаолиятида адашмаслиги, нотўғри қарорлар чиқармаслиги лозим. Мансабдор қанча катта бўлса, унинг хатоси мамлакат бошига шунча катта кулфатлар-

ни келтиради. Иккинчидан, у раҳбарлик йўналишини мамлакатни ривожлантиришга қарата олсин. Ана ўшандагина халқнинг фаровон ҳаёти таъминланиб, юрт тараққий этади. Учинчидан эса, раҳбар адолатли бўлиши талаб этилади. Адолатсиз бошлиқ қўлаб беғуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритиши турган гап.

Пьесадаги Хукмдор эса бундай фазилатлардан бутунлай маҳрум. Шу сабабдан ҳам у айбсиз Саратон устидан нотўғри ҳукм чиқариб, унинг ҳаётига зомин бўлади. Тинч яшаётган, ўғизлар билан аҳил, дўстона ҳаёт кечирмоқчи бўлган сакларни хукмдор ашаддий душманлар, деб қараши ҳам унинг қандай эканлигини кўрсатиб турибди. «Ўғиз ҳеч қачон сакка қариндош бўлмаслигини, бу ўлим билан баробар эканини яхши билади» (8), дейди Хукмдор. «Сакларга ўлим!» (10) деб қичқиришлари ҳам бошлиқнинг акс садоси бўлиб эшитилади.

Бундан чиқдики, ўғизлар элида бор нарса йўқ дейилиши, йўқ нарса бор дейиш одатга кирган. Бунга сабаб Хукмдорга ҳақиқий аҳволни етказмаслик, уни ўраб-чирмаб чиройли қилиб тақдим этишларидир. Амалдорлар ўзларини катта бошлиқларига яхши кўрсатиш учун унга маъқул тушадиган ҳамма нарсаларни қулдай бажо келтирдилар. Шу билан хушомадгўйлар ўзларининг тубанликларини, қанчалик паст кетганликларини намоён этиб, Хукмдорни чалғитдилар, уни жарга итарадилар, халқ олдида бошлиқларининг обрўини икки пул қиладилар. Мана эшитинг, лаганбардорларнинг овозларини: «Яшасин олий Хукмдор! Қароринг доно қарор. Барака топ, улуғ Хукмдор!.. Хукмдорга шон-шарафлар бўлсин!.. Ўғизлар бахтига омон бўл, сардор!» (4,5,10).

Ҳа, бундай мақтовлар ҳар қанақа раҳбарни ҳам йўлдан уриши, уни майиб қилиб қўйиши мумкин. Шу сабабдан ҳам Хукмдорнинг: «Биз бесабаб бировга озор бермаймиз, бесабаб ҳеч кимнинг қўнғини ранжитмаймиз» (4), деган фикри онгига бутунлай сингиб кетади. Бундай Хукмдор босар-турсарини билмай қолиб, нима қилсам ҳам тўғри қиламан, мен ҳеч қачон адашмайман, идеал раҳбарман, деган фикрга келиши ҳам ҳақиқатдан узоқ эмас. Хукмдорнинг гапини эшитинг: «Бу ерда саволни фақат мен бераман» (8), юрт-

нинг тақдири, инсонлар қисматини фақат мен ҳал қиламан, фақат мен сўзлайман, менга ҳамма қулоқ солиши, менинг фармонларимни ҳамма сўзсиз бажариши зарур, акс ҳолда уларни «нобуд» қиламан, деган ҳулоса асардан келтириб чиқарилади. Тақдири фожиаи бўлган Хукмдорнинг аянчли образини яратиб қўйган Улмас Умарбеков сабоқ чиқаришни ўқувчиларга ҳавола қилади.

Ҳа, бу бежиз эмас. Драматург қўйган масала замон дарди билан уйғунлашиб кетади. Жаҳонда Хукмдор типидagi раҳбарлар кам дейсизми! Бундай хукмдорлардан худо ўзи асрасин. Муаллиф уларга ўхшаган шахсларга мамлакатлар жилловини бериб қўймасликка чорлайди.

Келгусида халқ асар қаҳрамони айтганидек: «Эй, улуғ Қуёш! Бошимизга не кунларни ато қилдингиз? Бегуноҳ қон тўкилмайдиган, тинч, қорин тўядиган ҳаёт бизга қачон насиб қилади?» (3) деб нолиб юрмасин. Инсонлар оғир аҳволга тушиб қолсалар: «Бирор элат, юртда жой топи-лар, насиб қилар осуда ҳаёт» (14), деб бошларини олиб кетишларига йўл очилмасин. Бундайлар ҳозирги замонда ҳам кам эмас.

Аммо шунини айтиб ўтиш керакки, «Оқсоқол» пьесаси ҳам ўзига хос ҳаётбахш нур билан суғорилган. Бу нур асар маъзига, характерлар тақдирларига сингдириб юборилган. «Улуғ тангри Қуёш устимизда нурларини сочиб турибди. У бизга хайрихоҳ. Кўрасан, у йўл кўрсатади» (15). Ҳа, худди шундай бўлди. Мардон ва Парвина пок севги, қувонч ва бахтнинг қадрига етадиган юртларга парвоз қилдилар.

Пьесада Оқсоқол «Рост гапни яхши кўраман» (22), дейди. Худди шундай бошлиққина барака топади, мамлакатини обод қилади, халқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлади, демоқчи муаллиф. Яна унинг бир ҳикматли гапини ҳам келтириш ўринли: «Аммо ҳар доим ҳам рост гап эшитолмайман» (22). Бусиз юртда ҳақиқатни тиклаш, адолат йўли билан иш тутиш, фаровонликни рўёбга чиқариш мумкин бўлмай қолади. Шу сабабдан ҳам амалдор ўзининг бутун фаолиятида рост гапни эшитишга, шундай шароитни яратишга жон-жаҳди билан уриниши керак, деган яна бир сабоқ пьесанинг моҳиятидан келтириб чиқарилади.

Оқсоқол бир сак йигит билан мулоқотда. «Ростўйлигинг ҳам ёқаяпти менга» (22). Аслида эса бу йигит Ҳокимнинг топширигини бажо келтирмаган. Аммо ўзининг ҳақлигини исботлай олиши Оқсоқолга маъқул тушган. Бу билан муаллиф ҳақиқат ширин бўладими ёки аччиқ, ҳоким уни тўғри ҳазм қила олиши даркор, демоқчи.

Пьесанинг энг муҳим мотиви — «Тангрилар! Улуғ тангри Қуёш! Ақл-идрок беринглаар бандаларингизга! Бегуноҳ ўлим бўлмасин саклар ерида, бегуноҳ қон тўкилмасин!»-дан иборат (23). Муаллифнинг эзгу истаги фақат саклар юртидагина эмас, жаҳонда ҳақсизлик бўлмасин, беҳудага қон тўкилмасин. Террорчиларнинг хуружларидан, ақидапарастларнинг портлатишларидан худо сақласин, демоқчи. Чунки асар қаҳрамони таъкидлаганидек: «Зулмат ва зиё ҳар доим қурашда!» (26).

Пьесадаги яна бир устувор ғоя — севгини улуғлаш. Мардон билиб туриб, халқ аҳдини бузишининг сабаби — севги. Чунки муаллиф олдинга сурган ғоя — «севги билмас экан чекланишларни» (34), севги эл аҳдидан ҳам кучли эканлигини қайд қилади. Бу жабҳада энг муҳим фикр шундаки, муҳаббатнинг халқ ҳурматига сазовор бўлиши, у зулмат устидан ғолиб чиқиб, тантана билан кезиб юришига ишонч ҳосил қилишдир. «Қўл ушлашиб ажойиб боғлар ичида сайр қиламиз. Қанот чиқариб қирлар, адир, тоғлар устидан учамиз. Биз кўрмаган элар, оёғимиз етмаган жаннати боғлар қолмайди. Ҳамма ерда бизни, ана, севишганлар, деб қувонч билан, иззат билан кутиб оладилар. Бошларимиз узра зар сочадилар, гуллардан поёндозлар соладилар!» (37-38).

Бу гап гарчи Мардоннинг Парвинага изҳор этган эзгу орзуси бўлса ҳам, у чин муҳаббатнинг қудратини намойиш этишга хизмат қилади. Муаллиф шундай муҳаббат ҳеч қачон хор бўлмайди, у ўзининг порлоқ йўлини топиб кетади, демоқчи.

Шуни айтиб ўтиш керакки, пьеса ҳикоядан баъзи жойлари билан фарқ қилади. Масалан, тўрт ўспириннинг қасам ичиш жараёни ҳикояда учрамайди. Бундан ташқари, Саратоннинг ўғизлар Ҳукмдори билан олиб борган баҳслари, унинг фожиали тақдирининг ифодасини ҳам

насрдаги асардан тополмаймиз. Мардон дўсти Фарангиз билан бир мактабда таълим олган, биргалашиб, бежинма-чоқ, копток ўйнашган, сувда олма оқизиб еган лавҳалар ҳам ҳикоядан жой олмаган. Шу билан бирга Мардон билан Парвинани ўлимдан сақлаб қолиш учун уларни қочириб юбормоқчи бўлиб, ўзи ҳалок бўлган Фарангизнинг қиёфасини ҳам ҳикоядан тополмаймиз. Булардан ташқари, ҳақиқат деб Оқсоқол билан баҳслашган ўспирин ҳам ҳикояда кўринмайди.

Ҳикояда сюжет ихчамроқ қилиб олинган. Энда воқеа Соқов севишганларни кўриб қолишидан бошланган. Аммо ҳикояда Соқовнинг таржимаи ҳолига оид материаллар кенгроқ берилган. Бундан ташқари, табиат манзараларининг тасвири ҳикояда ўзининг чиройли аксини топган.

Ҳикоядаги яна бир нарсани олайлик. Оқсоқол Парвинага самимий ҳурмат билан қараган, ўзига муносиб, чиройли, қўҳликкина эканини қайд қилиш билан, «Келин қилганинда қизим дердинг», (376) деб уқтиради Оқсоқол рафиқасига.

Пьесада ёвуз Йигитбоши ҳам ҳикояга қараганда анча мукамал, пухта чиққан. Унинг шафқатсиз қилмишлари драмада кенгроқ ўз аксини топган.

Ҳикояда ҳам, айниқса, пьесада Соқов кўп ярамас ишларни онгли равишда бажо келтиргани ифода этилади. Асарлар охирида эса кечирим сўрайди. Оқсоқол бўлса унинг бошини силаб қўяди. Ёвуз кимсада, дабдурустда бундай жиддий бурилишнинг юз бериши ўқувчиларни ишонтира олмайди. Муаллиф буни тўла асослаб бера олмаганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Умуман олганда, драма ҳикояга нисбатан, анча пухта чиққанлигини, қаҳрамонлар етарли индивидуаллаштирилганлигини айтиб ўтиш адолатдан бўлар эди.

3. «ФОТИМА ВА ЗУҲРА»

Ўлмас Умарбеков юқорида тилга олинган асарлардан ташқари «Жўра қишлоқ» қиссаси асосида «Отилмаган ўқ», «Уруш фарзанди» қиссасидан фойдаланиб, «Ёшлик денгизи» каби пьесаларни ҳам яратган. Лекин алоҳида диққат

га сазовор бўладигани «Фотима ва Зухра» романидир. Бу Ўлмас Умарбековнинг энг сўнгги катта насрий асаридир. Уни ўлим бевақт олиб кетмаганида, муаллиф романини пухта пьесага айлантириб бериши мумкин эди. Афсус, минг афсус. Бу асар жуда саҳнабоплиги билан кўпчиликни қизиқтира оларди. Аммо, буни инценировка қилиб саҳнага чиқариш Рустам Маъдиевга насиб этди. Нима учун? Авваламбор, романдаги кескин воқеа-ҳодисалар, кучли характерлар, ўткир конфликтлар уни ўзига ром қилган эди. Бунинг устига Р.Маъдиевнинг актёрлиги, режиссёрлиги ва драматурглиги романни саҳнага кўчиришда жуда қўл келди.

Муаллиф кириш сўзида тўғри таъкидлаб ўтган: «Асарни мусиқали драма жанрида шакллантириш учун, ихчамлашган ҳолатга олиб келиш учун ҳамма воқеаларни тўлатқис баён этолмадик. Шунинг учун асардаги жуда кўп катта образлар ҳам, айрим воқеалар ҳам намоен бўлмайди. Ушбу саҳна асарида фақатгина Фотима ва Зухранинг тақдирига монанд воқеалар, тафсилотлар баён этилган» (3-бет). Ҳақиқатан ҳам романда бир қанча сюжет линиялари мавжуд. Мана, уларни бир кўздан кечирайлик:

«Шифокор» колхозининг раиси Тешавой Султонов фаолияти, милиция майори Қодир Алиевнинг оиласига оид лавҳалар, уюшган жиноятчилар — Зоқир, Тўхтамурод, Исроилининг ярамас қилмишлари, Одамбой билан бўлган ишларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида пьесалар бўлиши мумкин. Яна вазир ўринбосари Жалилов ҳам, район раҳбари Усмоновлар ҳаётлари ҳам саҳна асарлари учун парчалардир. Аммо Рустам Маъдиев романдаги энг зарур, энг муҳим бўлган эгизак қизларнинг қисматларини ифодалаб тўғри ижодий муносабатда бўлган.

Характерли томони шундаки, у Фотима ва Зухрага оид материалларнинг ҳаммасини олавермаган. Уларнинг қиёфаларини, ички оламларини очишга хизмат қилган, томошабинларни қизиқтирган, ўткир конфликтларга эга бўлган парчалар саҳнага кўчган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, инценировка муаллифи катта бадий насрий асарнинг қули бўлиб қолмаган. Лекин Р.Маъдиев унга зарар бўладиган, унинг роя-

вий-бадий жиҳатларига соя ташлайдиган, қисқа қилиб айтсак, сюжетдан чекинадиган йўлдан бормаган. У романга содиқлигини ёрқин намоеън этган, ҳаттоки қаҳрамонларнинг исмларини ўзгартирмасдан тўғри қилган.

Хўш, романдаги қаҳрамонларнинг қайси жиҳатлари Р.Маъдиевнинг диққат марказида турди?

У биринчи навбатда икки эгизак қизнинг ҳаёт тарзини, адолат учун жонбозлик билан курашишларини, уюшган жиноятчи гуруҳнинг уларга қарши хуружларини ифода этишга аҳамият берди. Улар кимлар эди ўзи?

Фотима ва Зухра хизматчи оиласида бунёдга келганлар. Отаси мактабда математика ўқитувчиси, оддий заҳматкаш инсон. Оналари оламдан ўтиб, болаларнинг бутун тарбияси оталари Абдуллажон зиммасига тушган. Ота икки қизини одобли, меҳнатсевар, маданиятли, иффатли, ор-номусли қилиб тарбиялайди. Аммо ўғли Ҳамидуллага кучи етмай қолади. У безорилар гуруҳига қўшилиб, гиёҳванд, қиморбоз бўлиб кетади. У оиланинг хурсандчилигига соя ташлайди, уни қақшатади, чақир тиканак бўлиб ўртани бузиб туради. Мана қаранг, Абдуллажон Салимовлар оиласида катта байрам. Фотима ҳам, Зухра ҳам ўрта мактабни муваффақиятли битирганлари учун ота уларга зиёфат қилиб бермоқчи. Бундан ташқари, мактабда ҳам битирувчиларнинг тантанали йиғини. Бунда Фотима сўзлаши, оқшишларга сазовор бўлиши кутилмоқда. Шу сабабдан ҳам Фотима бор кийим-кечакларини кийиб, ясаниб олиб, ўзида йўқ шод-хуррам. Минг афсуски, байрам азага айланиб кетади.

Романда Фотиманинг ички туйғулари, шодлиги шундай ифода этилган: «У бутун жудаям хурсанд эди. Ўн йил давом этган ўқиш тугаганидан ё нотаниш, аммо тасаввур қилса бўладиган ажойиб давр — мустақил, эркин талабалик даври бошланаётганиданми... юраги тўлқинланар, йирик қора кўзлари ёниб, чеҳрасидан табассум аримасди. ...Ўйлари, хаёлларига иштиёр бериб юборган эди. Яхши ҳам шундай сердарахт, сергул табиат, шовқин-суронли, қор, ёмғирли, жазира ёзли, муздек булоқли ўлка, ҳаёт бор. ...Келажаги порлоқ бўлишига, бахтли бўлишига ишончи комила эди. У қувончини жиловлай олмай, лабларида та-

бассум билан кўчага чиқди» (51). Мана қаранг, қаҳрамондаги бу ҳолат мусиқали драмадаги ария-қўшиқда ўз аксини қандай топган:

*Тонг отардан таралади туйяуларим,
Қалдирғондек қанот қоқар орзуларим.
Салом, ёшлиқ, салом, баҳор, гуллар фасли,
Қўшиқ бўлиб жаранглайди кулгуларим.*

*Ҳаёт шавқи, иқбол завқи бермас ором,
Дур, нур эрур кўзларимда ёдуларим.
Бунча ширин, мунча гўзал гулгун ҳаёт,
Борлигимни аён айлар кўзгуларим» (6).*

Бу келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, шоир Нормурод Нарзуллаев романдаги ҳаётий ҳодисанинг мазмунини тўла сақлаган ҳолда, уни бузмасдан шеърга солган.

Романда Фотима уйдан чиққандан кейин Рамаз билан учрашади. Икки ошиқ-маъшуқнинг суҳбатлари деярли, айнан мусиқали драмага кирган. Романда Фотиманинг Рамазга нисбатан қандай муносабатда эканлигини ифодаловчи самимий сўзлар бор.

Фотима унинг «тирсагидан» ушлайди. «Хафа қилмоқчи эмасман» (52). Рамазнинг гапларидан, қилмишларидан Фотима жилмаяди. Чуқур муҳаббатини изҳор этган Рамазга: «Шунақа катта гапларни гапирма» (53), деб жавоб қайтаради. Фотима шундай деди-ю, қизариб кетди. Рамаз қулоғига етиб жилмайди. Фотима Рамаз совға қилган олтин пероли авторучка билан қаламни хурсандчилик билан қабул қилганда ҳам қизнинг йигитга бўлган яхши муносабати биланиб турарди. Рамаз ўзининг севгисига акс-садони кутганда қиз: «Тошкентга борганимизда, ўқишга кириб олганимизда гаплашамиз», деган самимий жавобни беради.

Ҳам романда, ҳам драмада севги муаммосига катта аҳамият берилган. Ўлмас Умарбеков романда Фотиманинг севгисини яланғоч қилиб билдириб қўймайди. Аммо унинг ичида яширинган жўшқин муҳаббат борлигини сездириб туради. Р. Маъдиев билан Н. Нарзуллаев эса қаҳра-

моннинг қалбидаги туйғуларини ташқарига чиқариб ифода этади:

*«Хаёлимни парчаларми севги сеҳри,
Нечун қочар тунлараро уйқуларим.
Бовдамисиз, тоғдамисиз, қайлардасиз,
Сизга тамон дил талпинар оҳуларим?!» (6)*

Рамзнинг муҳаббати ташқарига отилиб чиқади. У очиқдан-очиқ қалбидаги туйғуларни тўкиб солади. Йигит қизни кўкларга кўтариб, мақтаб: «Лекин билиб қўй, сенсиз туролмайман» (53), дейишида унинг қалби манаман деб тургандай. Қаҳрамондаги бу ҳолат гўзал ашула билан ижро этилди:

*«Бормисан ё, йўқмисан ё, рўёмисан ё,
Кўзларимга кириб олган зиёмисан ё?
Ёш кўнглимда умидларим гул-гул яшнади,
Мен кирмаган, мен билмаган дунёмисан ё.
Ёшликмисан, севгимисан, гўзаллик рамзи,
Ифбатмисан, ибамисан, ҳаёмисан ё?
Шамал бўлиб изларингдан қувсам майлими,
Паримисан, пайқармисан, Лайломисан ё?
Сўрамасдан келар эмиш қалбга муҳаббат,
Дилим торин майим чертган садомисан ё?
Гул умримга қанот бўлган ёшлик, гўзаллик,
Мен соғинган, мен излаган зебомисан ё?» (8-9)*

Тўғри, бу ерда драма муаллифлари романдаги ҳодисани айнан олишмаган, унга кўр-кўрона ёндашишмаган. Аммо романдаги мотивлардан келиб чиқиб, қаҳрамон қалбини кенгроқ очишга сазовор бўлганлар.

Ҳаётнинг нотекислигини кўринг! Гўзал Фотимани безорилар олиб қочиб кетиб, номусига тегадилар, уни маънавий жиҳатдан бадном қиладилар.

Муаллиф бу фожиали ҳодисани жуда таъсирли қилиб берган, уни кўрган томошабин кўзига ёш олмаслиги, безори бангиларга қаҳрини сочмаслиги мумкин эмас. Драмада Фотиманинг безорилар ҳузурда бўлиши, уларнинг муносабати худди романдагидек тасвирланган. Фотима номусини сақлаб қолиш учун олиб борган кураши, аммо ожизлик қилиб қолишлари саҳнада ёрқин ифодасини топган.

Фотиманинг ўзини осий саҳнаси ҳам романдаги воқеани айнан эслатади. Бу ерда муаллифлар икки нарсага диққат-эътиборларини қаратганлар. Биринчидан, Фоти ма ҳаётининг сўнгги дамларида юрагидаги бор нарсани тўкиб солганига урғу қиладилар. Бу ҳол ҳар икки асарда ҳам ўзининг ҳаяжонли аксини топиб, чуқур психологизм руҳи билан сурорилаган.

•Наҳотки, ҳайвонсифат бу махлуқларни ер кўтариб юрса? Ер. Нега сен яхшини ҳам, ёмонни ҳам ўз бағрингга оласан. Нега ёмонни ютиб, яхшини кафтингга олиб юрмайсан. Ҳаммага баравар сахийлик қиласан. Йўқ! Йўқ! Яхшига сахийлигинг кам. Баравар бўлганида мени хўрлаётган иблислар билан бирга мени ҳам қаърингга ютмасмидинг. Қиз бошимни эгиб қўйдинг. Энди буткул кўтаролмайман. Бу ҳаётда бугун менинг сўнгги куним. Мен кўп яшамоқчи эдим. Ҳаммага, Она ер, сенга ҳам яхшилик қилмоқчи эдим. Афсусл! Ўзимни ўлдирмоқчи эмасдим. Мени ўлдиришди. Ифлос кўллар, бадҳид оғизлар онам эркалаб улгурмаган, аллааб силамаган вужудимни ҳаром қилдилар. Ўн гулидан бир гули очилмай хазон бўлган бу бахти қаро Фотимани ортиқ хўрламагин, ўз паноҳингга олгин, худойим. ... Адажон! Зуҳра!... Қай кўз билан сизларга боқардим» (14-15). Бу оддий сўзлар эмас. Умуминсоний масала олдинга сурилган. Ҳаётда адолатсизликка қарши бош кўтарилган. Инсоф, диёнатга чорланган.

Иккинчи, жиддий муаммо бу — Фотиманинг ёзиб қолдирган хатидир. Бу хат олдин изҳор этилган қалб дардининг давоми ва ривож, унинг исёнидир. Шу билан бирга бу хат бўлиб ўтган мудҳиш ҳодисанинг таърифи ҳамда отаси ва сингласига бўлган меҳрининг, рамхўрлигининг жулшқин ифодасидир.

Ўлмас Умарбеков ҳам, Р.Маъдиев ҳам Фотима билан абадий хайрлашиб кетмайдилар. Улар қаҳрамоннинг руҳини асарларга олиб кириб, Зуҳра билан учраштириб, Фотиманинг олижаноблигини яна бир карра очиб беришга уринганлар. Драманинг охири кўринишида Фотима Зуҳрага икки хил тарзда намоён бўлади. Биринчиси — туш орқали. Зуҳра ҳовлидаги сўрида ухлаб ётганида тушига Фотима киради. Туш реал ҳаёт сифатида саҳнада гавда-

ланади. Фотима ашула айтаётган бўлади. Романда эса сал бошқачароқ. Зухра опасининг хатига яна мурожаат қилганда Фотиманинг ширали овози янграйди. Бу ҳол унинг хаёлига Фотимани келтиради. «Дераза олдида ироқи дўпи, атлас кўйлак кийган Фотима турарди. Майда ўрилган сочларининг ярмини у негадир кўкрагига ташлаб олибди. Битта ўримни эса бармоғига ўраб Зухрага кўрсатаётти.

«Сенинг ҳам сочингни шунақа ўриб қўяйми? Юр! Бу ёққа чиқ! Мен сочингни ўраман, сен бекор ўтирмай ўсма эзасан. Юра қол. Фотима уни имлаб тисарилади» (187). Худди шу эпизод деярли айнан драмага киритилган. Фарқ шундаки, романда Фотимани хаёлига келтирса, драмада уни тушида кўради. Романда отасини қидирса, драмада сесканиб уйғониб кетади. Бундай икки вариант ҳам бадий асарлар учун хос. Р.Маъдиев қабристонда юз берган ҳодисаларни Абдулла муаллимнинг ҳовлисига олиб ўтади. Қабрда Зухра айтган: «Нима қилай, қаерда бўлмай, кўз олдимдасизлар» (187), деган сўзлар билан бошланган монолог Зухра томонидан ҳовлида изҳор этилади. Қабристондаги иккита мусича билан Зухранинг учрашуви, ҳам ҳовлига олиб ўтилади. Икки қушнинг Зухранинг мардлиги ҳақидаги диалог ҳам шу ерда юз беради

Мусичалар — қушлар фаришталар сифатида талқин қилинган. Булар Фотиманинг Зухра ҳузурига қачон боришидан, қаерга келишидан хабар берадилар.

«Ҳовлининг этагидаги ҳув анави мажнунтолни кўраяпсанми? Қизлар мажнунтол тагида ўтиришади. Фотима жой ҳозирлайди. Зухра қўлида ёқиглиқ шам билан мажнунтол тагига келиб уч марта Фотимани чақирса, Фотима уни эшитади ва шу заҳотиёқ иккалови бир-бирини кўради» (40). Романда ҳам худди шундай берилган (189).

Шунга ўхшаш, яъни Зухра уч марта чақирганда Фотима ҳозир бўлади. Унинг биринчи гапи — «Зухра, сингилгинам!» (40). Бу сўзлар романдан айнан олинган. Опа-сингилнинг самимий, юракдан отилиб чиққан сўзларининг берилиши пьесанинг савиясини кўтарган, драматизмининг кучайтирган, саҳнавийликни оширган. Мана эшитгайлик, ўқийлик.

«Фотима: — Менман, Зухра, менман! (Фотима қўлини чўзиб Зухрага интилади).

Зухра: — Фотима, жонгинам! Қанчалик хурсандлигимни билсанг эди...

Фотима: — Мен ҳам Зухра. Мен сени ҳар доим кўраман. Кечалари бир зумгина кўзларинг илинганда кўраман. Тепангда бўламан, сочларингдан силайман. Сен буни билмайсан...

Зухра: — Фотима, бу сенмисан, ўзи. Нега қучоқламоқчи бўлсам истамаяпсан. Нега кўзларинг қизил бўлиб ёнапти?

Фотима (кулиб), — Хавотир олма, мен Фотимаман. Барримга сени босолмайман. Чунки мен руҳман... Фаришталар менга айтишди. Қабристонга бориб тураркансан. Иккимизга раҳм қилиб бизни учраштираяпти. Мен улардан миннатдорман» (41).

Фотиманинг Зухрага бўлган бундай чексиз муҳаббатидан Н. Нарзуллаев фойдаланиб, арияни яратади:

*«Сочларим толим-толим,
майдалаб ўргим келур,
Созинганман жонимни
бир тўйиб кўргим келур.
Менинг оппоқ фариштам,
умидим Зухрасисан.
Қалбим мулки — давлатим,
армоним дунёсисан.
Кўзларимнинг зиёси,
ёдуларим сен билан.
Мен талпиниб етмаган
орзуларим сен билан.
Менга насиб этмаган
умрим бўлсин сен билан.
Мангулик муҳаббатим,
Меҳрим бўлсин сен билан.
Ўсма қўйиб қошимга
сочим майда ўрайман.
Худойимдан сен учун
узоқ умр сўрайман.
Гўзалликда, мардликда
ўзинг танҳо бўлиб қал.
Умидим осмонида
Сўнмас «Зухро» бўлиб қал» (38).*

Маълумки, опаси сингласининг ғаламисларга қарши мардона курашганини фаришталардан эшитган. Шунинг учун ҳам Фотима Зухранинг қаҳрамонлигини мадҳ этади.

Р.Маъдиев романдаги мусиқали драма учун мос тушадиган турли халқлар ўртасидаги ашула, ўйин, рақслардан сюжет оқимини ривожлантирадиган, қаҳрамонларнинг моҳиятини очишга хизмат қиладиган лавҳалардан ўринли фойдаланган. Романда қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Муножотни эслатадиган сеҳрли куй янграй бошлади. Зухра ким чалаётганини кўрди. Юраги ловуллаб турган қизлардан бири эди у ...бешикка ўхшаган катта қутининг олтин торларини чертарди у. Кўп ўтмай куй ҳамманинг эътиборини тортди. Зухрани ҳам сеҳрлай бошлади. Унда, бу куйда ҳамманинг нозик ҳис-туйғулари ўз аксини топган эди. У гўё майин овозда ҳамманинг дардини айтиб йиғларди, ҳаммага чиндан сабр-тоқат тиларди» (194). Шунинг ўзи ашула айтиш лозим деб даъват этгандай. Мусиқали драмага бу жуда ҳам қўл келди. Шоиримиз бунга боп ашулани ёзиб берди:

*«Оқ қушлар, тикиқ қушлар,
Парвези дилни ҳушлар.
Тунда биз кўрган тушлар
Сўтилмасин маржоним,
Қайда экан, ёр жоним.
Кўкка тўйиб боқсалар,
Қошларини қоқсалар,
Ишқ оловин ёқсалар
Сўтилмасин маржоним,
Қайда экан, ёр жоним.
Оқ қушлар, ҳур қизлармиз,
Ширин-шакар сўзлармиз,
Манзу чўлпон кўзлармиз,
Сўтилмасин маржоним,
Қайда экан, ёр жоним.
Ҳаёлиги — оқлиги
Оппоқлиги — поклиги,
Жонни олар шўхлиги,
Сўтилмасин маржоним,
Қайда экан, ёр жоним.
Бизлар — Мамоҳавомиз,*

*Фариштамиз — Зебомиз.
Сеҳрли сўз — навомиз,
Сўтилмасин маржоним,
Ташлаб кетманг, ёржоним!* (42).

Романда ҳам, драмада ҳам ашула — куйдан кейин рақс авжига чиқади.

«...Қизлар ўртага тушишди. Ҳар ким бу жанговор куйни ўзича тушуниб, ўйнай бошлади. Зухра умрида бундай алам ва ғазаб тўла рақсларни кўрмаган эди. Уни Фотиманинг ўзи ҳам ҳайратга солди. ...Фотима қиличбозликда тенги бўлмаган афсонавий Рустамдек бўлиб кетди. Боягина қизариб турган кўзлари олов пуркаб ёнди, қўллари олтин қилич бўлиб куй оҳангига мос ҳавони кеса бошладди» (194).

Худди шу тасвирдаги ҳолат саҳнага олиниб, унга жон ато этилди, драматик ҳаракат кучайтирилди. Турли хилдаги, ҳатто ҳинд ва турк рақслари ҳам амалга оширилди. Бу рақсларда уларнинг дардлари, орзулари ўз ифодасини топган. Саҳнада гўзал рақслар ансамбили пайдо бўлади. Бу Ўлмас Умарбеков воясининг — ниятининг яхши амалий кўриниши эди.

Драма ҳаёдаги Фотима билан Зухранинг кайралишиб қолиши билан тугайди. Аммо асар Фотиманинг абадий яшашига, Зухранинг ўз ниятига етишишига урғу қилиниши билан оптимистик руҳда тамомланади. Фотиманинг ҳам руҳий тақдири шу билан охирига етказилади. Лекин роман бу билан якунланмайди. Республика прокурорининг махсус ишлар бўйича терговчиси Қодир Алиев, лейтенант Имомовларнинг муттаҳамларга, гиёҳвандларга қарши кураши давом эттирилади, ғаламисларнинг тақдирлари, қилмишлари очиб берилади, улар адолатли жазоларга йўлиққанликлари ифода этилади. Албатта, буларни Р.Маъдиев олиши шарт эмас. Аммо у бошқа қаҳрамонларнинг қиёфаларини, қисматларини тўлароқ қамраб кўрсатишга жиддий ҳаракат қилди.

Булардан бири Зухрадир. Бу қиз кўп жиҳатдан опасини эслатади. Содиқлик, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик, меҳнатсеварлик ҳам Зухрага хосдир. Аммо уларда бир-биридан фарқ қиладиган хусусиятлар ҳам йўқ эмас. Фотима

Ўқишга жуда берилган бўлган. Шу сабабдан ҳам ўрта мактабни медал билан тугатган. Зухра гарчи опасидек ўқимаган бўлса ҳам, илм олишга интиланган, ўзини кўпроқ жисмоний меҳнатга урган, ҳеч қандай юмуш ундан қочиб қутилмас эди. Отаси бозорга мен билан ким боради, деганда отилиб чиққан ҳам Зухра. Шу билан бирга у ўзини жисмоний жиҳатдан чиниқтиришга, кўрқмасдан, дадиллик билан ҳаракат қилишга ўргатади. Шаддодлик, довюраклик ҳам унга хос. Шу сабабдан ҳам Зухра ҳақсизлик, адолатсизликни кўрса фигони фалакка кўтариларди. Бугина эмас, уларга қарши мардона равишда курашга ўзини чорларди. Бу фазилятлари билан у опасидан ажралиб туради.

Бунга ишониш учун қуйидаги диалогни келтирсак, старли бўлар деб ўйлаймиз:

«Зухра: — Фотима! Сени қийнаганлардан қасос олаяпман.

Фотима: — Биламан. Миннатдорман сендан Зухра, лекин қўй, старли. Бу шаштингдан қайт. Мен уларни унутдим, сен ҳам унут.

Зухра: — Йўқ, уларни деб сен ҳаётдан кўз юмдинг. Адам, акам уларнинг қўлида азоб чекиб ўлдилар. Уларнинг яшашга ҳаққи йўқ.

Фотима: — Билсанг адам ҳам уларни унутдилар. ... Зухра, сингилгинам, ўзингни асра... Улар кўпчилик, сен ҳам менинг кунимга тушишингни истамайман. Адамлар учун, мен учун сен яшашинг керак» (43).

Терговчи А.Алиев Фотимага ўхшаш фикрларни изҳор этганда ҳам Зухранинг қатъий жавобини эшитган: «Умуман, менинг милицияга, прокурорга, судга — ҳеч кимга ишончим йўқ. Фотиманинг қотилларини ўзимиз топамиз» (21).

Мана сизга дадилликнинг, довюракликнинг ёрқин нишонаси. Зухранинг бу соҳадаги мардлиги Рамз билан бўлган суҳбатда янада ёрқин намоён бўлади.

«Зухра: — ... Шошмай туришсин, қотилларни ўзим топаман.

Рамз: — Нима, ўзинг топасан? (ажабланиб)

Зухра: — Ҳа.

Рамз: — Эсингни ебсан! Сени ҳам ўлдириб кетишадик. Уларни билмас экансан.

Зухра: — ... Мен сендан зарур бўлиб қолса ёрдам бера-санми, демоқчи эдим, холос.

Рамз: — Зухра, тушун, улар кўпчилик... Иккаламизни ҳам бўғизлаб кетишади.

Зухра: — Бўлди, тушунарли. Гапимиз шу ерда қолсин. Ҳеч кимга айтиб юрма. Сенга жавоб...» (33).

Мана, икки қалбнинг икки хил кўриниши. Севгилсини ғаламислар нобуд қилишганини Зухра Рамзга болаб тушунтирган. Агарда унда қилча виждон бўлса ёки муҳаббатининг қадрига ета олса эди, у Зухра томонида астойдил туриб, қотилларга қарши курашган бўларди. Эркак бўлатуриб, аёллардан баттар иш қилди. Зухрадан намуна ололмади. Унинг довжураклиги Рамзнинг юрагида мардлик учқунини ҳам ёқа олмади. У тепса-тебранмас ҳолда, қўрқув оламида титраб тураверди. Гўё жанг майдонига бир қадам кирадиган бўлса, уни қотиллар бўғизлаб ташлаётгандай ҳис қилди ўзини. Шундан кейин кимнинг белида белбоғи бор, деган ҳақли савол турилади. Зухра маънавий жиҳатдан Рамзнинг белбоғини ечиб ташлагандай, ҳақиқий эркаклар боғлайдиган белбоғ унга ҳайф, деган хулосага келади у. Шу сабабдан ҳам у Рамзнинг гапини бўлиб: «Бўлди, бас! Хайр» (33), деб жўнатиб юборади. Мардлар белбоғини маҳкам боғлаб олган Зухранинг опаси, отаси учун ўч олишини, қотилларга берган қақшатқич зарбасини кўрган, эшитган ҳар бир одам лол қолади.

Ашаддий қотил Одамбойни тузовига илинтириб, ўзининг хайрли йўлига солишини кузатайлик. Зухра кечаси унинг ҳовлисига кириб, маст бўлиб ухлаб ётган Одамбойни усталик билан қўл-оёғини боғлаб, унга пичоқ ўқталиб туриши қонхўрнинг эс хонасини чиқариб юборади. Одамбойнинг ўлими аниқ бўлиб қолганда, унга онаси асқотади. «Она ... Одамбой, менга қара, оқ сутим ҳаққи Зухрани алдама. Акасини унга ўзинг кўрсат» (35). Зухранинг нияти ҳам шунга эришиш эди. Одамбой сирли ғорга Зухрани бошлаб бориб, отасининг, акасининг жасадларини топиб беради.

Зухра кўрсатган яна бир мардлик эртақ бўлса арзийди. У раис Тешабой Султоновнинг шаҳардаги ҳовлисида беркиниб, майшат қилиб ётган отасининг қотиллари Зо-

кир ва Тухтамурадларнинг икки фоҳиша аёл билан маст-аластлигида, аёлларни жўнатиб юбориб, қўл-оёқларини боғлаб, уйига ўт қўйиб юборади. Бундай жасоратни Зуҳрадай одамгина бажо келтириши мумкин.

Зуҳранинг бу хайрли иши терговчиларнинг ҳам оғирини енгил қилди. Агарда бу ҳодиса юз бермаганда эди, милиция ходимларининг бошлари қотиб юрарди. Қотиллар эса уларни кўп овора қилган бўларди. Майор Алиевнинг эътироф этиши ҳам бежиз эмас. «...Уйига ўт қўйиб кетмаганида, биз уларни ҳали-бери излардик. Хайрият, уларни тирикчилигида ушладик» (34).

Шу ҳодисанинг рўй бериш жараёни романда батафсил ифода этилади. Драмада фақат қисқа ҳикоя қилинган, холос. Саҳна асарида ҳам Зуҳранинг фаолиятидаги бу муҳим ҳодиса кўрсатилса, фойдадан холи бўлмас эди, саҳнавийлик ошарди, томошабинларнинг қизиқиши ортарди, конфликт эса яна ҳам зўрарди.

Зуҳранинг қилган ишлари булар билан чекланмайди. Унинг, айниқса, опаси, отаси, акасига бўлган муносабатлари, милиция ходимларига берган баҳолари характерининг янги қирраларини очишга хизмат қилган. Фотима ва Абдулажон муаллим устида гап кетганда унинг орзидан бол томарди. Ҳамидуллани таърифлашда эса қаҳр билан муҳаббатнинг омиктасини кўрамиз. Милиция ходимлари ҳақида асосан танқидий мулоҳазалар билдирилади. Зуҳранинг бу хусусиятлари ҳам романдаги гоя, бадиийликка асло соя ташламайди. Улардан келиб чиқиб қаҳрамонни ҳаракатга солган муаллиф.

Опа-сингил бир-бирига шундай яқинки, улар бир-бирлари билан қалтис ҳазил ҳам қиладилар, шу билан бирга кадрдонликларини ҳам изҳор этадилар.

Зуҳра: — Товуқларга дон сепдим, молларга овқат бердим. Ҳамма иш бажариди, маликам.

Фотима: — Вой-вой, нега малика дейсан? (Ҳазил аралаш сўрини айланиб қувлашади). Нега қочирим қилаяпсан?

Зуҳра: — Ҳамма ишни мен қилганимдан кейин сен маликасанда. ... Фотимажон, бугун жуда чиройли кийиниб олибсанми?

Фотима: — Сен ҳам кийин, биров қўлингдан тутдими?

Зухра: — Бизга шу кийим ҳам бўлаверади. Фермабоп. Сен энди учрашувлар дегандай? (Фотимага тегажорлик қилади).

Фотима (жаҳди чиқади): Жинни, ажир бутун мажлис бўлади. (уни қувлайди)» (5-6). Аммо Зухранинг опасига муҳаббатини, юқорида айтганимиздек, сўзлар билан айтиб тамом қилиб бўлмайди. Муаллиф опасидан ажраб қолгандан кейинги вазиятни, азоб-уқубатини жуда таъсирли ифодалаган.

Зухранинг беихтиёр бақририб юборишлари, Фотима! Опажон! Фотима! Фотима! (10) деган ҳаяжонли овозида унинг қалбидаги жўшқин қайғу-алами ташқарига ўқдай отилиб чиқади. Зухра Фотимасиз яшашни кўз олдига келтира олмайди. Усиз ҳаётининг мазмуни йўқдек. Муҳаббат қалбида абадий ҳукмрон эди. Буни биз асарнинг бутун сюжети давомида сезиб, ҳис қилиб борамиз.

Айниқса, унинг опаси билан руҳан учрашгандаги шодлик ҳолатини олсангиз, ҳайратга тушасиз.

*«Сен — Фотима, мен — Зухраман, эгизак эдик,
Бир жон, бир тан, битта жигар, қўш юрак эдик.
Қўшчинорнинг илдизига болта урдилар,
Шаҳимиздан айирдилар, қўш терак эдик.
Нечун мени ўзгинангдан этдинг сен жудо,
Бошгинамда борми эди бу хўрлик, бало?
Танҳаликнинг азобидан инграйди кўнглим,
Баҳорингни хазон этмиш кутмаган ўлим.
Эзулик деб ёш жонингни қурбон айладинг,
Фотимажон, сен қайдасан, бўзлаб изларман,
Изларингни ўпайин деб, излаб бўзларман» (23).*

Бу яратилган қўшиқ романнинг руҳига, мазмунига, қаҳрамон характериға айнан мос тушади. Романда сингил опасини сотиниб юришлари, уни излаб қабристонларға боришлари, дард чекишлари драмада бадий поэтик шаклини топган. Драмада шу хилдаги мазмун билан айтилган кейинги қўшиқ сюжетни ривожлантиради, кенгайтиради, қаҳрамоннинг қалбидаги қайғу-аламни янада бўрттиради.

*«Елвиз, танҳо айладинг нечун,
Мени жудо айладинг нечун»*

Ўзинг кетиб боқий дунёга,
Мен қолдим-ку дарду балога,
Силайди ким азиз бошимни,
Ким артади кўзда ёшимни.
Балолардан қутқаргин мени,
Еру кўкдан излайман сени.
Кўзларимнинг гавҳари эдинг,
Сўзларимнинг зарғари ўзинг
Сулувеликда барно эдинг сен,
Дўстлар ичида доно эдинг сен.
Ғунча эдинг, очилмай кетдинг,
Бағрингни кенг очолмай кетдинг.
Пок руҳингдан куч оларман,
Сен-чун мен ўч оларман.
Мен борманки, уйзоқ, тириксан,
Ҳаётимга мангу шериксан» (29).

Бу кўшиқда етти нарса кўзда тутилган. Биринчидан, Фотима дугоналар ичида «доно», энг билимдон сифатида тақдим этилган. Иккинчидан бўлса, олдинги ашгуласидаги мотивлар, яъни қайғу-алами янгича поэтик шаклда ифода этилган. Учинчидан, қайғу-алами кучайтирилган ҳолда ўз аксини топган. Тўртинчидан, Зухра Фотимани ўзининг мададкори, суянчиси, илҳом берадиган шахс сифатида тақдим этган. Бешинчидан, Фотима унинг ҳаётида ўрناق кўрсатадиган, унга ҳамиша таълим берадиган инсондай намоён бўлган. Олтинчидан, Фотима унинг қалбида мангу яшашни мадҳ этилган. Еттинчидан бўлса, қотиллардан қасос олиш, ўч олиш ҳамиша унинг фаолияти марказида туриши қайд қилинган.

Зухранинг дарди беқисс. «Адажон, Фотима! Бир марта бўлса ҳам келинлар ... Сизларни эса кўргим келади, гапирадиган гапларим кўп» (39), деб Зухра зор-зор кетади. Шу сабабдан ҳам у «Фотимани кўриш учун ҳамма нарсага тайёр» (39) эди. Фотима нариги дунёда отаси, онасини кўрадиган бўлса, Зухранинг илтимоси характерлидир. «Мендан салом айт. Сизни жуда-жуда соғинган де» (43). Сингил опаси билан кўришганда қандай хурсанд бўлса, у ғойиб бўлиб қолганда шунчалик азоб-уқубат гирдобига шўнғиб кетади.

«Фотима! Фотима! Тўхта мени ёлғиз ташлаб кетма!» (43).

Зухра отасига нисбатан меҳрибонликни, ғамхўрликни кўрсатишда намуна бўла олади, десак хато бўлмас. Фотимадан ажраб қолишганда Зухранинг Абдуллажонга ниҳоятда меҳри товланиб, уни эҳтиёт қилади. Отаси йўқолиб қолганда унинг изгириб чекишлари жуда таъсирли чиққан. Отага меҳри «Зухрада қандай бир илоҳий...» (34) кучни пайдо қилади. Шу сабабдан ҳам у ҳеч нарсадан чекинмай, ўзини дўзах алангасига уради. Ундан тирик, ғолибона чиқади.

Зухрага куч баришлаган омиллардан яна бири — акаси Ҳамидулланинг тақдирига нисбатан муносабати эди. Фотимани зўрлашганда ўша ҳовлида акасининг бўлганлиги, аммо опасига ёрдам бермаганлигини эшитиб, қаҳру-ғазаби фалакка кўтарилади. «Ҳамидуллангизни ўзим ўша устунга осаман» (18). Аммо Фотимани хароб қилишда унинг шахсан иштироки йўқлигидан хабар топган Зухрада ўзгаришлар содир бўлмаслиги мумкин эмас. Айниқса, қасос олиш ўти билан кетган акасига нисбатан ачиниш, уни балодан қутқариб қолиш нияти Зухрада аста-секин товланиб боради. Чунки ўч олмоқчи бўлган Ҳамидулла ҳам шерикларининг қурбонига айланади.

Ўлмас Умарбеков ҳам, Р.Маъдиев ҳам замоннинг фожиасини Ҳамидулла образида ҳам кўрсата олганлар. У қиморвоз, ароқхўр бўлиб туғилмаган. Дуруст инсон бўлиб етишган. Аммо қозонга яқин юриб, қорасини юқтириб олади. Мана, ўздан эшитайлик: «Фотима! Сингилгинам! Мени, кечир. ... Уларга мен сени ютқазган эканман: Мен аҳмоқ эканман. Мен аҳмоқ эканман. Кайфу сафога берилиб, одамийлик қиёфасини йўқотган иблис эканман. Йўлдан адашган йтман. Бу кунимдан ўлганим афзал. Мен ўчингни оламан. Уларни соғ қўймайман. Ада, соғ қўймайман. Ада! Зухра! (Адасининг оёғига йиқилиб йиғлайди). Мастликда нима бўлганини билмаганман. Энди мен уларни ўлдираман. Ҳаммасини битта-биттадан осаман» (25).

Шу луқманинг ўзидаёқ Ҳамидулланинг бутун қиёфаси мана-ман деб кўриниб турибди. Акасидаги жиддий ўзгаришларни сезган сингил унга боқишга, йўқолиб қолганда жон ачитиб, уни ҳимоя қилишга, астойдил излашга уринган. Унинг учун ўч олишга муваффақ бўлган. Ҳамидулла ўзининг ўлими билан виждонини поклаб, оила сафига қай-

тади. Бу ўринда ҳам романдаги лавҳалар драмага кириб борган, уни бойитган.

Зухранинг орган ходимларига ҳам муносабати ўзгариб борган. Шу ўзгариш қаҳрамондаги онгнинг эволюция сифатида эмас, балки асосан улар яхшироқ ишлаб, ҳақиқат йўлига тушиб олиб, қотилларни топа олиш санъатини эгаллаб олишлари туфайли юз беради. Олдин унинг сўзларига қулоқ солайлик: «Қотиллар юрибди. ... Мени кечиринг, сиз ҳам уларни топа олишингизга ишонмайман» (22). Зухра бундай аччиқ ҳақиқатга бирдан ёки енгил-елпи қараши орқали келгани йўқ. Чунки милиция ходимлари опаси Фотиманинг қотилини топиш йўлида ҳали бирор бир ижобий иш қила олмаганлар. Буни улар ҳам инкор қилмайдилар, ачиниб, бу нуқсонларини бўйинларига оладилар. «Уят, милиция ходимлари учун бундан ортиқ иснод борми? Кетма-кет қурбонлар бўлаверса-ю, жиноятчилар ялло қилиб юраверса» (28), дейди майор Алиев. Шундай бўлгандан кейин Зухрада уларга нисбатан қандай қилиб ҳам меҳр уйғонсин?

Шуниси характерлики, Зухра милиция ходимларини қаттиқ танқид қилишига қарамасдан, улар Зухрага нисбатан адолатли, ҳаққоний қарашлардан воз кечмайдилар, бор гапни айтишдан тортинмайдилар:

«Исмоилов: — Ҳаммадан ҳам Зухрага оғир бўлди, ўртоқ майор.

Алиев: — Оғирлик ҳам гапми, фил ҳам кўтаролмайди бундай андуҳни» (28).

Аммо орган хизматчиларида жонланиш бошлангандан кейин, тетик, зийрак Зухра ҳақиқатни кўриб, муносабатларига илиқлик кириб боради.

Алиевлар жиноятнинг калитини топа бошлагани, Тешабой Султоновнинг бошқа аёл Шоҳидага ҳам Фотимага берган соатни совға қилганлигини, раиснинг бузуқчилигини аниқлаб олишлари Зухра қалбида ишонч учқунини пайдо қила бошлайди. Отасининг ов пичорини қаллоб Зокирнинг уйидан топиб келишлари, унинг ишлатганлиги ҳақидаги ҳаққоний хабар ҳам Зухрада ишонч туйғуларини оширган.

Бундан ташқари, улар Ҳамидулла отаси билан эмас, ўзи ёлғиз чиқиб кетганлигини аниқлашлари Зухрага жуда

маъкул тушиши ҳам бежиз эмас. Барча фалокатларнинг илҳомчиси колхоз раиси эканлигини исбот қилган орган одамлари эканлигини, жиноятчилар қўлга олинганлигини билган Зухрада ички бир севинч тугъни пайдо бўлганлигини пайқаш қийин эмас эди.

Шу сабабдан ҳам Зухра Алиевнинг республика прокуратурасида муҳим ишлар бўйича тергов бўлимининг бошлиғи қилиб тайинланганлигини эшитиб хурсанд бўлади. Зухра ва Алиевлар худди ота-боладай бўлиб қолишлари ҳам бежиз эмас. Майорнинг мана бу гапи чин юракдан отилиб чиққанлигига ишонч ҳосил қиламиз: «У менинг ўз қизимдай бўлиб қолди» (37).

Ўлмас Умарбеков ўз романида муҳим масалани кўтариб, жамоатчиликнинг диққат-эътиборини қаратади. Бу халқнинг бошига битган бало — уюшган жиноятчилар гуруҳига қарши курашдан иборат. Муаллифлар шўро даврида иддиз отган, бу чуқур иллатни кенг акс эттиришган, унинг халққа, жамиятга етказган чексиз зарарларини асослаб, исботлаб ифода эта олганлар. Бунга «Шифокор» колхозининг раисини асос қилиб олиб, унинг бутун жирканч башарасини очиб бериб, томошабинларда қаҳр уйрота олганлар. Бундай юзаки қарасангиз, битта колхознинг раиси нима иш ҳам қила оларди, деган хаёлга боришингиз мумкин. Раиснинг кучи шундаки, у юқори ташкиллар билан боғланган, уларнинг раҳбарларидан мадад олиб турган. Шу сабабдан ҳам у катта зараркундалик ишларини қила олган.

Султоновнинг бутун куч-қуввати, қўлининг узунлиги айрим раҳбарлар билан боғлиқлигида эди. Ахир, Тешабой Султонов депутат бўлиб сайланиши ҳам, колхозда узоқ вақт раҳбар бўлиб туриши ҳам, хоҳлаган қинғир ишларини қилиши ҳам ўша дўст-раҳбарларнинг кўмағи туфайли юз берган. «Унинг томири бақувват» (17), деган Исмоиловнинг гапида жон борлиги аниқ. Шу йўсинда улар кўпчилик бўлиб, бир ашаддий гуруҳга айланиб қолишган. Чунки Тешабойнинг бир томири республика ички ишлар вазирининг ўринбосари Жалоловга, иккинчи томири район раҳбари Усмоновга, яна бир катта томири Тошкентдаги қулидан иш келадиган катталарга бориб туташади. Хўш, нима

учун мансабдор шахслар колхоз раиси билан боғлиб қолганлар, унинг айтганларини бажаришга мажбур бўлганлар? Бунинг асосий сабаби Тешабой уларга томизиб турган. Оқиб турган ҳаром маблағ амалдорларни унга қарам қилиб қўйган. Агарда улардан кўмак бўлмаса, раис булоқнинг оғзини бекитиб қўйишига ақллари етарди.

Ҳўш, уларни таъминлаб турган ҳамда қинғир ишларига сарф қилинган катта даромадни раис қаердан ҳам топти? Тешабой экилган кўкнориларини пуллаб, миллион-миллион бойлик орттиради. Шу сабабдан ҳам у ўзига хон, ўзига бек бўлиб кетади. Пул топилиб тургандан кейин унинг атрофига муттаҳамлар йиғилиши ҳам муқаррар. Одамбой, Зокир Тўхтамурад, Исроил каби қонхўрларга томиб турган ҳаром пул уларни қутиртиради, хўжайинининг қуларига айлантиради. Шоҳида Луқмоновага соат совға қилиб, уни эридан ажратиб, ўйнашига айлантирган, амалдорларга қўшиб қўймоқчи бўлган ҳам шу разил Тешабой Султоновдир. Унинг ярамас ишларини гапириб тамом қилиб бўлмайди. Шоҳидани, Абдуллажонни, Ҳамидуллани, «Ўзбекбирлашув» экспедитори Ашуралини ўлдириб юборган ҳам шу махлуқ.

Фотимани сиртмоғига илантириш учун унга олтин соат бериши ҳам ифлос қилмишининг нишонаси эди. Уни бадном қилишга имконият туғдирган ҳам ўша разил. Муаллиф унинг шафқатсизлигини исботлаш учун яна бир детални келтиради. Фермадаги буқа ечилиб кетиб, раиснинг отини сузгани учун отбоқар Алиқулни яланғоч қилиб роса қамчилатган.

Асар қаҳрамонларидан бири «Она: — Биламан, Одамбойда гуноҳ кўп. Нима ёмонлик қилган бўлса, раиснинг гапи билан қилган. Раис ҳаром одам, у дўзахи. Одамбойнинг отасини ҳам, ўзини ҳам хароб қилган, тўғри йўлдан қайирган шу раис... Айб раисда. У бор экан, ҳали кўп одам қақшайди» (35), деб фиғон чекади. Бугина эмас. Муаллим Абдуллажоннинг фарзанди Ҳамидуллани хароб қилиб, ичкилик, гиёҳвандликка ўргатиб, гумдон қилган ҳам шу риёкор.

Тешабой давлатни алдаб, кўзбўямачилик қилишда ҳам устаси фаранг. Кўкнори майдонидаги ҳамма ҳосилни ўзи

йириб олиб, урвоғини ҳам қолдирмасдан раҳбарларга гиёҳвандлик ҳосили тўғрисида нотўғри ахборот бериб, лақиллатиши ҳам унинг табиатига хос эди. Аммо у ўзини ҳимоя қилишда, оиласига ғамхўрлик кўрсатишда дўстлари ичида ажралиб турарди. Дўпписи тор келиб қолганда бола-чақасини катта бойлик билан Самарқандга қочириб юбориб, ўзи эса юрга кириб қойиб бўлиб кетганига нима дейсиз? Шундай кимсаларни муҳофаза қилиб юрган органининг айрим раҳбарларига ҳалол, пок, ҳақгўй ходимларнинг ёқмаслиги турган гап. Майор Қодир Алиев жиноятчиларга қарши катта ишларни бошлаб юборганда, уни вазифасидан четлаштириб қўйишлари ҳам ғирром қилмишининг маҳсули эди. Қаҳрамонлардан бири айтганидек: «Кимгадир қотиллар топилмагани маъқул» (33).

Муаллифлар шўро давридаги бундай ҳақсизликларни қаттиқ қоралаб, мустақиллик шабадаси эса бошлаганда Алиевнинг олдинги вазифасидан ҳам юқори лавозимга тайинланишини тасвирлаб адолат нури кенг кеза бошлаганини ифодаламоқчи бўладилар.

Бундан ташқари, уюшган жиноятчилик ва гиёҳвандликка қарши ҳукуматнинг маҳсус Қарори чиқиши, муаллифларнинг бунга алоҳида аҳамият беришларидан мақсад ҳам мустақилликнинг афзаллигини намойиш этишдир.

Драманинг бутун сюжет мазмунидан қуйидаги хулоса келиб чиқади:

*Яхшиликни айлайлик ҳавас,
Ёмонликка найза санчинг, бас» (32).*

Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги, Телерадиокомпания, «Ўзбектеатр» бирлашмаси, Маънавият ва Маърифат кенгаши ҳамкорлигида ўтказилган фестивалда Муқимий номидаги мусиқали театрнинг «Фотима ва Зухра» спектакли учинчи мукофот билан тақдирланиши ҳам бизнинг ижобий баҳоимизнинг тасдиғи бўла олади.

II БОБ

ИЖОДНИНГ СЎНГГИ МАҲСУЛИ

«Ўзинг учун ўл, етим!» драмаси куйидаги сўзлар билан тугайди: «Тошкент, Москва. 1991». Бу санани Ўлмас Умарбеков бекорга келтирмаган. У бетоб бўлиб қолганда асарни ёза бошлаб, давомини Москва касалхонасида охирига етказган. Шунингдек, унинг «Пул ўлсин» (1992) пьесаси ҳам шундай тарзда пайдо бўлган. Бу шуни кўрсатадики, Ўлмас Умарбеков ҳеч қачон қаламини қўлидан қўймаган. Тушакка миҳланиб, оғир бетоб ётганида ҳам ижод этиш билан муттасил шуғулланган. Бу ўзига хос мардлик эди.

«Ўзинг учун ўл, етим» асари ҳам ўқувчилар, томошабинларнинг диққат-эътиборини тортиши мумкин. Пьеса яратилгандан сўнг, ўн йилдан кейин, А.Мажидий номидаги Каттақўрғон драма театри бу асарни қўлга олиб, намойиш қилишида ҳам қандайдир маъно бор.

Пьесада кишини ўзига жалб қиладиган шундай лавҳалари борки, уларни ҳаяжонсиз ўқиш, кўриш мумкин эмас.

Ажойиб қиз, эндигина 18 баҳорни кўрган Маҳфуза ўзини ёқиб юборади. Нима учун қаҳрамон бундай фожиали йўлга кирди? Ўлмас Умарбеков ижодида ишлатилган воситаларидан бири — ижобий шахслар ўзларини ўлдириши. Бу ҳол қатор асарларида ифода этилган. Кейинги драмаларини олайлик. «Ёнган ерда Солиҳабиби», «Фотима ва Зухра»да Фотималарнинг тақдирлари шу йўсинда ҳал бўлган.

Маҳфузанинг қисмати бошқачароқ тарзда талқин этилган. Солиҳабиби ҳаётдаги чексиз қийинчиликларга бардош беролмасдан ўлимни афзал кўрган бўлса, Фотима зўрлангандан кейин, номусга чидай олмасдан фожиали йўлга киради.

Маҳфуза эса билиб-билмасдан номусидан ажраб қолади. Уни ҳеч ким мажбурлаб, қийнаб, азоблаб хор қилмаган. Маҳфузани балога гирифтор қилганлар Хадича, Мўминжон, Қосимов, Фарҳодлардир. Гап шундаки, академик Шокир Қосимовнинг ўғли Фарҳод Москвадаги рус қизига уйланмоқчи. Ота эса тиш-тирноғи билан бунга қар-

ши. «Ачинаман, — дейди Қосимов. — Чала ўрис, чала ўзбек невараларнинг менга кераги йўқ. Худо кўрсатмасин, турмуш яна оғирлашиб кетса, ишсизлар кўпайса, бундай болаларни ўрис ҳам қабул қилмайди, ўзбек ҳам. ... Мусулмон боласи мусулмонга уйланиши керак» (5, 7). Фарҳод отасини тўйга айтгани келгани Қосимовнинг жонини халқумига келтириб қўяди. Бунга қандай қилиб ҳам чидашин? Ота ўғлини ниятидан қайтармоқчи бўлиб уринишлари зор кетмоқда. Бу нарса уни даҳшатга солади. Ўғли эса бошқача гап эшитса, «сапчиб» тушади. Бу ҳол отанинг бошини қотириб, боши берк кўчага етаклайди. Бу кўча бориб-бориб, Мўминжонларнинг ҳовлисига туташиди, академик у ердан нажот топгандек.

Хадичанинг маслаҳати дардига малҳам бўлди. «Ўғлингиз... Фарҳоджонни зудлик билан у билмаган, танимаган қизга уйлантириб қўйиш керак. Москвага у хотини билан ё хотинлик бўлиб кетсин!» (6). Бу маслаҳат академикка ёрдай ёқади. Хадича уни қойил қолдиради. Қосимовнинг елкасини босиб, уни эзиб турган тоғ худди афдарилгандай бўлади, унинг чеҳраси очилади, кўнгли кўтарилади. Ҳаётидаги энг муҳим, энг чалкаш муаммо ечилгандай бўлади. Чунки бу муаммодан бошқа ҳеч нарса Қосимовни қийнаётгани йўқ. У академик, маоши катта, обрўйи жойида. Бундан ташқари, Италияга бориб, ўрганиб бир неча қўшма корхона очиб, бойиб боради. Шу билан бирга янги тадбиркорларга иш ўргатиб, «чўнтаклари қаппайиб» (3) қолади. Ўзи айтганидек «Фақат битта нарса — ўғил савдоси уни қийнаётибди. Мўминжон ва унинг хотини Хадича эса жонини фидо қилиб, Қосимовга хизмат этиб, мушкулини осон қилиш пайида. Нега? Чунки улар академикдан ҳам маънавий, ҳам моддий ёрдам ундириш ниятидалар. Чунки Мўминжоннинг ҳам, Хадичанинг ҳам «пул бўлса чаңгалда шўрва!» (6) эканлигига ақллари етарди.

Қўйнидан тўкилса, қўнжига дегандай Хадича эрининг жияни Маҳфузани топиб, у орқали пул оқиб келишини мўлжаллайди.

Хадича ўлгудай айёр, муғомбир, шайтон аёл. У мол-мулкка эга бўлиш учун ҳамма нарсасини сотиб юборишга

ҳам тайёр. Қосимовнинг нияти уни қувонтиради, катта маблағ қўлига киришига ишонч ҳосил қилади.

Мақсади йўлида у ўтакетган лаганбардор ҳам бўлиб кетади, тулкидай алдашга ўтади, муғомбирлик қилиб, инсонларни чалғитади. «Раҳмат, Шокир ака, кам бўлманг бизнинг бахтимизга. Мана, сизнинг соянгизда, сизнинг ёрдамингизда Мўминжон акам кам-қўстимизни билдирмай оилани тебратиб келаяптилар... Илоҳим, мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин!» (2-3). Унинг уйида дам олган Шокир Қосимовнинг кўнглини овлаш учун атрофида парвона бўлиши ҳам бежиз эмас.

У Қосимовни «халоскорим» (6) дейишгача бориши ҳам тушунарли эди. Қани энди, Хадичага қолса, эри олий ўқув юртида декан, ҳеч бўлмаса кафедра мудири, профессор бўлиб ишласа-ю, эрининг ёнидан «пуллар анҳорнинг суви-дек оқиб ўтиб...» кетмаса, унинг «жиридонига тушса». Хадича ҳаммасининг ҳисоб-китобини олиб қўйган. У Тош-МИга кириш учун «Ўн икки минг, фарм институтига ўн минг» (8) тўланиши лозимлигидан хабардор. Шундай бўлганидан кейин у Қосимовни бошига кўтаради-да, илтимосини жони-дили билан бажо келтиради-да!

Агарда Маҳфуза академикка келин бўлиб тушса, нималарга эришиши мумкинлигини Хадича кўз олдига келтириб, эрини ҳам ҳайратга солади. У битта машина, участка, данғиллама квартира, турли гарнитурлар, иккита яхлит гилам, ҳар хил кийим кечаклар, 50 минг сўм пул, булардан ташқари тўйга сарф қилинадиган яшик-яшик ичимликлар, ўн қоп ун, ўн қоп гуручларни санаб кетгандан кейин ўзи ҳам, эри ҳам ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетадилар. Чунки булардан эр-хотинга анчагина наф тегиши аниқ. Агарда ўйланган тўй содир этилса, ҳаммаси бўлади.

Бунинг учун Хадича икки кишини кўндириши, ўзининг измига солиши даркор. Бу йўлда Хадича бор «истеъодини ишга сола бошлайди. У қизнинг онаси Карима опани авраб ташлайди, ўзига магнитдай жалб қилиб олади. «Севиниш керак. Бундай бадавлат, таги кўрган одамлар ҳозир анқонинг уруғи. Кейин мен сизга айтсам, бу одамнинг даромади ўткинчи эмас, умрбодга. Кўпайса кўпаядики, ка-

маймайди. ... Шуларни ўйлаб, менинг ҳам хаёлимга дарров Маҳфуза келди. (13, 14). Хадича аста-секин ўз фикрини мустақкамлаш, Карима опани рози этиш учун унга далда бериб, асослаб боради «... Қиз бола бахт қуши елкасига қўниб турганда учуриб юбормаслиги керак» (14). Хадича адов-сулдов гаплари билан Карима опани ўраб-чирмаб ташлайди.

«Тоҳир-Зухраларнинг даври ўтиб кетган. Ҳозир латтапутта, атр-упа даври. Кимда шу кўп бўлса, кимда пул бўлса, қизнинг яхшиси ўшаники. Академик Қосимовнинг Москвада ўқиётган ўғли қаёқдаю, қишлоқи йигит қаёқда?» (16).

Карима бечоранинг «Ўқиса, ўқишига яраша иш топиб ишласа... Мен ёнида болаларини боқсам. Бошқа менга ҳеч нарсани кераги йўқ» (19), дейишидан бошқа иложи қолмайди.

Хадича энди Маҳфузани қармоққа илинтириши лозим. Бунинг ҳам йўлини топди, усталик билан тўр тўқиб чиқди. «Шундай қилайин, — дейди Хадича Карима опага, — кўрасиз, иккалови бир-бирига магнитдай ёпишади-қўяди» (16). Ҳа, Хадича шунга деярли эришди ҳам. Лекин қандай қилиб эришди? Маҳфуза бечора алданди, номуси барбод қилинди.

Хадичанинг ҳийла-ю найранги туфайли кўнгилсиз ҳодиса юз берди. У шарбатга дори-кўкнори қўшиб, Маҳфузани ҳам, Фарҳодни ҳам маст-караҳт ҳолга солиб, қиладиган ишларини билмайдиган даражага тушириб қўяди.

Бу билан Маҳфуза ўзига-ўзи ёмон кўриниб кетди, севимли йигитидан ажраб қолди, онасини қон қақшатди. Маҳфузанинг Тоҳир деган одобли йигити бор. У оддий инсон, сувоқчи бўлиб, Маҳфузани жонидан ҳам яхши кўрарди. Тоҳир ва Маҳфузалар янги даврнинг тўла маънодаги Тоҳир ва Зухралари эдилар. Уларнинг ширин суҳбатларини эшитсангиз бунга имонингиз комила бўлади.

«Маҳфуза: (Елкасига бошини қўяди...): Истасанг, беш йил, истасанг ўн йил, қанча десанг кутаман, сени яхши кўраман. ... Лекин ўзимча, иккаламиз кетиб, бир йил, ярим йилдан кейин эр-хотин бўлиб қайтиб келсак, ҳаммамиз учун яхши бўларди, демоқчиман-да...

Тоҳир: — Ким дадамга қарашади? Йўқ.

Маҳфуза, мен кетолмайман... Лекин билиб қўй, мен ҳам сени яхши кўраман» (31). Бу ердаги контрастни қаранг! Академикнинг ўғли Фарҳод Москвадаги Ломоносов номидаги университетнинг 3-курс талабаси. Унинг егани олдида, емагани ортида. Ҳамма нарса муҳайё. На кийим кечакда, на озиқ-овқатда, на турар жойда камлик жойи йўқ. Тоҳир бечорачи? Касби сувоқчи. Икки уй, бир айвонда саккиз жон туришади. Агарда у уйланадиган бўлса, ўзига уй қуриб олиши керак. Иқтисодий жиҳатдан жуда ночор яшайди. Уйларида ҳеч вақо йўқ. Шу сабабдан ҳам Тоҳир алам-қайғу билан:

«Нега мени онам тугмадийкан илгари, ишбилармон савдогарми ё дўкончи сингари! Айбим шуки, чўнтагимда жарақ-жарақ пулим йўқ, оёқ қўлим лой ичида, касби-корим сувоқчи!» (31).

Аммо Тоҳир қалбининг поклиги, ҳалоллиги, садоқатлиги, меҳнаткашлиги Маҳфузани ўзига ром қилиб олади. Ўша «Ўнта академикдан битта сувоқчи афзал менга! Эшитдингми?» (31), деб завқланиб жавоб берган эди Маҳфуза. Қизга отасининг инсофли, саҳий, моҳир сувоқчилиги ҳам маъқул тушган. Тоҳирнинг ота-оналари Маҳфузани яхши кўришлари ҳам ҳамоҳангдай бўлиб жаранглайди. Шунини айтиб ўтиш керакки, Маҳфуза севги жабҳасида Тоҳирдан кўра фаолроқ, дадилроқ ҳаракат қилади. Маҳфуза икки ёшни қочиб кетиб, турмуш қурганликларини айтиб, «одам севса шунақа севади-да!» (30), деб Тоҳирга имо-ишора ҳам қилади. Кейинчалик Тоҳир йўл қўйган хатосини тушунгандай, бунинг учун пушаймон егандай бўлади.

«Тоҳир: — Айб менда... Уч кун олдин Маҳфуза қишлоқдан кетайлик, деди. ...Мен кўнмадим. Агарда гапига кирганимда, ўзини ёқмасди. Мени кечиринглар!» (50).

Албатта, Тоҳир бу ерда Маҳфуза ўлимининг туб сабабини билмаган ҳолда фикр юритаяпти, ўзини қоралаяпти. Аммо Маҳфузанинг таклифига акс-садо бермасдан қизнинг кўнглини ранжитганини билади. Унинг айби шунда эди.

Мўминжон эса Тоҳирга гўё далда бергандай, унинг қайғу аламини босгандай бўлиб, кўнглини кўтармоқчи: «Бор,

уйга бор. Бу тақдир пешонага ёзилган. Мен нима дердим? Менга қолса, ҳеч кимда, сенда ҳам айб йўқ. Тақдир. Бор уйингга, ука. Бор!» (50). Барча балоларнинг устида турганлардан, Маҳфузанинг ўлимига сабабчи бўлганлардан, онаси Каримани қон қақшатганлардан, Тоҳирни азоб-қубатга солганлардан бири — Мўминжон-ку.

Мўминжон устози академик Қосимовга қудай хизмат қилишининг туб заминида, унинг ёрдамида кафедра мудури ёки факултетга декан бўлиб олишдир. Академик ҳар ҳафтада унинг хонадонида меҳмон бўлиб, дам олиб, ёзилиб кетишига барча имкониятлар туғдириб беришининг боиси ҳам шунда.

Мўминжон «Эгасини сийласанг итига суяк ташла» мақолига амал қилиб устозининг ўғлини кўкларга кўтариб мақташини кўринг.

Қосимовнинг «Фарҳодни кўргансиз-а», деган саволга жавобини эшитайлик:

«Ўлибманми кўрмай? Қош-қовоғи келишган, хушбичим, худди ўзларига ўхшаган, бир кўришдаёқ қизларни хуштор қилиб кўядиган йигит» (67). Бу ҳам унинг характерини очадиган бир белги. Бу билан у фақат Фарҳоднигина эмас, отасининг ҳам гўзаллигини қайд қилиб, унга ёқиш пайига тушган. Шу сабабдан ҳам Мўминжоннинг Фарҳодга қиз топиб бериб, устозининг мушкулини осон қилишдан бошқа муҳим иши йўқ. Юрса ҳам, ётса ҳам эс-ҳуши келин дардида, жияни Маҳфузани Фарҳодга олиб беришда бўлиб қолади. Хотинининг бутун хатти-ҳаракатларига шерик бўлиб, унга арқон эшиб бериб роҳатланади.

Мўминжонда ҳам содда муғамбирлик, ҳам нодонлик хислатлари мавжуд. У Қосимовни қойил қилиб алдаб, тўримга илинитриб, ниятимга етаман, деб ўйлайди. Аммо алданиб юрганига ақли етмайди. Хотини эса ундан устароқ муғамбирроқ, «Ҳар жума шгу аҳвол. Бир йил ичида бундай ҳисобласам, бир жума ҳам қанда бўлмабди. Бир йилда ўн марта кафедра мудури бўлиш мумкин эди бу ейиш, бу ичиш, бу мизғиб олишга қараганда!» (1). Мўминжон эса устоз «ўн ҳисса, юз ҳисса» кўшиб қайтаради, деб маст бўлиб юраверади.

Хадича Қосимовнинг ёлғончилигини сезгани учун ҳам юракдан ёқтирмайди, ундан безор. «Ҳа, мизғимай кет, текинхўр» (1), деб ҳақорат қилишгача ҳам боради. Хадича унинг ҳузурда пардали қилиб сўзламоқчи бўлиб, нафрат туйғусини билдириб қўяди: «Лекин бегона уйда уйқу-уйқу бўлармиди?!» (2). Бу лўқмани бошқача қилиб айтсак, ўзининг уйингда ётсанг ўласанми, деган маънони билдиради. Аммо Хадича эри учун, унинг келажагини ўйлагани ҳолда чидашга, уни меҳмон қилишга мажбур.

Қосимов эса парвойи палак. Ҳеч нарса бўлмагандай, Хадичанинг гапи бир оғзидан чиқиб кетгандай, деб ўйлаб, унинг ҳурматини сақлаб жавоб қайтараверади: «Авваламбор, Хадичахон, синглим, сизнинг уйингиз менга бегона эмас. Мўминжон билан ҳалиги шогирд-устоз бўлибмиз, уйингиз менинг ўз уйимдек» (2). Муғамбирона жавоб. Қосимовнинг ясама мақтови ҳам диққат-эйтиборингизни тортмаслиги мумкин эмас. «Мўминжон, сиздек мени тушунадиган шогирдим бор, мана, анча уйингизда ўзимга келгандек бўлиб ўтирибман» (5). Академик улардан яхшигина фойдаланади, уларни қойил қилиб ишга солиб, ўлига келин топиш учун итдай югуртириб қўяди.

Шогирд устозини яхши тушунибди, устоз ҳам шогирдини тушуна олдимми? Мана жавоб: «Кафедра, Мўминжон, мутлақо хавотир олманг, сизники! Озгина фурсат бор» (7).

Бундай фурсат келдимми? Йўқ, асло. Мўминжон лақиллаб қолаверади.

Қосимов характери тип. Бир томондан қарасангиз, халқпарвар, миллатнинг жонқуяри сифатида кўринади. «Мен халқимнинг, бечора қўйдек ёвош халқимнинг бой бўлишини, бир бурда нонга зор бўлмай яшашини истайман. Шунга нима лозим бўлса қиламан» (3). Бу гапни эшитиб унга тасаннолар айтгинг келади. Қосимовнинг мустақилликка оид гаплари ҳам кишини ўзига жалб қилади: «Юз, минг йилдан кейин ҳам ўзбек ўзбек бўлиб қолсин, қозоқ қозоқ бўлиб қолсин, демоқчиман. Дошқозоннинг ичида йўқ бўлиб, кетмайлик, дейман» (5). Қосимов анча мураккаб, зиддиятли шахс. У мустақиллик шабадаси эса бошлаганлигини сезиб, юрагидаги бор гапларни тўкиб солишга урингандай бўлади. Иккинчи томондан қарасан-

гиз, оддий нарсаларни тушунмагандай, улар ҳақида ўринсиз мулоҳазалар юргизгандай тасаввур туғдиради.

Маълумки, Қосимов қирқ йил фирқа аъзоси бўлган. Унга содиқ қолиб, академик, катта олим бўлиб етишган. Унинг онгига ўша даврнинг мафкураси сингиб кетган. 85-йилдаги ўзгаришларга шубҳа билан қарашига, қайта қуришни инкор этишларига, унинг минг хил сафсаталари бор, деб тилга олишларига ўқувчилар ишониши қийин. Бундан ташқари, бошқа халқларни камситишлари ҳам унинг ижобий фазилатларига соя ташлаши аниқ. Эркин муҳаббат тўғрисидаги академикнинг фикрлари ҳам баҳсталаб. Муҳаббат шундай кучли нарсаки, у ҳеч нарсани танламайди, на миллатни, на ирқни, на касбни, на очарчиликни, на урушни. Бундай ҳолатнинг фарқига бормаган отага ўғли Фарҳоднинг рус қизини севиб қолиши ғайри-табиий ҳолдек туюлади. Фарҳодни мажбур қилиб ўзбек қизига уйлантиришни тўғри, деб ўилайди.

Буни ҳам ҳал қилишнинг бирдан-бир йўли — пул деб билади. Шунинг учун Қосимов пулнинг юзига қарамасдан сочади, ниятига етса бўлди. Афсус, бунга ета олмади, зўравонлик заминидан ташкил топадиган орзу-ҳавас пуч чиқиб қолади. Ҳа, Фарҳод Карима опа орзу қилган йигитлардан эмас экан. Карима опанинг бутун орзуси қизининг бахтли бўлишини, ҳеч нарсадан қийналмай ўсишини таъминлашдан иборат. Фарҳодда эса орзуси ушалмади. У енгилтак, маънавий жиҳатдан бузуқ йигит чиқиб қолди. У Москвада бир рус қизи билан юриб, никоҳсиз фарзанд кўрган кимса. Бугина эмас, у ўтакетган ахлоқсиз, кўп қизларнинг номусига теккан, кейин ташлаб кетган. Маҳфузани секс нималигини тушунмаганлигида айблаши ҳам у қандай одам эканлигини билдириб турибди. Унинг чиринган фалсафасини эшитайлик: «Қиз бўлса нима қилибди? Менга қиз билан хотиннинг ҳеч қандай фарқи йўқ. Ўзбекми, ўрисми, лўлими — буям барибир. Менга ёқса бўлди. Уёри билан ишим йўқ. Мендан олдин биров билан бўлган бўлса, бу унинг иши. Демократия! Тенглик!» (40). Шундай фалсафага амал қилиб, гўзал қизни бузиб қўйган. Ишни қилиб қўйиб, Маҳфузани никоҳига олишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Чунки у банд, эс-ҳуши бошқа ёқда.

Унинг бу ахлоқона қилмишига ҳатто консерватор, деб айбланган Хадича ҳам бардош беролмай, ғазаб ўтини сочишга мажбур бўлади. «Уятсиз!» (41). Шу бир сўзнинг ўзидаёқ ҳамма нарса изҳор қилинди-қўйди. Замон етиштириб чиққан аблаҳ бир кимса Фарҳод эса ҳаммани, шунингдек отасини ҳам қўйдириб Москвага равона бўлади.

Драмада яна бир муҳим масала қўйилади ва унга муаллифнинг ҳаққоний муносабати изҳор этилади. У ҳам бўлса, республикада бошланган оғир иқтисодий ҳаёт ҳамда тадбиркорликнинг пайдо бўлиш куртаклари.

Ҳаққоният учун курашган, адолатни рўёбга чиқариш учун жонини фидо қилган Ўлмас Умарбеков деярли ҳар бир асарида шўро замони келтириб чиқарган нуқсонлар, камчиликлар, ноҳақликларни ифода этиб беришни ўзининг виждоний бурчи деб билган. Айниқса, ҳаётининг охириларида бу нарсаларга диққат-эътиборни кўпроқ қаратиб, жамоа, халқ олдида юзининг ёруғлигини, виждони поклигини намойиш этиб кетмоқчи бўлган. Қаҳрамонларидан бирининг фикрини эшитайлик: «Даврни кўр, даврни!.. Ҳаммаёқ ағдар-тўнтар... Нимани оламан десанг, баҳоси худди қовоқаридай чақаман, деб турибди. Чақса ҳам майли, ўзи йўқ. Қачон бўлади? Худо билади» (2). Муаллифнинг қаҳрамони тили орқали билдирган айбномаси эди, бу гап. Ўлмас Умарбеков «одамлар бир парча гўштга зор бўлиб..» (12), юришларини бекорга келтирмаган. Халқнинг ҳаёт тарзи шунга ўхшаган, демоқи бўлган муаллиф.

Шўро давридаги адолатсизликларнинг баъзилари «Ўзинг учун ўл, етим» асарида тилга олингандай. Авваламбор, Олий ўқув юртларига кириш учун пора бериш лозимлиги, ҳатто айрим институтларга қанчадан пул талаб қилиниши рақамларда аниқлаб кўрсатилган. Оқибатда нима бўлаяпти? Бу даҳшатли ҳодисага муаллиф жуда катта урғу қилади: «Кетмон кўтарган, ип йигирган, пахта экканмас, ҳаммаси кооператив бошлиқлари, колхоз, совхоз раҳбарлари, депутатлар, ижроқўм ходимларининг болалари. Шўринг кургур оддий пешона тери билан кун кўраётганининг боласи йўқ. Бўлса ҳам тасодифан кириб қолган. Кирганига ўзи ҳам ҳайрон бўлса керак ўша бечора...» (15). Ҳа, бу ҳазилакам масала эмас. Ўлмас Умар

мамлакатнинг келажagini ўйлаб бонг урган. Агарда шу йўсинда кетадиган бўлса, ҳолимиз не кечади? Чунки амалдорлар болаларининг кўпи эрка бўлиб ўсиб қолишган, оналарининг давлатларига учиб, мактабларда дурустроқ ўқишмаган. Шу сабабдан ҳам қаҳрамонлардан бири: «Ҳамма бойлар ҳам бахтли бўлавермаган. Йиғи-сиғи, туполон шуларнинг уйдан кўпроқ чиққан камбағалларникига қараганда» (10). Бунинг ёрқин кўринишини академик Қосимовнинг тақдири мисолида билиб оламиз.

Камбағаллар болаларининг аксарияти қийинчиликлардан чиқиб олиш учун, фаровон ҳаётда яшаш учун тиришиб ўқишган, астойдил меҳнат қилишган. Аммо уларда пора берадиган маблағ бўлмаганлиги учун четда қолиб кетадилар. Бунинг оқибатида кадрларни тарбиялаш, уларни етиштириш масаласига катта зарар келтирилади, республиканинг иқтисоди, фани ва маданиятини кўтаришга жиддий халақит берилади.

Ўлмас Умарбековнинг бу масалани кўтаришдан мақсади, бундай иллатларни таг-томири билан суғириб ташлаб, эртанги кунда буларга асло йўл қўймасликка даъват этишдан иборат.

Яна характерли томони шундаки, айрим раҳбарлар, катта-катта минбарлардан туриб қанчадан-қанча хотинқизлар ўзларини ёндириб юборганликларини айтишадую, лекин асосий гап гуноҳкорларни топиб, уларни жазога тортишни амалга оширмайдилар. Қаҳрамонлардан бири: «...биронта гуноҳкор тутилгани йўқ, халқ олдида беобрў қилингани йўқ» (48), деб бекорга куйиб-пишиб гапирмаган. Мана, шўро даврида бепарволикларнинг оқибати нималарга олиб борган.

Яна бир катта сарқит — порахўрлик, пул билан ҳар қандай қинғир ишларни, ҳатто жиноятни ҳам тўғрилаб юбориш. Қосимовнинг гапи жуда характерли: «Ҳамма нарсанинг пошшоси пул» (3). У пул билан ўғлининг гуноҳини босди-босди қилмоқчи. «Хушёр бўлинг, буёғига, Мўминжон, харажатидан тап тортманг. Обрўга доғ тушмаслиги керак».

Қаллобликнинг яна бир йўлини қарангки, Мўминжон пулни олиб, бутун айбни садоқатли Маҳфузанинг севгили-

сига юкламоқи бўлади. Майор Алимовга берган маслаҳатларини қаранг: «... Сен аввал анави, машҳур сувоқчи борку, ўшанинг ўғли Тоҳир билан гаплашиб ол. ... Агар гапларини эшитсанг, жуда қизиқ нарсалардан хабардор бўлардинг» (51). Нега Мўминжон бундай маслаҳатни бераяпти? Чунки нодон Тоҳир бутун айб менда, деб айтган гапидан хабари бор. Бу билан у Тоҳирни айбсиз айбдор қилиб, пул берган устозини қутқариб қолмоқчи.

Шуларни назарга олиб, Ўлмас Умарбеков қаҳрамонини шундай хулоса чиқаришга олиб келади: «Ҳаёт аёвсиз. Одамлар ҳам аёвсиз. Ҳамма фақат ўзини ўйлайдиган бўлиб кетган. Ўзинг учун ўл, етим!.. Ҳозирги замон шунақа замон» (39).

Шу масала муносабати билан Ўлмас Умарбеков яна бир нарсага диққатини қаратган. Ўзини ўлдирган одамга диннинг муносабати. Буни ҳал қилишда муаллиф адолатли йўлни топган, фикрини қишлоқ имоми Салимхон домла орқали изҳор этади: «Ҳамма динларда, шу жумладан дини исломда ҳам ўз жонига қасд қилиш гуноҳ ҳисобланади. Муқаддас китобларда ёзилишича, бундай одамлар жасадди бежаноза кўмилиши лозим ва улар дўзахидурлар. Ўз жонига қасд қилишни қоралаган ҳолда шу йўлга юз тутган ҳамма одамларни ҳам мен гуноҳкор, деб айтолмайман. Гуноҳкорлар уларни шу йўлга итарганлар. ...Ўт кўйиб, унда ўзини ёндиришга қанчалик ирода, қудрат ва улкан сабот керак. Шунинг учун мен ўз жонига қасд қилганни эмас, асл гуноҳкорларни дўзахи дейман. Уларни топиб жазолаш керак, деб ҳисоблайман» (47-48).

Аслида ҳам шундай бўлиши керак-да, ана шундагина адолат қарор топади, ҳақиқат юзага чиқади. Шу сабабдан ҳам милиция майори Алимов тўла равишда домланинг фикрини қувватлаб, ўринли кўшимча қилади: «...Яхшилар жонларига қасд қилиб кетишяпти, ёмонлар кўпаяпти. Битта ёмон — ўғрим, порахўр, алдамчи, ўзини осгани, ё ёққанини билмайман» (48). Академик Қосимовнинг оёғи куйган товўқдай питирлаб қолишининг боиси ҳам шунда. Чунки бутун гуноҳ Фарҳодга бориб тақалапти.

Ўлмас Умарбеков зийраклик билан республикада тadbиркорлик шабадаси бошланганини сезди. Унинг фойда-

ли жиҳатларини илғаб олиб, уни бу драмасига ҳам киритди. Тўғри, бу масалани кенгроқ тарзда очиб бермайди. Бу вазифани бажариш ҳам амримаҳол эди. Чунки пьесани 1991 йилда яратган. Бу вақтда эндигина мустақиллик учун кураш кетаётган, тадбиркорлик масаласи эса кутарилаётган эди. Шу сабабдан ҳам бу мавзунини кенг қўламда ёритишнинг иложи бўлмаганлиги табиий ҳол. Аммо, санъаткорнинг тадбиркорликни республикамизга кириб келишини акс эттириши ҳам таҳсинга сазовор ижодий ишдир. Унинг қаҳрамони Мўминжон бу масалага муносабатини билдиради-қўяди: «Ҳалиги бизнес билан шуғулланмасак, эртага супрамиз қуриб ўтираверамиз» (2). Муаллиф бизнесга ўзини урганларнинг эришган катта ютуқларини келтиришдан мақсади ҳам уни тарғиб қилиб, унга эргашишга даъват этишдир. «Фаттоҳ ака, — дейди Мўминжон, — иккита қўшма корхонанинг фахрий раиси. Ленинградда янги «Мерседес» машинаси турибди. Қурбақаободда мачит соддираяпти. У пулни эмас, пул уни ҳозир қидириб юрибди» (2). Бу ерда куп нарсаларни ишбилармон одамлар ҳам қилаётганлиги таъкидланади. Бу ҳол муаллифга алоҳида қувонч бағишлагани ҳам билиниб турибди. Асардаги бош қаҳрамонлардан бири Қосимов ҳам қўшма корхоналар тузиб, қаддини ростлаб, бойиб олади. Тадбиркорларнинг «чўнтаклари қаппайиб» қолаётганлиги ҳам шу янгиликка амал қилишдандир. Характерли томони шундаки, муаллиф бундай хатти-ҳаракатни айрим одамларгина эмас, «Энди ҳукуматнинг ўзи, министрликлар шунақа қилишаяпти» (3), деб қаҳрамони тилидан таъкидлайди.

Демак, Ўлмас Умарбеков катта даромад берадиган, республиканинг иқтисодини кўтарадиган кичик, ўрта тадбиркорлик кенг қанот ёзиб Ўзбекистонга кириб келаётганини алоҳида таъкидлаб ўтади. Пьесанинг ютуғини таъминлаган омиллардан бири ҳам шунда.

Ўлмас Умарбековнинг «Аризасига кўра» пьесасида Зуҳра опа укаси Обиджонга «Пул ўлсин. Пул деб не куйларга ўзингни солмайсан?» дейди (Ш, 251). Шу икки сўз Ўлмас Умарбековнинг энг сунгги драмасининг номи бўлиб қолади. Бу асарида, олдин айтиб қўйилган маъно чуқурлаштирилади, унга урғу бериб, пул тўплаш балосига гирифтор

бўлган шахслар танқид ўтига олинади. Тўғри, пул савдоси «Ўзинг учун ўл, етим!» да ҳам қисман бўлсада, ифода этилган. Муаллиф кейинги асарининг асосига энг мураккаб, оғир бир даврни олади. Бу ўтиш даври. Шундай вақтда яхши ҳам, ёмон ҳам, ботир ҳам, кўрқоқ ҳам, ҳалол ҳам, фирром ҳам майдонда кўринади. Ўз аравасини тортиб, узоқроққа боришга интилади. Ҳаётининг тўкин бўлишига ҳаракат қилади.

Шу майдонда юлғич Дўсимбоев ҳам ўзини кўрсатиб, давлати, бойлиги билан фахрлангиси келади. Бу одам ўзи ким? У кимса ўқитувчи Турсун Собировнинг синфдоши бўлган, ўша кезлари ўртоқ бўлиб юришган. Очилов ўқий олмасдан тўртинчи синфдан қочиб кетиб, қушхонага бориб ишга тушади. Бунга ҳам икки омил мавжуд. Биринчидан, қушхонада отаси ишлаган, унинг пинжиги кириб хизмат қилади. Иккинчидан эса, характериға мос тушадиган пул топиш, бойишга мойиллиги туфайли у жойга келган. У амаллаб «Чимдим» номи кооперативга тумшувини тиқиб олади. Шу корхонанинг раҳбарларидан бири — директор ўринбосари лавозимини эгаллагач, унга худо беради. Пул топиш йўлиға шўнғиб кетади. Агарда у ҳалол меҳнат қилиб, пешона терини тўкиб, пул топса, қани эди? У бутун жўшқин «фасолиятини» юлиш, ўмариш, қандай бўлса ҳам бойишга қаратади. Қораға қора мос тушгандай, фирромлик унга ёпишиб тушди. Очилов узоқ вақт дўсти Турсунға қорасини ҳам кўрсатмай, ўттиз беш йил ўтгандан кейин дабдурустдан унинг хонадониде пайдо бўлиб қолади. Бу даврда у қасрда эди? Очилов бойлик орттириб жуда катта даромадға эга бўлган. Ҳаром пул унга қатор-қатор снғил машина, олтиналар, турли қимматбаҳо моллар келтиради. Булардан ташқари, чамадон-чамадон пуллар, унинг егани олдида, емагани ортида. У барча нарсаларни пул билан ўлчайди, уларнинг калитини пулда деб билади. Бойлик унга тинчлик бермайди, доим хавотирға солиб қўяди. Ундан маҳрум бўлишдан жуда кўрқади. Очилов дўсти Турсуннинг уйига қадам ранжида қилиши ҳам бежиз эмас. Чунки ўзидағи катта маблағни муҳофаза қилиши лозим эди. У узоқ Шарққа бориб, машина олишға азмуқарор қилиши ҳам кўрган эҳтиёт чораларидан бири.

У маблағини на кўкка, на ерга ишонарди. Унинг учун бирдан-бир тинч, сокин жой — дўстининг хонадони эди. Бу ишонч уни Собирнинг уйига етаклаган. Очилтов уста-си фаранглардан. Ўғри, кисавурларнинг кўзини чалғитиш учун пулларини дипломатда сақламасдан, эски, яғри чиқиб кетган катта чамадонга бекитган. У ниқобга кириш учун Турсуннинг уйида сахийлик қилиб, мева-чева-ларга, озиқ-овқатларга пул ажратаверган. Бу билан у дўстига ёқмоқчи, сирини сақламоқчи бўлган. Бунинг за-минида эса миллион-миллион пулларни сақлаб қолиш ни-яти ётарди. Очилтов дўстининг хонадониди «ҳаммомга тушиб, ювиниб...» олгандек, «булоқ сувидан ичиб...» (27) юрагини поклагандек ҳис қиларди ўзини.

Ўлмас Умарбеков икки шахснинг икки хил турмуш тар-зини қарши қўйиш асосида очиб беради. Очилтов пулга кўмилиб ётган бўлса, Турсун бир сўмга зор. Гарчи ўрта мактабда тенг ҳолда, бир партада ўқишган бўлсаларда, кейинчалик фарқлари жуда катта бўлиб кетади. Турсун-нинг оиласи ҳалол йўл билан кетади. Гарчи оила учун бир бурда нон муаммо бўлса ҳам у фирромлик йўлига кирмай-ди. Турсун ўқиб юрган вақтларидаёқ ўзининг ҳаёт йўлини танлаб олган. Авваламбор, у мактабда яхши ўқиган, ўқитувчи бўлишни болалигидаёқ орзу қилган. Ниятига етиб, бир мактабда астойдил ишлаб, ўқувчилар онгига ҳалол-лик, тўғрилиқ нурини сочиб келган.

У мансабни, бирор бир лавозимда ишлашни ёқтирмас эди, чунки у ўз касбини яхши кўрарди. Турсуннинг рафи-қаси Мастура ҳам худди ўзига ўхшаган. У кутубхонани ўзининг қадрдон иш жойи деб билди. Бир жойда меҳнат қилиб кўкарди ва ўсди.

Фарзандлари — Раҳимжон ва Муяссар ҳам ота-онала-рининг тарбиясини кўриб вояга етдилар. Уларга ўхшаб адолатли, ҳақгўй бўлишга интидилар.

Муаллиф Турсун оиласи мисолида шўро давридаги қий-инчиликларни, азобларни шафқатсизлик билан бадий воситалар орқали очиб ташлайди.

Қаҳрамонлардан бири: «Бизни етмиш йил бошқа кўча-ларда адаштириб юришган экан-да. Мана энди, ҳақ жой-ида қарор топди» (23). Бу ўтмишга қарши қаратилган ай-

бнома бўлиб, илдам қадамлар билан кириб келаётган янги мустақилликни мадҳ этишдир.

Қани, нималар бўлди ўтмишда?

Биринчидан, моддий етишмовчиликларни кўздан кечирайлик. Эр-хотин эртаю кеч ишлашларига қарамасдан, ярим яланғоч, ярим оч ҳолда яшайдилар. Уйларида эса «ҳеч вақо йўқ» (44).

«Мастура (ийманиб)»: — Товуқ бугун тухум қилмабди. Раҳимжоннинг кечаги овқати шундай турибди. Шундан еб олинг.

Турсун: — Йўқ, Раҳимнинг ўзи есин турганда. ... Менга бир пиёла аччиқ чой берсанг бўлди. Қотган нон билан аччиқ чой эрталаб жуда яхши кетади» (7). Оғир меҳнатга кетаётган муаллимнинг нонуштаси шундан иборат, холос. «Даданг бояқиш яна оч кетди» (9), деб Мастуранинг нолиши ҳам бежиз эмас. Бу очлик бир кунлик эмас. Муаллиф «яна оч», деб бекорга тилга олмаган. У йўқ, бу йўқ, деган гапларни эшитавериб Мастура эзилиб кетади. Рафиқаси кутубхоначининг овқатлари бундан ҳам беш баттар.

Бу ҳол «Уят эмасми, она?!» деган Муяссар ҳақ. «Маошга тикилиб куним ўтди» (14), деб Мастуранинг нолиши ҳам Урини эди.

Қизлари Муяссарнинг фикрича, кутубхоначилик ҳамда ўқитувчилик ҳеч қачон яхши аҳволга олиб келмас экан. Ҳатто тиш техниги касби ҳам дуруст бўлиб, яшашга имкон бераркан. «Битта тиш техники боласига машина олиб берибди» (12), дейди Муяссар. Турсуннинг даромади бўлганда эди, уйдан чакка ўтганда қўшнисидан битта шифер сўраб чиқмасдан, томини тунука билан ёптириб оларди. Шу билан бирга ҳафтада бир марта бўлса ҳам уйда палов қилинарди. Қизи замонга мослашмаган ота-оналаридан нолиши ҳам қизиқ. «... Менинг ўта андишали онам билан дадам билишмайди» (12) буни дейди. Мастура ўз касбига фидойи инсон. Гарчи кутубхоначиларнинг ҳам, кутубхоналарнинг ҳам қадрли қолмаганлигига, «китоб, тарих, маданият итнинг кейинги оёғи бўлиб...» (14) кетганлигига, ундан қўшимча даромад тушмаслигига қарамасдан Мастура касбини ҳеч қандай ишга алмаштирмаслигини қатъий туриб қайд қилади.

Кизи Муяссарнинг «Энг беобрў, энг камбағал одам кутубхоначи. Ҳукутовчи ҳам худди шундоқ!» дейишлари ҳам Мастурага заррача таъсир қилмайди, касбига бўлган муҳаббатига соя ташлай олмайди.

Шундай моддий қийинчиликлар бўлишига қарамасдан, эр-хотин ҳеч қачон бировнинг нонига, ҳақиқага чанг солишмаган. Чунки бунга уларнинг пок виждонлари асло йўл қўймаган, қўйиши ҳам мумкин эмас. Совға қилинган китобни Мастура умрида бир марта сотгани учун Собирдан танбеҳ эшитиши ҳам бежиз эмас. Турсун ва Мастуралар ўз имон ва эътиқодларидан бир қадам ҳам орқага қайтмаган мард инсонлардир. Ҳуш, энди уларнинг замонга берган таърифини эшитайлик:

«Э, Мастура, Мастура! Қаёққа қараб кетаяпмиз, билмайман. Ким нима хоҳласа шуни қиляпти, ким нима демоқчи бўлса, шуни деяпти. Э, ҳали не замонлар келади. Ит эгасини пулсиз танимайдиган бўлиб кетади. Ўз уйингга ҳам киролмай қоласан. Пул кўрсатсанг кирасан. Ҳамма нарса пул ҳал қилади. Кимда пул бўлса, ҳаётнинг жилови ўшанинг қўлида бўлади» (7).

Қайта қуришга Ўлмас Умарбековнинг муносабати қандай бўлган? У ўз қахрамони тилидан: «Қайта қуришни ҳамма қарсақ чалиб кутиб олган эди. Нима бўлди, ажири? Туппа-тузук мамлакат эгаси кўчган ҳовлига ўхшаб қолди. Ҳамма ўзи хон, ўзи бек» (12), деган. Мастуранинг «Тескари замонда яшавотмизми нима бало?» деб ҳаяжонланиши ҳам бежиз эмас.

Оқибатда мамлакатда жамоат тузуми ҳам ўзгариб борди. Илгари илғор ишчилар синфи, илғор колхозчи-деҳқонлар синфи дейиларди. Энди эса олдинги қаторга пулдорлар синфи ўтиб олаётганлиги қайд қилиниб, ҳозирда ҳамма нарса шуларга бўйсунмаётганлиги таъкидлаб ўтилади. Шу сабабдан ҳам бировлар қанча мол-мулк, бойлик, давлат, машиналар, қасрларга эга бўлсалар ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демайди.

Пьесада икки карра иккини беш қила оладиганлар замони келган, деган ғоя олдинга сурилади. Бу муаммони ёритишда халқ ўртасида юрган қуйидаги латифадан муаллиф фойдалангандир: Директор магазинга бухгалтер

керак, деб эълон ёпиштириб қўйибди. Бирма-бир бухгалтерлар ташриф буюришибди. Биринчи кирган, магазинда бухгалтер бўлиб ишлашни орзу қилган кишига директор: Икки карра икки неччи бўлади, — деб сўрабди. Қабулдаги инсоннинг фигони кўкка кўтарилади. «Мен 20 йилдан ортиқ бухгалтер бўлиб, ишласам-у, икки карра икки қанча бўлишини билмайманми, мени ҳақорат қилаяпсиз, деб жаҳд билан жавоб берибди. Директор бўлди-бўлди, масала ҳал, сизга рухсат, деб чиқариб юборибди. Иккинчи кирган бухгалтер юқоридаги саволга, икки карра икки — беш бўлади, дебди. Директор унга, сиз қабулхонада кутиб туринг, дебди. Учинчи кирган бухгалтер, юқоридаги саволга «Неча қилиб берай», деган экан. Директорга бу жавоб жуда ёқибди, унга эртадан оқ ишга тушинг, дебди. Драмада ҳам инсонлар «икки карра икки беш, деб билмашар экан, шунга қараб яшашар экан» (13), деган фикр ўртага тапиланган. Ўша даврнинг характерли хусусияти шундай тарзда ўз аксини топган. Шундан кўриниб турибдики, «ҳамма пул топиш йўлига ўтиб» (14) кетган.

Бундай замонда, икки карра икки — тўрт деб юрган Турсуновлардан савдогарлар чиқмаслиги аниқ, деган юяни олдинга суради муаллиф. Чунки улар бир умр «фаришта одамлар» (14)дай ҳаёт кечиришяпти. Пьесада савдогарлар ҳозирда ўқитувчилардангина эмас, балки академиклардан ҳам яхши ҳаёт кечираётганлиги ифодалаб берилади. Мана, академикларнинг дала ҳовлилари сатҳи олти сотих бўлса, савдогарларнинг ери йигирмага етарди.

Она ва бола суҳбати характерлидир.

Муяссар: — Ҳозир меҳмон кутадиган даврми, она. Ҳамма нарса чаёндек чақаман, деб турибди.

Мастура: — Сенлар турмуш қургунларингча тўқчилж бўлиб кетар.

Муяссар: — Бўлмайди. Келиб-келяб яна сизга, дадамга ўхшаганларга қийин бўлади» (11).

Мастуранинг қайғу-алами ички оламининг таг-тагидан фавворадай отилиб чиқиши ҳам тасодифий эмас. «Кулгили-да. Кейин мантиқ йўқ. Иккита олий маълумотли одам жинни бўлмаса, кар, кўр бўлмаса. Ҳар куни бир тийинга

зор бўлиб ўтирса. ... Тўртинчи синфни зўрға битирган одам тўпийгача пул кечиб юрса. Бу тескари замон эмасми? ... Етмиш йил курашиб қурган социализмингиз шуми, ҳурматли ўқитувчи? Оч яна оч, бой яна бой бўладиган замон бўлди-ку?» (29-30).

Энг ёмони шундаки, бундай савдогар одамлардан ҳеч қачон садо чиқмайди, уларнинг халққа, жамиятга нафи тегмайди. Улар юртининг танасига ёпишган ҳашаротлардир. Бундай ҳолатни асар қаҳрамонларидан бири тўғри таърифлайди.

«Шу одамми? ... Очилтовми?! Кўрдиму, бор умидларим вайрон бўлди. Шу одамлар элни ўйлайдими? Шу одамлар камбағал бечоранинг бирини-икки қиладими? Йўқ.. Қайтанга борини ҳам ечиб олади» (30).

Очилтовга ўхшаган кимсаларда пул ошиб-тошиб ётишига қарамасдан, муҳтожларга қайишиш ўрнига, савобли ишдан ўзларини соқит қилиб, бошқалар ёрдам беришлари лозим, деб юкни уларга ағдариб қўйишади: «Уддабурро, ишбилармонлар эса шу ўқитувчиларни боқсин. Нон, тузидан хабар олиб турсин» (23). Мана Очилтовдан чиққан ақл. Оғир аҳволга тушган Турсун оиласининг пулга нисбатан муносабати қандай?

Уларнинг талқин қилишини кўринг! Агарда Очилтовдаги пул уларнинг қўлига тушиб қолса нима қилардилар, деган саволга муаллифнинг қаҳрамонлари жавоб беради.

«Раҳимжон: — Менми? Мен ... Милицияга олиб бориб берардим. Ҳаром пулда барака бўлмайди.

Турсун: — Баракалла, ўғлим. Мени хурсанд қилдинг. Мен ҳам шундай қилган бўлар эдим» (32). Она билан қиз пулдан қисман бўлсада, фойдаланиб уйнинг кам-қўстини тузатиб олишни лозим топишади. Бу ерда ҳаром пул устида гап кетаётгани йўқ. «Албатта, агар шунча пул қўлимизга тушса! Ҳозир бу пулнинг урвоғи ҳам йўқ» (33). Аммо шунга ўхшаш пулнинг бир қисми уларга етиб борадиган бўлиб турибди. Қандай қилиб? Буни ниқобдорлар бажо келтиришмоқчи. Ниқобдорларнинг ўзлари ким? Буни англашимиз учун ниқобдорларнинг моҳиятини тушуниб етишимиз даркор. Мана, уларнинг дастури: «Биз, ниқобдорларнинг асосий вазифамиз шахсий манфаат эмас, етим-

есир, камбағал, вақтинчалик қийинчиликка учраган бечораларга ёрдам бериш. Кимлар, нима эвазига? Қўли эгрилар, порахўрлар, эл нонини туя қилаётган юзида пардаси йўқлар, сурбетлар, янги пайдо бўлган бойваччаларнинг ҳаром даромадлари эвазига. ...Уларнинг даромадини олиб, элнинг ўзига етказамиз, ўзларининг башараларини эса йўлини топиб ойнаи жаҳонда, кўнгилли радиочиларнинг эшиттиришларида кўрсатамиз ва эшиттирамиз. Курашимиз ҳали узоқ давом этади» (37-38). Қандай олижаноб ният. Қаерда фирромлар пайдо бўлса, ўша ерда ниқобдорлар, бошқача қилиб айтсак, ҳаққўйлар, адолатпарварлар ҳозир бўладилар, тўғрилиқни, ҳалолиқни барпо қилишга уринадилар. Поклик тантана қилмагунча ниқобдорлар яшайберадилар. Уларнинг нияти холис, улар келажақда фаровонликка, тўқчиликка эришишимизга, ҳақиқатнинг голиб чиқишига тўла ишонадилар. Ана ўшандагина «ниқобларимизни юздан олиб, элимиз қаршисига чиқамиз. Нима хизматинг бор бизга эзилган, заҳматкаш эл? Мана, биз холис хизматкорингимиз, деймиз» (38).

Бу жамоанинг замини мустаҳкам эди. Унинг ҳар бир аъзоси ўзларининг бурчларига, дастурларига содиқ бўлиб қоладилар. Мана, уларнинг қасамини олиб кўрайлик: «Умрбод, бир томчи қоним қолгунча элимнинг, юртимнинг номига доғ тушираётганларга қарши курашга ҳаётимни бағишлайман. Камбағаллар, етим-есирлар, ногиронлар, бева-бечораларга, артистлар, кутубхоначилар, ёзувчилар, отарчилик қўлидан келмайдиган режиссёрларга ҳам ёрдам беришни ҳам қарз, ҳам фарз ҳисоблайман.

Халқ мулкига чанг солганларни, алдамчилар, муттаҳамларни, ҳалол меҳнат қилаётганларнинг даромадини ўғирлаётганларнинг ниқобларини одил жазосига тортаман. Жамоат ҳаққига, халқим ҳаққига хиёнат қилмасликка қасамёд қиламан!» .. Бу қасамда инсоният орзу қилиб келган ҳаққўйлик мужассам.

Шундай қасамга амал қилиб, ниқобдорлар Очилтовнинг йиққан ҳаром пулини олиб, бева-бечораларга тақсимлаб беришга аҳд қилишлари ҳам уларнинг савобли ишларидан биридир. Бундай муруватдан Турсун оиласи ҳам баҳраманд бўлди. Ниқобдорларнинг раҳбари Самуғ аканинг гапидан

адолат нури барқ уриб тургани кишини хурсанд қилади. «Халққа маърифат тарқатишга ҳаётини бағишлаган Турсунбой ака билан Мастура опанинг уйлари эса ачинарли аҳволда. Одам уялади маданият ходимларининг шундай уйда яшашларига. Шунн эътиборга олиб, бир миллион Очилтов пулидан ... уларга янги уй қуриб бериш учун сарф қилайлик» (38-39), деган қарорга келишади. Ниқобдорлар ҳаром пулни хайри ишларга сарф қилиб, уни ҳалоқ қилиб юборадилар. Муаллифнинг асосий ғояси бу билан чекланмайди, у ниқобдорларнинг узоқ яшashi, пораҳўрларга, фирромларга қарши доим кураш олиб бориб, «Савоб ишлар сони»ни (39) кўпайтиришлари лозимлигини занқ-шавқ билан тарғиб этади.

Шу сабабдан ҳам Ўлмас Умарбеков жар солиб айттирадики: «Бизнинг халқни ҳамма нарсага ишонтирса бўлади. Фақат уни алдаш керак эмас. Алдагани кечирмайди» (50-51). Бу ажойиб, фалсафий, ҳикматли гаплар халқнинг дил изқоридир. Тўғри, илгари халқимиз «Сув балосидан, ўт балосидан худо асрасин», дер эди. Энди унга қўшимча қилиб, ёлгон гапдан худо асрасин, деб баралла айтгинг келади.

Ўлмас Умарбеков драмасида йўл-йўлакай, жойини топиб, шўро давридаги яна айрим муаммоларга ўзининг муносабатини билдириб кетади. Булардан бири ноҳақ сургун қилиниб, йўқотиб юборилган инсонлар хусусида. Қаҳрамонлардан бири шундай дейди: «Эски Дамариқли йилқичи бойларнинг авлодлариданман. Қулоқ-қулоқ бўлиб бобомиз, амакиларимиз тарқаб кетишган. Баъзилари Украинада, Сибирда йўқ бўлиб кетди. Эронда, Афғонистонда қариндошлардан бор, деб эшитаман. Ўзларига аяча тўқ эмиш» (18). Бу луқмага аҳамият берайлик. СССРда сургун қилинган шахслар ҳаммаси оламдан ўтиб кетган. Чет элдагилар эса соғ-саломат бўлиб, яхши ҳаёт кечираётганлиги қайд қилиб ўтилишида ҳам катта маъно бор.

Иккинчиси эса, мактабга, ўқувчиларга бўлган муносабат. Болаларнинг дарсларга бепарво қарашлари, умуман таълимда интизом бўшашиб кетаётганлиги муаллим Турсун тили орқали берилган. Шу билан бирга ўқиш ўрнига ўқувчилар пахта теримига сафарбар қилиниб, узоқ вақт далаларда қолиб кетишлари ҳам муаллиф та-

лқинида қаттиқ танқид остига олинади. «Қор, ёмғир ёққанда ҳам пахта териш...» керакми, деган фикр келтириб чиқарилади.

Яна бир муаммо — китоб ўқиш. Шунини очиқ-ойдин айтишимиз керакки, халқ ўртасида бадиий асарларни мутолаа қилиш борган сари сусайиб кетаяпти. Халқ эса йилдан-йилга ошиб бораяпти. Шунга қараганда ўқувчилар сони ҳам кўпайиб бориши лозим эди. Амада эса аксинча бўлаяпти. Бу ҳол халқ оммасининг маънавий-ахлоқий савиясини кўтаришга, уларда эстетик завқни оширишга салбий таъсир этаётганлиги аниқ.

Бундай катта етишмовчиликни драма қаҳрамонларидан бири Мастура шундай изоҳлайди: «Ҳозир ёзувчи кимга керак? Одам қорни тўқ пайти китоб ўқийди» (31).

Муаллиф диндорларга, руҳонийларга ўзининг қарашларини ҳам изҳор қилиб кетган. У барча домлалар, имомлар, шайхлар, ҳожиларни динга алоқаси бўлганлиги учун мақтаб, кўкларга кўтаравермайди. У софдил, ҳалол диндорларни фирибгар, разил, муттаҳам ҳожилардан ажратган ҳолда талқин қилган. Бунга Ўлмас Умарбеков бир мисол олиб, ифодалаш орқали ўзининг маънавий-ахлоқий позициясини изҳор этади:

«Тўлаган: — Савдодаги ҳурматли акаларимиздан бири ҳаждан келиб, шу машинада аэропортдан уйларигача бориб, табаррук қилиб берган эканлар. 1-овоз — Танийман у ҳожини, Муқаддас ҳаж хайф унга. Бир кўлида тасбеҳ, бир кўлида доимо шароб. Кўл остида ишлайдиган жувопларнинг ҳаммаси у кишининг дастидан тарқаб кетди» (35-36). Бу лавҳанинг ўзи ҳам кўп нарсали билдириб турибди. Ҳар бир инсонга ҳаққоний муносабат бўлиши лозим, деган ғояни олдинга сурган муаллиф.

«Менга энди тиңчилик керак эмас, пул керак. Ҳамма нарсанинг худоси пул экан» (46), деган, шунга амал қилган барча кимсаларни назарда тутган ҳолда муаллиф: «Пул ўлсин! Пул! (47) деб жар солган. Ҳалол меҳнат билан, виждон амри билан иш тутиб топилган даромад драмада олқишланса, ҳаром пулга эса ўт очилади. Шу сабабдан ҳам асарнинг бутун руҳи, моҳияти «... қаллоблик билан топилган пуллар жамиятга ўтиши...» (38) лозимлигига қаратилган.

Пьесада етишмовчиликлар, нуқсонлар ҳам учрайди. Қаҳрамонлар баъзан-баъзан эзмалик қилиб юборишади. Масалан, Очилтовнинг мактабда ҳуснихат ҳақидаги сўзлари, Турсуннинг оила аъзолари, меҳмонни қандай кутиб олиш ҳақидаги мулоҳазалари қайта-қайта қайтарилди. Шу билан бирга асар Очилтовнинг Турсун билан бирга ўқиганлиги ҳақидаги такрорлардан тозаланса, ютган бўларди, деган фикрдамиз.

Яна бир нуқсон, спектакл ичида кичик спектакл қўйлиши ҳам мавҳумроқ бўлиб чиқиб қолган. Бири қачон бошланади-ю, иккинчиси қачон тамом бўлиши етарли, асосли равишда исбот қилинмайди. Аммо «Пул ўлсин!» асарининг қандай савияда эканлигини, бу камчиликлар эмас, унда кўтарилган муҳим муаммолар, уларнинг бадий талқини, маънавий ахлоқи поклигини сақлаб қолишнинг тарғиб қилиниши-қаҳрамонлар образларининг яратила олинishi билан белгиланади. Шуларни назарга олсак, драма жамоатчилиكنинг эътиборини қозонишига ишонамиз.

ХОТИМА ЎРНИДА

Ўлмас Умарбеков юқорида санаб ўтилган асарлардан ташқари, «Тухмат» (1986-89) ҳамда «Отилмаган ўқ» (1979) пьесаларини ҳам яратган.

Биринчиси, Ўзбек Миллий академик драма театрида қўйилган, иккинчиси эса ҳозирги Абдор Ҳидоятлов номидаги театр саҳнасида ижро этилган. Аммо ҳар иккиси ҳам саҳналарда узоқ яшай олмайди. «Тухмат»да чет элда юз берган воқеалар ифодаси, қаҳрамонларнинг қилмишлари унча ишонарли чиқмаган, улардан ташқари бу асарда акс этган ҳодисалар янги эмас, бошқа асарларда ҳам учрайди, асосан исмлари, жойлари ўзгартириб берилган. «Отилмаган ўқ» ўзининг пужта саҳна вариантини топа олмайди. Унда юзаки талқин қилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Ундан ташқари «Отилмаган ўқ» муаллифнинг «Жўра қишлоқ» қиссаси асосида яратилган. «Қиссадаги милиционер Жўра саҳнада ўзининг иккинчи ҳаётини бошлади», деб таъкидлаган эди Ўлмас Умарбеков. Аммо пьеса бадий

жиҳатдан ҳам, қаҳрамонларнинг характери ни беришда ҳам қиссадан бўшроқ чиқиб қолди.

Аммо Ўлмас Умарбековнинг драматургик ижоди моҳияти ва салобатини бу асарлар белгиламайди. У энг қийин адабий турда катта ижодий ютуқларга эришган. XX аср драматургияси тараққиётини Ўлмас Умарбековнинг сахна асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки унинг драматургиясида бадий тафаккур нурлари яққол жилва қилган. Шу сабабдан ҳам у миллий драматургиямизда ўзининг мустақкам ўрнини эгаллаган. Унинг ўзига хос услуби, усуллари, бадий воситалари мавжудки, булар ҳеч қайси бир драматургга учрамайди. Шу сабабдан ҳам у яратган етук асарлар драматургиямизнинг кашфиётлари бўлиб қолди. Ўлмас Умарбековнинг бадий маҳорати, салобати, фидойилиги унга шуҳрат келтирди, халқ ўртасида уни машҳур қилиб юборди. Республикадаги кўп театр жамоалари унинг асарларидан озуқланди ва такомиллашиб борди. Ленинграддаги (ҳозирги Санкт-Петербург) академик драма театри «Курорт» («И.О.») асарини энг дидли томошабинларга намоиш қилиб кўрсатиши ҳам катта маънога эга.

Ўлмас Умарбеков ўз билим кўламининг кенглигидан фойдаланиб қаҳрамонининг табиатини, характери ни, турмуш тарзини аниқлаб олиб, унга жиддий масъулият билан ёндашди.

Унинг пьесалари муаммолар ва мавзулар нуқтаи назаридан қарасак, уларни учга бўлиб изоҳлаш мумкин. Булар ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий, маданий-маиший асарлардан иборат. Покликка ундаш — энг муҳим муаммо бўлиб, бутун асарларидан қизил ип каби ўтади. Бу муаммо сахна асарларининг лейтмотивини ташкил этади.

Ўлмас Умарбеков шундай ёзган эди: «Қариялар билан гаплашишни яхши кўраман. Уларнинг ҳар бири бир дунё, улар мени қизиқтиради. Лекин бир нарса, қаерда бўлмай, ким билан учрашмай, хаёлимдан ҳеч кўтарилмайди — бу одам қандай яшайпти; унинг ҳаётимдаги салмони қандай?» (Ўша тўплам, 384-бет). Санъаткорнинг бу хислати тўғрилигини улуғ шоир Фафур Фулом ҳам пайқаган эди. «Ўлмас ҳар кунлик оддий воқеалар асосида каттароқ, му-

ҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг юксак инсоний фазилатларини оддий, лекин жонли, тақрорланмас лавҳаларда очиб беришга интилади». («Ёш ленинчи» газетаси, 1962, 8 сентябр).

Ўлмас Умарбековнинг яратган пухта образлари воқеалар оқимида аралаш-қуралаш бўлиб кетмасдан, ҳар бири ёрқин қиёфасига эга, ўзининг ҳаётий ҳаққонийлиги, қилмишлари, хатти-ҳаракатлари билан ажралиб туради. Ҳар биттаси томошабинлар хотирасида қоладиган психологик ва социал аҳамиятга эга бўлган шахслардир.

Драматурглар баъзан инсонларнинг портретларини яратадилар. Шунини айтиш керакки, портрет айнан портретдан иборат бўлмаслиги шарт. Лекин санъат ҳақиқатни талаб қилиши лозим. Портретлилик агарда унга бадийлик либоси кийгизилса, ҳақиқатга зид келмайди. Ўлмас Умарбеков чизган портретлар эса бадийлик билан ўралган.

Энг муҳими шундаки, унинг кўп драмаларида воқеа-ҳодисалар талқинида ҳаёт ҳақиқати бадий ҳақиқат билан уйғунлашиб, асарларига алоҳида гўзаллик бахшида этади. Оқибатда жонли характерлар кашф этилади.

Пьесада муҳим, зарур муаммолар кўтариш, уларни меъёрига етказиб очиб бериш учун бош қаҳрамон ҳамisha драматургнинг диққат-эътиборида туриши лозим.

Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, халқнинг образини яратиб, шахсларни инкор қилмайди, уларни четга суриб ҳам қўймайди. Халқ оммасининг яхлит ҳолда образ сифатида берилиши алоҳида қаҳрамонни кўрсатишга шикаст бермаслиги лозим. Халқ билан қаҳрамоннинг алоқаларини, уларнинг бирдамлигини кўрсатиш ўзида халқ манфаатларини, замон талабларини мужассамлантирган қаҳрамонни тўлароқ очиб беришга имкон беради.

Бунга амал қилган Ўлмас Умарбеков пьесаларида кишиларимизнинг маънавий гўзаллигини, улувворлигини, соф севги-муҳаббатини, мардона меҳнатини, буюк яратувчанлик қудратини ифода эта олган.

Баъзан биз меҳнатни маиший жиҳатлардан, инсонларнинг муҳаббатидан, турмушининг севинчлари ва қайғуларидан, шахсий манфаатларидан, моддий фаровонлигидан

ажратиб олиб ифода этамиз. Бу хилдаги қаҳрамонларнинг бутун ҳаёти ишлаб чиқариш билан боғланиб қолади.

Фақат ишлаб чиқариш жараёнларини акс эттирган, техник масалаларни биринчи навбатга қўйган кишиларни кўрсатган драматурглар қулгили қолга тушиб қолганликлари ҳам сир эмас. Меҳнат билан шахсий ҳаёт ўртасида житой деворини қўйиш драматургияни бир томонлиликка қараб бошлайди, ҳаётнинг кенг қамровини четга суриб қўяди, инсон психологиясини четлаб ўтишга олиб боради. Оқибатда воқеликни юзаки акс эттиришга йўл очиб берилади.

Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, фақат шахсий манфаатларни, турмуш тарзини, муҳаббатини акс эттириш билан ўралашиб қолиб, асар йўналиши ишлаб чиқариш билан уларни боғлашни тақозо этганда, ундан уларни олиб қочиш ҳам кўнгилдагидай оқибатларга олиб бормаслиги маълум. Мамнуният билан қайд қилишимиз лозимки, Ўлмас Умарбеков ўзининг унумли ижодий жараёнида бундай нуқсонлардан холи бўла олди.

Ҳар бир йирик санъаткор ўзига хос қуроли билан инсониятнинг бош душмани бўлиши — адолатсизликка, зулмга, ҳақсизликка қарши кескин курашиб, адолатни, ҳақиқатни куйлаган.

Бирлари энг олдин ахлоқий пафосга урғу берган бўлсалар, айримлари ҳаётнинг қинғир томонларига диққат-эътиборларини қаратганлар. Улуғ адибларда маънавиятдан ажраб қолган гўзаллик бўлмаган, шу билан бирга эстетикадан маҳрум бўлган этика учрамайди. Уларнинг ижодларида маънавий пафос эстетика ва этика билан узвий боғланиб кетади. Бунга мисол сифатида Ўлмас Умарбековнинг ижодини келтириш мумкин. Бу соҳада ҳам санъаткор намуна кўрсата олди.

«Бахт муҳаббатда эмас, ҳақиқатда», деб ёзган экан улуғ рус ёзувчиси А.П.Чехов. Агар сен фақат ўзинг учун бахтни истасанг, қалбинг умумбашарият нури билан суғорилмаса, унда ҳаёт сени қаттиқ қоралайди, барибир шахсий бахт сенга асқотмайди, кўнгилисизликни келтириб чиқаради. Ўлмас Умарбеков қаҳрамонлари ҳаёт маъносини астойдил қидиришади. Улар тор маънодаги шахсий бахтдан воз кечиб, халққа, Ватанга хизмат қила оладиган ул-

кан бахтга эришишни орзу қиладилар. Агарда орзу реаллик билан чатишиб кетса, ижодда у қандай бўлса шундай кўрина олса, у келажакка нигоҳ ташлай билса, ана ўшандагина орзу мустақкам бўлиб, катта кучга айлана олади.

Маълумки, драматург бир ҳодисани ўз асарининг объекти қилиб оломоқчи бўлса, шу ҳодисанинг ўзи билангина чекланиб қолмаслиги даркор. У бир қанча характерли ҳодиса ва фактларни топа олиши ва уларнинг маъно ва мантигини қаҳрамонларнинг руҳий ўзига хосликлари билан, улар яшаган шароитларнинг характери билан боғлиқ ҳолда очиб билиши ҳам талаб қилинади. Ўлмас Умарбеков драматургиясида бу хусусиятлар маълум даражада ўз ифодасини топа олган. Шу билан бирга шахсларнинг хулқ-атворини психологик далиллашга катта ўрин ажратилган.

Санъаткор қаҳрамоннинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтишини, бир руҳий шароитдан бошқа томонга ўзгаришларини усталлик билан бера олган. Ташқи томондан қозонилган тантана, ютуқлар, ғалабалар қаҳрамоннинг руҳий олами заминидан рўй бериши туфайли содир бўлади. Шунини ҳам айтиш керакки, Ўлмас Умарбеков персонажлари кураш жараёнида ҳақиқат йўлига тушиб оладилар. Чунки улар илгари қандай бўлса, шундай ҳолатда қолган эмаслар. Унисини ҳам, бунисини ҳам асар бошида кўринган шахслар эмас, улар бошқача бўлиб, руҳан тетиклашиб, маънавий жиҳатдан ўзгарганлар.

Ҳаётда бир-бирига ўхшаш жасурлик кўрсатган ёки меҳнат жабҳасида бир-бирига яқин қаҳрамонлик намуналарини баҳо келтирган ажойиб шахслар мавжуд. Лекин бир-бирига ўхшаш, уларнинг ички оламлари бирдай деб ўйлаш ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ. Маълумки, ҳар бир инсон — қаҳрамон ўзининг ички оламига, ҳаёт тарзига, ўзгача характерига эга. Ҳар бирига индивидуаллик, бой, кенг кўламли ички олам хос. Характернинг аниқлиги, етуклиги эса психологик баркамолликни келтириб чиқаради.

Пьесада баъзан қаҳрамон ҳаракати сезилмаслиги мумкин. Аммо бу ҳолат кўримли, салобатли тарзда кейин намойиш этилиши ҳам мумкин. Муаллиф пьеса қаҳрамонининг фикридан фойдаланиб, воқеаларга ўз муносабатини

билдиради. Айрим ҳолларда эса ҳикоя қилишни персонажга топшириб, уни назорат остига олиб, йўналтириб туради. Ҳар икки ҳолда ҳам Ўлмас Умарбеков руҳиятни сақлай олади. Чунки қаҳрамонларнинг руҳлари ҳақиқатдан нур олиб кучга тўлган, уларнинг хатти-ҳаракатлари битта мақсад йўлига қаратилган — эркинликка, адолатга, ҳақиқатга.

Оқибатда пухта чиққан қаҳрамонларнинг ҳар бирининг қилмиши, хулқ-атвори, ҳар бир луқма ва сўзи ишонарли чиққан.

Санобар, Қўзибой, Сулаймон ота ёки Султоновлар бошқача ҳаракат қилишлари, ўзгача ишларга қўл уришлари ёки бошқача гапларни айтишлари мумкин эмас. Буларнинг заминида меҳнат ва ахлоқ муаммолари ётади.

Шу сабабдан ҳам қаҳрамонларнинг ҳар бири учун меҳнат поэтик аҳамиятга эга. Чунки у жиддий мақсад билан суворилган. Поэзиядан маҳрум бўлган меҳнат эса маъносиз бир нарса, зерикарли бир ҳол.

Ўлмас Умарбековнинг кўп қаҳрамонлари салобати билан кишини мафтун эта оладилар. Улар оддий одамлар, содда оилаларда ўсиб, тарбия топганлар. Бундайлар эса ҳар бир шаҳар ва қишлоқда кўплаб учраб туради. Шу билан бирга, уларнинг фаолиятлари катта-катта, муҳим ҳодисалар билан, қаҳрамонона ишлар билан боғлиқ. Улар билан танишиб чиқсангиз, қайси бирлари менга ёки дўстимга ўхшаб кетаркан, деган хулоса чиқаришингиз мумкин. Айрим инсонлар бизлар Санобарга ёки Султоновга ўхшашимиз мумкин, уларнинг саъй-ҳаракатлари бизнинг ҳам қўлимиздан келади, ёки шунга яқин ишларни биз ҳам қилиб қўйганмиз, дейишлари ҳақиқатга яқин.

Ўлмас Умарбеков характерли ҳодисани ҳикоя қилади. «Ёз ёмғири» қиссасидаги Анатолий Назарович ҳақида тўхталиб: «Бу тўқима образ. Бундай одамни мен ҳаётда кўрган эмасман, билмайман. Лекин қизиқ, тахминан, шундай одам бор экан. Бундан уч-тўрт йил муқаддам Тошкент педагогика институтида учрашув бўлди. Учрашув сўнгида ўрта ёшли бир одам мени чеккага тортиб, Анатолий Назарович мен бўлман, ким сизга мени айтиб берган, шу одамни кўрсатинг!» деди. Ҳеч ким айтгани йўқ, мен

сизни билмайман, деганимга қўймайди. «Бу одамнинг борлигига ачиндим, ammo ичимда қувондим ҳам. Демак, тўғри ёзибман» (Ўша тўплам, 383-бет). Шундай ҳодисалар унинг драматик асарлари қаҳрамонлари билан ҳам юз берган. Булар ҳаммаси Ўлмас Умарбеков яратган қаҳрамонларнинг ҳаққонийлигидан, қилмишларининг рўй-ростлигидан дарак беради.

Бош қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳаётдаги воқеаларга таъсир этиб, уларни ўзгартиришга ҳам сабаб бўлган. Бунга ҳаёт тараққиётининг объектив қонунияти-ни акс эттириш туфайли эришилган.

Ўлмас Умарбековнинг асосий ижодий принципи шундаки, у воқеликдан, инсонлардан гўзаллик қидирди. Санъаткор ҳаётдаги нуқсонлардан, фожиалардан ҳам гўзаллик топа олиш хусусиятига эга эди. Айниқса, драматург оддий инсонлар тақдири, турмуш тарзи мураккаблашган, меҳнат ва роҳатни тўғри ташкил қилишга қийналиб, боши берк қўчага кириб қолиб, маънавий ва ижтимоий-сиёсий билимлардан баҳраманд бўлолмаётган шахслар ҳақида ёзиб, уларни баркамолликка йўллайди. Ўлмас Умарбеков гўзалликни шу йўсинда ҳам талқин қилган.

Тўғри, қийинчиликлар, тўсиқлар инсоннинг қисматини оғирлаштирган, драматизмни кучайтирган. Шундай бўлишига қарамай, Ўлмас Умарбеков қаҳрамонлари ишонч билан яшаган. Уларнинг гўзаллиги ҳам мана шунда.

Шу билан бирга ўзининг позициясида қаттиқ турган, ҳақлигига ишонган инсон ҳаётдаги ўзгаришлар таъсирида, мафкуранинг янгича тараққий этиши туфайли қарашларидан қайтиши, хатосини бўйнига олиши мумкин. Бундай ҳолат типик воқеликда учрайдиган ҳол деб қарасак тўғри бўлади. Энг асосий гап бу хатти-ҳаракатларнинг ҳаққонийлигига ўқувчи ва томошабинларни ишонтира олишдир. Бу вазифани ҳам Ўлмас Умарбеков бажо келтира олди.

Драматургиянинг йўналишлари, тараққиёт йўллари кўп. Фақат битта текис йўлни топиб, шу йўлдан юр, бўлма-са, ҳалокатга учрайсан, деб кўрсатма бериш ижоднинг моҳиятига зиддир. Драматургия ижодий тараққиётида

қинғир-қийшиқ йўлларга, баланд-паст жойларга, эгри-бугри тўқнашувларга ҳам дуч келди.

Ўлмас Умарбеков драматургияси бундай оғир йўллардан омон-эсон ўтиб олиб, олдинга, юқорига қараб парвоз қилди.

Маълумки, конфликтсиз сахна асарининг бўлиши мумкин эмас. Усиё роянинг ташкил топиши, инсонлар характерларини тўла-тўқис, бутун салобати ва чуқурлиги билан очиб бериш, тилни ўзига хос гўзаллиги билан намойиш қилиш амримаҳол.

Воқеликдаги бирор нарса қотиб қолган, ҳаракатсиз ҳолда бўлмайди. Ҳамма нарса ўзгаришда, ўсишда, ривожланишда. Бир хил нарсалар умрини тамом қилиб, ғойиб бўлиб кетади, янги-янги нарсалар ҳаётда пайдо бўлади. Ўлмас Умарбеков ўз ижодида уларни рўйхатдан ўтказмасдан гўзал бадиий воситалар билан эскиларни йўқотишда гўрковлик, янгиларни пайдо қилишда доялик вазифасини ўтади. Шу билан бирга янгиликларни илдиз отиб, паллак ёзиб ривожлантиришга ёрдам берди.

Баъзи драматурглар пьеса жуда ҳам заиф ҳаракатдан бошланиши лозим, деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатан, пужта драмаларда эса ҳаракат мураккаб воқеалардан, қаҳрамонларнинг кескин вазиятга киришидан бошланади. Худди шундай ҳолни Ўлмас Умарбеков драматургиясида кўзатамиз. Бундай тасвир драматургни ташвишга солмайди, қўрқитмайди, бушаштириб ҳам юбормайди. У мудҳиш, кенг қамровли, даҳшатли ҳодиса ёки кескин ҳаётий бурилишлар заминида ҳаракатни тараққий эттириб асарларида кучли конфликтларни келтириб чиқаради. Бунинг асосида эса Ўлмас Умарбеков инсон қисмати, бурчи, вазифасини янада мураккаброқ ифодалаш, ечиш имкониятига эга бўлади.

Ҳаракат, образ қисмати зиддиятларнинг зиёдалигига боғлиқ. Ўлмас Умарбековнинг айрим асарлари бошида, гарчи қаҳрамоннинг биринчи бор сахнада кўринишида конфликт келиб чиқмаса ҳам тўқнашиш чиқиши муқаррарлиги билиниб туради. Бундай ҳолат — сокинлик, яширинча етишиб келаётган катта жангни бошлаши мумкин бўладиган курашдан далолатдир. Оқибатда эса яширин-

ча тайёрланган кураш ошкора ҳолга бирдан фавворадек отилиб чиқади.

Бир нарсани эсдан чиқармаслигимиз керакки, кураш қанчалик кескин ва ўткир, қарама-қаршилиқлар кучли бўлса, уларни енгиб ўтиш учун характернинг қудрати, ақл-фаросатнинг баркамоллиги талаб қилинади. Ўлмас Умарбековнинг шу йўсинда яратилган қаҳрамонлари ғалаба-сининг аҳамияти муҳимроқ, зарурроқ бўлиб чиқди.

Ҳозирги замонда бизнинг ҳаётимизда антогонистик зиддиятлар барҳам топди. Аммо бу у умуман воқелиқдан суриб ташланди, дегани эмас. Бир-бирига душман мамлакатлар ўртасида юз берган кураш ёки уруш ўз оқибати билан антагонистик зиддиятларни келтириб чиқариши табиий ҳолдир.

Вақт ўтиши билан замонлар ўзгариши туфайли конфликт характери ҳам ўзгариб бориши турган гап. Тўғри, бизнинг ҳаётимизда антогонистик кучлар учрамаса-да, лекин порахўр, ўғри, фирибгарлар, маккор бюрократлар биз учун худди душманлардай бўлиб қолмоқда. Шу сабабдан ҳам драматургнинг ижодида янги давр инсонларининг қалбларидаги нурли қилмишларни, яхши ниятларни чил парчин қиладиган турли-туман иллатлар, сарқитлар замонамизнинг ашаддий душманлари сифатида қораланди.

Ўлмас Умарбековнинг етук пьесаларида кураш ташқи кўринишидан кучлироқ, жиддийроқ бўлган қалблар майдонида юз беради. Бу кураш баҳс, мулоқотлардан иборат эмас, балки қаҳрамонларнинг кескин тўқнашувлар самараси сифатида содир бўлади. Қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос ички кечинмалар ва туйғуларни бошидан ўтказди. Бу кураш персонажнинг шахсий руҳий доираси билан чекланиб қолмасдан, ҳаётнинг социал зиддиятларининг акси сифатида ҳам намоён бўлади.

Ҳар бир қаҳрамон бу зиддиятларни ўзича ҳал қилишга уринади. Бош қаҳрамонлар Саид Каримов («Комиссия»), Санобар («Шошма, куёш»), Султонов («Кузнинг биринчи куни»)ларнинг ҳар хил руҳий оламларига дуч келамиз, ҳаётга қарашлари ҳам турличадир. Ҳар бирлари ўз бурчини бажаришга интиладилар, ниятларини ўзгача ҳал қилиш пайига тушадилар.

Драматург қахрамоннинг онгида курашга ўтиши лозимлигига замин тайёрлаб бўлганидан кейингина унинг фаолиятини кучайтириб боради. Кураш ва ҳаракат статик ҳолда эмас, табиати билан динамик характерга эга. Жўшқин воқеалар гирдобига тушган қахрамон нималарни излайди, нималарни кашф этиб, куч йиғиб, кескин жанг майдонига отилиб чиқади.

Шу билан бирга қахрамондаги ички хатти-ҳаракатни ташқи муҳит етказиб беради, ҳаётидаги зиддиятлар эса жиддий идеалга, мақсадига эришиши учун уни курашга, конфликтга йўллайди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, пайдо бўлган зиддиятлар ҳали конфликт ҳолига келмайди. Лекин унга зиддиятлар роявий ва бадий жиҳатдан замин ҳозирлайди. Инсон ҳаётининг қаршиликларини, қийинчиликларини енгиб, эскилик сарқитларидан қутилиб, характери ташкил топиб, товланиб боради. Булар ҳаммаси инсон психологиясига таъсир этмаслиги мумкин эмас.

Инсон психологиясини ечиш асар мавзуси, роясининг қандай бўлиши ва ҳал қилинишига боғлиқ. Бу нарса олдин тайёрлаб қўйилган схема билан ҳал бўлмаслиги аниқ эканлигини Ўлмас Умарбеков ўз ижодида бадий шаклда исбот этди.

Шунинг фарқига етишимиз керакки, баҳс билан тўқнашиш ўртасида жиддий фарқ бор. Масалан, икки шахс бир масала устида мунозара юргизишса, бу ҳали тўқнашиш ёки туб маънодаги драма эмас. Агарда икки шахс бири иккинчисидан устун чиқишга уринса ёки унинг изъат-нафсига тегса, характерлар кўрина бошласа, мунозаралар драматизмга, тўқнашувга айланиб кетади.

Маълумки, драманинг мазмуни ҳаракатда очилади. Шу сабабли драманинг қалби бўлган конфликт ҳаракат билан узвий боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Курашда эса характерлар мана-ман деб ўзларини намойиш этадилар. Конфликт шу билан бирга ҳаракатнинг манбаи, ўзаги эканлиги Ўлмас Умарбеков асарларида яққол исбот қилинган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бадий конфликт билан ҳаётий конфликтни ажратиш лозим. Тўғри, замонавий

драмалардаги конфликтларни ҳаётнинг ўзи, ҳаракат ҳолати ва типик характерлар ҳал қилади.

Шу билан бирга қаҳрамон сюжет билан ички боғлиқ ҳолда намоён бўлиб боради. Шу сабабдан ҳам қаҳрамоннинг фасоляти воқеаларни тезлаштириб, конфликтга алоҳида куч бахшида этади.

Агарда сюжет жўн чиққан бўлса, асарнинг биринчи кўринишидан бошлаб, қайси персонаж қандай эканлигини, воқеалар нима билан яқунланишини билиб олиш мумкин бўлиб қолади.

Ўлмас Умарбеков эса пьесаларда сюжетларни шундай тузадики, уларда ифодаланган воқеаларни бошидан-охиригача ҳаяжон билан кузатиб борамиз. Унинг асарларида сюжет ҳам, композиция ҳам, конфликт ҳам статик характерга эга эмас. Инсонлар қисматларининг тўқнашуви, характерлар кураши ўз-ўзидан динамик моҳиятни келтириб чиқаради. Сюжетнинг тараққиёти узвий жараён сифатида акс эттирилади. Драма қарама-қарши турган кучларнинг курашига тўртки бериш билан бошланиб, кураш ўзининг кескин, шиддатли оқибати билан юқори поғонага, яъни кульминацияга кўтарилади. Бу эса конфликтни кескин ҳолатга кирганлигини кўрсатади.

Лекин муаллиф кульминацияга тезроқ етиб олиш ниятида айрим қизиқ чиққан эпизодлардан зўрма-зўраки кульминация келтириб чиқармайди. Ёки тўғри келсаям, келмаса ҳам финал ясаш учун уйдирма воқеалар топиб, яқун қилмайди. У драма сюжети, конфликтни ривож — табий жараён сифатида келиб чиққанлигини ифодалаб, пьесаларнинг ютуғини таъминлаган.

Ўлмас Умарбековнинг кўп пьесаларида композиция яхлит ҳолда берилган, яъни у асосий қаҳрамоннинг қисмати га бўйсиндирилган. Албатта, композиция бир шахс қисмати билан чекланиб қолмаслиги ҳам мумкин. Композиция эркин ҳолда ташкил топиши, кенг, кўп тармоқли бўлишини инкор қилиш ҳам ўринсиз. Бундай ҳолларда ҳам драматург композициянинг яхлитлигига эришган. У ҳамиша ўзининг марказий — ўқ ариғини сақлаб қолишга уринган.

Унинг айрим асарларида композиция мураккаброқ бўлиб кўринса-да, ammo жуда аниқ характерга эга. Бар-

ча персонажлар бош қаҳрамон атрофида ҳаракат қиладилар. Турли йўналишлар, мотивлар бош қаҳрамон тармоғига бориб туташади.

Баъзи тажрибасиз драматурглар икки-уч пардани ҳаётнинг икир-чикирлари билан ҳамда қаҳрамоннинг таржимаи ҳолини кенг ёритиш, иш фаолиятини ҳикоя қилиш, персонажларга узоқ-узоқ монолог ва диалоглар бериш билан сюжет тузадилар, композицияни сунъий равишда чўздилар.

Атоқли драматургларимиз, стук олим-адабиётшуносларимизнинг тўғри таъкидлашларича, қаҳрамон портретини чизиш учун бир қанча саҳифаларни ажратиш, унинг барча қилмишларини бирма-бир санаб чиқиш керак эмас. Бундай тасвир, балки қизиқарли бўлиши мумкин, лекин у саҳнавийликдан маҳрумдир. У статик характерга эга бўлиб қолади. Ўлмас Умарбеков пьесаларида эса қаҳрамонлар кураш ва тўқнашувлар гирдобида қайнаб-тошадилар. Улар бир луқмадан иккинчи луқмага, бир тўқнашувдан иккинчисига қадар ҳаракатда бўлиб, ўсиб, ривожланиб борадилар.

Сюжетни, композицияни мураккаблаштириш мақсадида баъзан бирор соҳани яхшилиги ва ёмонлигини кўрсатиш учун талай шахсларни пьесага киритавериш ҳам шарт эмас. Аксинча, саҳнада кўп шахслар бўлса, масаланинг туб моҳиятини очиб бериш қийинлашади. Айрим ҳолларда заводнинг фаолиятини очиб бериш учун директор, бош инженер, директор ўринбосари, маҳаллий кенгашнинг раиси, котибаларнинг образларини яратиш билан шуғулланиб кетамиз. Шунга ўхшаш ширкат хўжалигини саҳнада кўрсатиш учун, унинг барча бошлиқларининг образларини беришга уриниш ҳам бош ғояни кенг ва мукамал ифодалашга халақит бериши турган гап. Бундай ҳолатларда саҳнада ҳамма кўринади, лекин биронтаси мукамал чиқмайди, масаланинг моҳиятини, муаллиф ғоясини ва ниятини кенгроқ акс эттиришга хизмат қилмайди. Ўлмас Умарбеков бўлса 2-3 шахслар орқали ҳам ифода этмоқчи бўлган муаммонинг, ўша вазиятнинг моҳиятини, даврнинг руҳи ва мазмунини беришга эришади.

Ўлмас Умарбеков бадий маҳорат деганда, биринчи навбатда қизиқарли воқеалар топишни, гўзал иборалар, ифодалар қўллашни, кулгили ёки қайғули ҳолатларни ифода қилиб беришни, шу билан бирга томошабинларга айтадиган зарур фикрларни уларнинг қалбларига олиб кирадиган пухта образларни яратишни назарда тутган. Драматургнинг ҳар бир образи эса ижодий тафаккурининг самарали меваси сифатида майдонга чиққан.

Унинг персонажлари лўнда, ихчам тарзда таърифланса, характерланса ҳам тўла маънодаги образлар бўла олган. Улар катта жанрлар — романлар, қиссалар, достонлардаги баркамол қаҳрамонлардек анча пухта чиққан. Улар катта жанрларнинг маъноси ва мазмунида бериладиган қаҳрамонлар билан тенглаша оладиган бадий қувватга эга.

Ўлмас Умарбеков айтганидек: «Бадий асар одамни кулдириши, йиғлатиши, унда фожиа юз бериш-бермаслигидан қатъи назар, кишини ўйлатиши керак» (ЎАС, 1999, 22 январ).

Санъаткорнинг пьесалари билан танишиб чиқсак, унинг яратган ҳар бир қаҳрамони ўқувчиларни, томошабинларни чуқур ўйлашга даъват этади.

Ўлмас Умарбеков баркамол жонли образни яратиш учун асарга оид барча компонентларни чуқур ўрганди, айниқса, асарларининг тили ширали, жозибали чиқиши учун жуда катта меҳнат қилди.

У куйидаги нақлга амал қилди:

*«Сўзни билиб сўзлаганлар хўб билур сўз қадрики,
Фарқи йўқ кўп сўзлаганлар не билур ўз қадрини».*

Санъаткорнинг етук пьесалари тилнинг ширалилиги ва таъсирчанлиги, услубининг ихчамлиги ва раҳимлиги, характерлар руҳиятини кенг таҳлил қилганлиги, жамиятимиз фалсафасини теран ифода этганлиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга етук драмаларининг маъзи тўқ бўлганлиги сабабли уларда маъно дурдоналари барқ уриб туради.

Ўлмас Умарбеков драматургиясининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки, у нутқ шаклини ранг-баранг ҳолда қўллай олган. Биринчидан, баъзи пьесаларида воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонларнинг қилмишларини иштирок этувчи шахслар томонидан изҳор эттиради. Бу ерда ҳолис ҳолда нутқ пайдо бўлади. Иккинчидан эса, қаҳрамоннинг ўзи ҳикоя қилиш йўлидан боради. Учинчидан эса, бир шахс бошқа шахсга таъриф бериши, унга муносабат билдириши туфайли нутқ юзага келади. Ўзига хос нутқлардан яна бири қаҳрамоннинг ўзи билан ўзи гаплашиши, дардини юзага олиб чиқиши асосида пайдо бўлган нутқ усулидир.

Қаҳрамоннинг индивидуал саҳна нутқи нимадан иборат? Уни қандай тушунамиз? Бу нутқ асар ғоясини аниқлайди, ҳаётий воқеаларни ифодалайди, персонажларни характерлайди, таърифлайди, ўқувчи ва томошабинларнинг онгига, ҳис-туйғуларига эмоционал таъсир этади.

Пьесада биронта ошиқча сўз, детал, эпизод бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум. Лекин персонажларни кескин вазиятга тушириб, уларни ҳаддан ташқари жиловлаб, эркин ҳаракат қилишини тақиқлаб қўйиш ҳам ижобий натижалар беравермайди.

Ўлмас Умарбеков шуларни назарга олиб, фикрларнинг маънодорлигини, таъсирчанлигини, реаллигини тилда намойиш қила олди. Қаҳрамонлар нутқлари орқали ўзларини кўрсатадилар, қобилиятларини, маънавий оламларини, фазилатларини очиб берадилар, қалбларининг тебранишларини намойиш этадилар. Шу сабабдан ҳам персонаж саҳнада ўзига хос тил билан гапирганлиги учун жонли шахс сифатида кўринади.

Ҳар бир инсоннинг сўзлаш манераси ҳам ўзгача берилган. Шуларни назарга олиб, ҳар бир персонаж индивидуал хусусиятларига эга, деб айта оламиз.

Ўлмас Умарбеков сўзнинг оҳангли чиқишига катта аҳамият берганлиги учун қаҳрамонларининг фикрлари, сўзлари ўзига хос оҳанг билан суғорилган. У инсон гўзаллигини, рам-ташвишини сўз оҳангида беришга сазовор бўлган. Мана, бир мисол. Санобардан эшитайлик: «Сочим оқариши мумкин, ҳасса ҳам тутарман, лекин сенчалик

адо бўлмайман! (Фотима ҳақида). Ҳали кўп яшайман, сенга ўхшаганлар билан курашиш учун яшайман» (Ш, 162).

Бу қисқа лавжада маъно ихчам изҳор қилиниши билан бирга, у ҳаққоний, ишонарли чиққан. Ундан ташқари қаҳрамоннинг ички аҳволи нутқида яхши намоён бўлган.

Баъзан драматурглар персонажлар тилини индивидуаллаштирмоқчи бўлиб, уларга турли жаргонлар, шеваларни ёпиштиришади. Фараз қилайлик, агарда улар индивидуаллаштириш бўлса, улар қаҳрамонларнинг зарарига ишлаганлиги аниқ. Бу йўсинда яратилган қаҳрамонлар бадиий образларга ўхшамайди, муаллифлар ҳам ўз ниятларига ета олмайдилар.

Шу билан бирга ишлаб чиқаришга оид терминларни кўплаб қўласак, ундай пьесалардаги қаҳрамонлар — жонли инсонлар эмас, технология соҳасидаги ясама мутахассисларга айланади-қолади.

Профессионализм билан, яъни касбларга доир турли терминларни ишлатавериш ҳам пьесанинг тил хусусиятларини бойитмайди, аксинча, уни заифлаштиради, камбараллаштиради. Ўлмас Умарбеков эса касбга ҳос сўзларни фақат ишлаб чиқариш жараёнини таърифлашда меъёрини билган ҳолда ишлатади, шу сабабдан ҳам улар бадиий самара берадилар.

Завод директори Ботиров ҳамда катта корхона раҳбари Саид Каримов нутқларини олинг. Уларда бадиий тил хусусиятларидан чекиниш ҳолатларини учратмаймиз. Уларнинг нутқларини индивидуаллаштириш омилларидан бири ҳам шунда.

Завод директорининг сўзларини бошқа бир персонаж, масалан, Қўзибой айтса ғайри табиий бўлиб эшитиларди. Буларни назарга олган муаллиф ҳар бир касб кишисини *ўзининг касбларида таърифлади:*

Ҳақиқий индивидуал нутқ шеваларга қараб ёки бор касбини инобатга олган ҳолда эмас, балки ҳар бир қаҳрамоннинг ички моҳиятидан келиб чиқиб яратилган.

Масалан: Санобар нутқи билан разил аёл Фотима нутқини алмаштириб юбориш асло мумкин эмас. Ёки «Курорт»да раис билан бужгалтер Қўзибойнинг нутқларидаги фарқлар кўзга яққол ташланиб туради.

Хатто, ижобий қаҳрамонлар бўлиш Санобар ва Қўзибойларнинг нутқларида ҳам ўзига хосликни ажратиб олиш қийин эмас. Шунини айтиб ўтиш зарурки, ҳар бир қаҳрамоннинг келиб чиқиши, қайси шароитда вояга етгани ва камолатга эришганлиги ҳамда қайси тонфага тааллуқли эканлигига қараб қаҳрамонларнинг нутқлари яратилган.

Муаллиф образларини шундай яратганки, уларнинг нутқларини ўйлаб топиб ўтиришга, тўқишга эҳтиёж ҳам бўлмагандай. Образларнинг ўзлари сўзлаб бергандай ҳис тўдиради.

Умуман олганда, юқорида айтганимиздай, Ўлмас Умарбеков пьесалари тилининг ширалилиги, пишиқ-пукталиги билан ажралади, услубида дилбарлик, самимийлик уфуриб туради.

Театр учун драматург, режиссёр ва актёр ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Театрнинг жамиятдаги жуда катта ролини улуғ актёр Абдор Хидоятлов яхшилаб айтиб кетган эди.

«Театр — муқаддас кошона, ҳаёт дорилфунуни. Саҳна — муаззам даргоҳ, актёр эса унинг сардори» («Халқ сўзи» газетаси, 2000, 31 октябр).

Ўлмас Умарбеков театрнинг аҳамиятини жуда яхши англаган эди. Шу сабабдан ҳам у театрларнинг ижодий жамоаларига қучоқ очиб борди. Улардан театр сирларини ўрганди, машҳур актёрларнинг санъатларидан баҳраманд бўлди, айримлари билан ижодий ҳамкорлик олиб бориб, пьесаларни саҳналаштириш жараёнида дўстлашиб кетди.

Бу ҳақда муаллифнинг ўзи ёзган эди:

«Шу пьесаларни саҳналаштириш жараёнида ажойиб санъаткорлар билан яқиндан танишдим. Халқ артистлари Шукур Бурхонов, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов, Зикир Муҳаммаджонов, қатор истеъдодли ёшлар... Улар билан ишлаш, бир сўз билан айтганда, қувончли. Мен улардан ниҳоятда миннатдорман. Театрда ишлашимнинг яна бир қувончли томони мен истеъдодли режиссёрлар билан танишдим. Уларни тушунадиган бўлдим, улар ҳам мени тушунадиган бўлишди. Булар Баҳодир Йўлдошев, Рустам Ҳамидов, Бахтиёр Иштиёров. Улар мен ёзган ҳар бир сўзга,

ҳар бир воқеага чуқур ҳурмат билан қарашди» (Ўша тўплам, 385-бет).

Энг муҳими драматург билан театрлар умумий ижодий тил топа олдилар. Шу сабабдан ҳам баҳслар, мунозаралар ижодий гаплар принципиаллик заминиди юз берди.

Театр режиссёрлари ҳар бир кичик ролга катта аҳамият бериб, артистларнинг икки оғиз сўзи бўлса ҳам уни жон-диладан айтишни, персонаж томошабин ҳузурида бутун характери билан тўла намоён бўла олишини талаб қилдилар. Икки оғиз сўзни бепарво бўлиб айтиш, кичик ролни камситиш, персонажнинг эмас, актёрнинг қанчалик қобилиятсиз эканлигини билдириб қўяди. Ўша икки сўзнинг «таг оқими»ни ҳам томошабинларга стказа олиш санъатини эгаллай олмаган артистдан ижобий самарани кутиб бўлмас эди. Оқибатда бундай актёр персонажнинг моҳиятини, қилмишини, қисқа қилиб айтсак, ҳаётини кўз олдимизда гавдалантира олиши мумкин бўлмай қолади. Буларнинг ҳаммасини Ўлмас Умарбеков ўзининг ижодий фаолиятидан бирма-бир ўтказган. Шунга қараб иш тутган.

Шу билан бирга айрим театрлар ўтқир масалани ёритган пьесаларни саҳналаштиришдан ҳайиқишлари ҳам унга маълум эди. Мабодо бир фирма раиси ёки бирор маъмурий идоранинг раҳбари танқид қилинса, томошабинлар эртасиёқ ўзлари ишлаган ташкилотларнинг бошлиқларига худди шундай муомала қила бошлайдилар, уларнинг обрўйини тўқадилар, деб калта уйлайдиган театр бошлиқлари ҳам йўқ эмас.

Гўёки саҳнадаги вируслар томошабинларга ўша заҳотиёқ юқиб қолгандай. Ёки саҳнада эр-хотин ажраб кетса, залда ўтирганларнинг оилаларига салбий таъсир қилади, деган тор қарашлар ҳам Ўлмас Умарбековни ранжитган эди. У эса ўтқир масалаларни кўтаришдан чўчимасди, ҳақнинг дилига мос южодий иш қилди.

Улуғ рус драматурги А.Н.Островский ёзган эди: «Театр кўп томошабини оммаси учун тарбиявий аҳамиятта эга. Аммо театрдан ҳаёт тақозо этган маънавий ва ижтимоий воқеалар ва масалаларни тушунтириб беришни кутади. («А.Н.Островский о театре», Гос.изд. «Искусство», Москва-

1947, стр. 14.) Ҳа, бу вазифани Ўлмас Умарбеков театр жамоатлари билан биргаликда адо этди.

Адиб қанча кучли, истеъдодли бўлмасин, ўзидан кўра қудратлироқ, талантлироқ шахсга интилади. Юқоридан, олий санъат мактабидан андаза олади. Шу йўсинда ижод этган Ўлмас Умарбековнинг мероси бизга бутун табаррук хазина бўлиб қолади.

Ўлмас Умарбековнинг пьесалари инсоннинг ўзлигини англашга, ўз қадрига етишга ундаши, миллий урф-одатларимизнинг ҳурматини сақлашга чақириши билан ҳам ибратлидир.

Санъаткор драматургиясининг руҳи инсон шахсини улуғлашга, уни турли иллатлардан — очкўзликдан, ҳасад-ғўйликдан, ёвузликдан, порахўрликдан ҳалос этишга қаратилганлиги билан ҳам қимматлидир.

Бу адабий мерос инсонлар ҳаётини янада яхшилаш лозимлиги ҳақида ўйлатади. Бу муҳим вазифаларни ким бажо келтиради? деган ғояни олдинга суради.

Санъаткоримиз адабий меросининг муҳим омиларидан яна бири шундан иборатки, у инсонларни қандай эканлигини кўрсатиш билан кифояланиб қолмасдан, қандай бўлишлари лозимлигини ҳам ифодалаб, келажакка нигоҳ ташлашни ўргатади.

Ўлмас Умарбеков қизига ёзган мактубларида:

«Давр ўзгариб кетди, қадриятлар ўзгарди. Лекин ҳамма даврда ҳалол меҳнат, поклик, одабийлик қадрланган». («Шарқ юлдузи», 1996, 6-сон, 103-бет). Унинг бутун ижоди ҳалол меҳнатнинг юксак самарасидир.

Ўлмас Умарбековнинг 40 йиллик ижоди неча-неча авлодларнинг руҳиятида ўзгаришлар ясаши, уларнинг қалбларини олижаноб фазилатлар билан бойитишга хизмат қилиши шубҳасиздир. Унинг мустақиллик даврида, бугунги кунда эл эъзозида, дўстлари ва шогирдлари ардоғида бўлиши ҳам табиийдир. Шу билан бирга Ўлмас Умарбековнинг санъатдаги мероси ёш драматурглар учун маҳорат мактаби бўлиб қолишига ишонамиз.

Демак, ҳеч шубҳасиз Ватанимиз эришган ютуқларда, ҳаётимизда амалга оширилаётган, фахру-ғурур қилишга

арзийдиган ўзгаришларда улкан санъаткоримизнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор, десак хато бўлмас.

Ўлмас Умарбеков ҳамisha ҳаётга интилди, унинг бағрида қайнаб-тошди. Ҳаётдан завқланиб, ундан кўп нарса олиб, кўп нарса беришга ҳаракат қилди. Шу сабабдан ҳам у худодан узоқ умрни сўраган эди. Адиб ёзган мактубларидаги тилаклар ўзига ҳам тааллуқли деса бўлади.

«Мен ҳар куни Худодан опаси билан сенинг бахтингни сўрайман. Узоқ умр кўришингни, ниятларингга етишингни сўрайман. Ҳар қандай бало-қазолардан сени асрашни ... Арзандам, Ёлғизим, агар баъзида сени урушган бўлсам, кечир. Фақат яхши ниятда шундай қилганман. Сени яхши кўришимни, ҳеч кимга ишонмаслигимни яхши биласан. Қизим, агар тақдир тақозоси билан энди кўришмай қолсак, опангни эҳтиёт қил. Бечора опанг мен билан кўп азоб чекди. Сен уни ҳурмат қил. Ёлғизлатиб қўйма. Қаттиқ гапирма, яхши гапингни аяма. Йложи бўлса доим бирга тур. Қизим, ҳаётингга гард юқмасин, бахтли бўл. Омон бўл, фариштам, арзандам...» («Шарқ юлдузи» 1996, 6-сон, 24-бет).

Санъаткор ўз ниятига етишга интилган, ижодини бало-қазолардан асрашни орзу қилган. «Агарда кўришмай қолсак, опангни эҳтиёт қил», деган топшириқлари бизга ҳам қаратиб айтилгандай тасаввур туғдиради. Менинг ижодимни эҳтиёт қилинглар, деган оҳанг жаранглаб тургандай.

Ўлмас Умарбеков ўз қаҳрамони тилидан: «Ҳар куни кечқурун ботаётган қуёшга қараб, уни тўхтатгим келади. «Шошма, қуёш, яна бир оз нурунгни сочиб тур, ишларимни тугатиб олай!» дегим келади», (Ш, 172) деб илтижо қилган эди. Ҳа, қуёш шошди.

Севимли ижлодкоримиз 60 ёшида бизларни ташлаб кетди. Кўп қиладиган ишлари, ажойиб режалари чала қолди. Минг афсус. Аммо Ўлмас Умарбеков Ватан, халқ олдидаги қарзларини тўла уза олди, инсонийлик, ижодкорлик бурчини аъло даражада садоқат билан адо этди. Унинг қолдирган бой умрбоқий адабий мероси адабиёт, маданият оламида офтобдай чарақлаб, унинг руҳини абадий ёритиб туради.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

ВИРИНЧИ ҚИСМ. Инсон ва виждон

I БОБ. Илк ижодий қувончлар	11
1. Кураш қўйнида	19
2. Суд агар адолатли бўлса... ..	28
3. Эй, оқар сувлар, оқар сувлар... ..	37
II БОБ. Виждон тилга кирганда	43
III БОБ. Инсонийлик мадди	71
IV БОБ. Мангулик қўшиғи	97
V БОБ. Туқликка-шўхлик	114
VI БОБ. Ибрат намунаси	136
VII БОБ. Яхшига сабоқ, саёққа таёқ	156

ИККИНЧИ ҚИСМ. Насрдан драмага

I БОБ. Наср ва саҳна	188
1. «Ер ёнганда»	189
2. «Оқсоқол»	201
3. «Фотима ва Зухра»	215
II БОБ. Ижоднинг сўнги маҳсули.	235
Хотима ўрнида	256

Адабий-бадний нашр

ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ

ШОШМА, ҚУЁШ!

(Ўлмас Умарбеков драматургияси хусусида)

Муҳаррир С. НАЗАРОВ
Бадний муҳаррир Б. БОЗОРОВ
Тех. муҳаррир В. ДЕМЧЕНКО
Мусахҳиҳ Г. МИРЗАЕВА, М. ХУДОЁРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Е. НАЗАРОВА

Муҳова «Artio!» дизайни марказида тайёрланди

ИБ 3931

Босишга 26.07.2004й. да ружсаг этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобоғи 8,625. Шартли босма тобоғи 14,49.
Адади 1000 нуска. Баҳоси келишилган нарҳда.
Буюртма № 00.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.